

HERMANN BAUSINGER

A haza fogalma egy nyitott társadalomban

Fogalomtörténet – problématörténet

Augustinusnak az idő problémájáról fennmaradt gondolatai a probléma nehézségének ecsetelésével indulnak. „Mi az idő?” – kérdezi Augustinus. Előzetes, szerény válasza: „Addig, ameddig senki nem kérdezi meg ezt tőlem, úgy tűnik, mintha tudnám, ám ha megkérdézik, és el kellene magyaráznom, akkor már oda a bölcsesség.”

Éppígy hangozhatna a „Mi a haza?” kérdésre adott első válaszkísérlet is. Vannak szavak, melyekről az évszázados használat sem koptatta le a régi jelentéseket; a jelenlegi jelentéstartalom sem lép elő könnyen és világosan. Ellenkezőleg; e szavak alig látható lerakódások formájában magukon hordják a régebbi használat stílusbeli nüanszeit, és így különböző oldalról szemlélve ma is mindig mást és mást jelentenek. A hétköznapiakban, a köznyelvben egyfolytában ilyen fogalmakkal van dolgunk. A nyelvészológusok időközben belátták, hogy sok esetben nem a fogalmak pontossága, hanem éppen a mondottak elmosódott és többértelmű volta tehermentesíti és tartja fent a kommunikációt.¹ De a fogalmak tudományos használatában ezt nem tekinthetjük mintának. Itt más stratégiák szükségesek az elmosódottság és a pontatlanság kezelésére.

Az egyik lehetőséget a pontatlan fogalmak elkerülése nyújtja. Ezt könnyen bemutathatjuk a haza-fogalom példáján: évtizedeken át alig volt olyan szociológiai dolgozat, melyben felbukkant volna, és még a néprajzosok is hosszú ideig erőltetett absztinenciát gyakoroltak. Ám evvel még nem oldódtak meg a fogalommal kapcsolatos problémák, a szó pedig fennmaradt a hétköznapi használatban. A második lehetőséget a fogalom szigorú definiálásának kísérlete jelenti, amely a jelentések tenyészetét lenyesei, és a fogalmat egy bizonyos meghatározott minőségre korlátozza. Ez teljesen jogos eljárás, és elengedhetetlen ha például különböző emberek hazához fűződő viszonyának, illetve kötődésének összehasonlító elemzéséhez látnak hozzá.² Fennáll viszont a veszély, hogy a haza-fogalom erősen széttartó implikációi elfedődnek, és fontos problémák háttérbe szorúlnak. A haza-fogalom körüli jelenlegi vitára éppen az a jellemző, hogy különböző oldalról a szó erősen különböző jelentéstartalmait vetik be: a hazán érhető (hogy csak egy pár lehetőséget említsék) az érzelmi beállítódás egy formája, mely jelentős részben megragadható a visszaemlékezésekben, de felfogható az élet minőségének kifejeződéseként is, mely a külső életfeltételekben is megnyilvánul; alapozható a hagyományra vagy hagyományokra, ugyanakkor fölfogható a jelenben zajló elsajátítások és összecsapások eredményeként is. Fennáll a lehetősége annak, hogy e jelentéstartalmakat ne per definitionem kizárjuk, hanem pontosabban azonosítsuk és elhelyezzük.

Ezért választok itt egy harmadik utat. Megpróbálom a haza komplex képződményének különböző vonatkozásait kidolgozni és megrajzolni, mégpedig nemcsak a fogalom mai jelentésskálájára építve, hanem történeti fejlődését tekintve is. A fogalom története itt a probléma történetévé szélesül.

1. A haza mint tulajdon és jog

Ha az ember megnézi a Grimmsches Wörterbuch-ban a hazára vonatkozó példákat,³ akkor hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a fogalomhasználat már igen korán eltérő volt, a jelentés nem volt egységes. A haza mindig az idegenség) ellentétfogalma, ám a haza térbeli kiterjedése az egész ország, a táj, a helység, a ház és a lakás között ingadozik. Gyakran hivatkoznak az égi hazára. „Odafönt van az én hazám” (Meine Heimat ist dort droben),

mondja Paul Gerhardt egy 1666-ból való éneke – éppen a vallásos metaforán keresztül nyer a haza fogalma már korán egy mélyebb dimenziót.

Központi helyet azonban évszázadokon keresztül a hazának egy szűk és konkrét képzete töltött be, a ház és gazdaság (Haus und Hof) birtokához kapcsolódó haza-fogalom. A svájci német szóhasználatban a gazdaság és a haza azonosítása sokáig megmaradt; Gotthelf írja egy helyütt: „Az új haza jó 10 000 forintjába került” (Das neue Heimat kostete ihn wohl 10 000 Gulden).⁴ A német szólásokban is fennmaradt ez a legkonkrétabb fogalom-változat: „A legidősebb kapja a hazát” (Der Alteste kriegt die Heimat), mondják a Svábföldön, a legidősebb gyerek esküvőjét pedig, amikor – legtöbbször – a gazdaságot is átvette, úgy emlegették, mint azt a napot, amelyen a (nem-öröklő) testvérek „hazájukat eltemették” (ihrer Heimat zur Leiche gingen).⁵

A menyeyi hazát bárki magáénak vallhatta, és egy nagyobb tájhoz való tartozást sem vonták kétségbe. De az egészen konkrét *haza* nem volt mindenkié: a parasztfiúk és leányok egy része elvesztette „hazáját” a gazdaság átadásának pillanatában, és azon túl más megélhetés után kellett nézzen, a cselédek, napszámosok és birtoktalanok pedig kezdettől fogva „hazátlanok” (heimatlos) voltak. Itt tehát nagyon is konkrét értelme van több vagy kevesebb hazáról beszélni, annál is inkább, mert „a különböző tulajdonrészek” megfeleltek „a jogi- és ellátás-igények anyagi tartalmának fokozatai”⁶

A hazához való jog (Heimatrecht) változatai is ezt az összefüggést szemléltetik. Ha ma a hazához való jogról beszélünk, akkor ez általában az 1948-ban az ENSZ által elfogadott Emberi Jogok Nyilatkozatára vonatkozik, amely védi az ember jogát állama elhagyására és az államba való visszatérésre. A történelmi Heimatrecht ezzel szemben az egyes községekre vonatkozott; megadta „a jogot a községben való letelepedéshez és a törvényes rendelkezések betartásával ipar folytatásához, valamint ínség esetén a községi pénztárból való támogatáshoz”⁷ A Heimatrecht (hazajog) tehát egy ellátási igényt alapozott meg, amivel a szegények eredetileg egyházi intézmények által viselt támogatását akarták állami keretek között biztosítani. A gyakorlatban azonban a Heimatrecht nemcsak biztonsági övként működött, hanem a kizárás gyakran alkalmazott elveként és eszközeként is. Aki az ilyen közösségi jogokkal kapcsolatos kötelezettségeket nem tudta teljesíteni, vagy akit a sors idegenbe vetett, az könnyen elveszíthette Heimatrecht-jét. Éppúgy, mint a haza tárgyi fogalma, a Heimatrecht is rendelkezett korlátozó, sőt kizáró hatással: voltak, akiknek volt hazájuk és hazához való joguk, és voltak, akiknek' le kellett mondaniuk erről.

A Heimatrecht egy stacionárius társadalom elveinek felelt meg, melynek peremén azonban egyre nőtt a hazátlanok, csavargók és koldusok száma. A gazdasági fejlődés viszont, amely egyre növekvő mobilitást követelt, alapjaiban kérdőjelezte meg ezeket az elveket. A Heimatrecht, amely megkövetelte a termelési folyamatból kiválók visszatérését a hazai közegbe, az iparosítás viharában használhatatlanná vált; a törvények immár a szabad helyváltoztatást alapozták meg. Ezután a nélkülözők segélyezéséért a lakóhely szerint illetékes község viselte a felelősséget, ha a rászoruló két évnél hosszabb ideig lakott az adott helyen.

A jogi fejlődés összes ága-bogát nem tudjuk e helyt vázolni. De már ez a rövid vázlat is megenged egy összegzést, amely a jelenből nézve sem közömbös: A haza, amelyet gyakran úgy kezelnek, mint a bölcsőben ringatott gyermek első a tulajdonát, erősen függ a társadalmi és társadalompolitikai keretfeltételektől. Ez ma is – illetve ma újra – érvényes. Gyakran nagyon is kézzelfogható társadalmi, gazdaság és jog előfeltételek döntenek el, hogy valakinek lehet-e hazája vagy sem⁸ – előfeltételek, melyekről a hazafiságról és a hazához való hűségről gyakorta elhangzó ünnepi beszédek mit sem sejtetnek:

2. A haza mint enyhely

De hogy jutottunk el a hazáról szóló, a hétköznapok banális korlátai fölött ellebegő, mégis állandóan a gyökerekről értekező léggömb szólásokhoz? A válaszáért érdemes történelmi kerülőt tenni. Úgy tűnik ugyanis, hogy ez a meghitt hazakép is a múlt században keletkezett. A polgári hazaképről van szó.

Újból és újból hallani, és éppen az ilyen ünnepi beszédekben; hogy a haza fogalma „így” csak Németországban létezik, más nyelvekben hiányzik a fogalom megfelelője. A megállapítás részint szimpla korlátozottságot tükröz, amely egy fordítási problémából elhamarkodottan következtet a nemzeti jellegre. Helytálló azonban, hogy a haza fogalma nálunk sajátos – sajátosan bensőséges és éppen bensőségességében problematikus – színezetet kapott, ez pedig, úgy tűnik, a 19. századi Németország sajátos polgári fejlődésének következménye. Németországban viszonylag előrehaladott ipari fejlődés került szembe a hagyományos politikai és társadalmi szerkezetekkel; a polgárság széles rétegei maradtak befolyás nélkül, az abszolutisztikus államok közrangú szolgálóiként. A polgári hazakép volt az az utópia, mely e. korlátok között termett.

Éppen mert a világ láthatóan mozgásba lendült; a haza fogalmát e mozgalmasságtól távol kellett lehorgonyozni. A haza – ez elsősorban a természetet jelentette, a szép, érintetlen, legfeljebb a szántóvető gondos keze által megneemesített természetet, fényévnnyire mindattól, amit a természettel tettek az iparosodás viharai.

A 19. század közepén írta Wilhelm Ganzhorn azt a dalt, amelyet időnként még ma is hallhatunk a községi ünnepeken, Heimatfest-eken: „Im schönsten Wiesengrunde...” Az első sorban – „A legszebb mezőben van házam, hazám” (Im schönsten Wiesengrunde ist meiner Heimat Haus) – még a régebbi képzet tűnik vissza: a haza mint birtok, mint atyai ház. Ezután viszont kitágul a haza képzele, és felöleli az egész tájat, a csendes völgyet, a patakocskát, a virágokat és madarakat – a vallásos érzések irányában túlfeszítve a romantikus természeti képek kliséit; az utolsó strófa a „végső” írja le, mely a hazai temetőbe vezet. Éppen a képek általánossága, a haza sokszorosított képzeté semlegesítése, – amely a valóság minden ellenálló vagy egyéni vonatkozását levetkőzte – éppen ez adta a haza fogalmának rugalmasságát és képlékenységét, amellyel napjainkig fennmaradhatott.

A dal szerzője Wilhelm Ganzhorn, Böblingenben született és Sindelfingenben nőtt fel, Tübingenben és Heidelbergben tanult, Esslingen, Stuttgart, Backnang, Neuenbürg, Aalen, Neckarsulm és Cannstatt voltak hivatalnoki karrierjének állomásai. Hazafias dala (Heimatlied) e helységek mindegyikére ráillett – és az idők során a nevezett helységek mindegyikében csakugyan akadtak honismereti kutatók (Heimatforscher), akik a dal keletkezésének helyét éppen a saját helységükben vélték megtalálni. Még csak az sem állítható, hogy az ilyen dalok például csak hasonló, viszonylag egységes tájak keretén belül találnának otthonra e dalok vonatkoztatási területei kicserélhetők, legalábbis minden középhegységi táj sajátjának tekinthetné ezeket a hazafias dalokat.

A haza itt a kompenzáció tere, amelyben a saját léthelyzet bizonytalanságai és csődjei kiegyenlítődnek, és amelyben az élet szépségei is túldimenzionálva jelennek meg: a haza leint kiegyensúlyozott, gyönyörű sétatvilág. A képekben és szóképekben a pittoreszk olyan formái kristályosodnak ki, amelyek a mai napig mérvadóak a haza képzetével kapcsolatban - a haza mint enyhely, amelyben a valóság feszültségei látszólag föloldódtak.

3. Haza és hazátlanság

Ganzhorn dala teljesen apolitikus. Első pillantásra tehát erőltetettnek tetszhet politikai koordinátákat keresni hozzá, ha azonban a dalt reprezentatívnak tekintjük a 19. századi haza-fogalom modellezéséhez, akkor megengedhető az állítás, hogy politikai funkciója éppen apolitikus jellegében rejlett. Haza – ez az elégedettség, a fellépő társadalmi ellentmondások megelőlegezett kibékítésének kategóriája volt. Míg a valóság legfontosabb területein a

legdrámaibb változások köszöntöttek be, a haza képzete a természet állandóságát és az emberi élet változhatatlan arányosságát idézte az emberek elé.

Emellett egyre láthatóbban formálódott egy politikai csitítási stratégia, amely összekapcsolódott a haza fogalmával: a *közös haza* (Vaterland) *nemzeti ébresztése*, a *haza* (Heimat) és *pátria* (Vaterland) messzemenő egybeolvasztása. A lakosság többségének már nem kínált többé fogódzót a ház és a birtok, sokak számára már a helységhez kötődés is elveszett. Mégis lehetett hazája mindenkinek (Heimat) – a pátria értelmében.

Nem szabad lebecsülnünk ezeknek a nemzeti képzeteknek erejét és hatását. Mai napig ott állnak jó pár könyvespolcon azok a Germánia könyvek, arannyal nyomott címekkel és harcias képekkel, melyekkel a nacionalizmus új, agresszív minőségét próbálták a családokba betáplálni. Hasonlóan egyértelmű a nagy nemzeti emlékművek üzenete, melyek a partikuláris hazafiúi érzelmeket felcsigázó és összegyűjtő nemzeti érzés kikristályosodási pontjaiként keletkeztek.

Jól mutatja a csapásirányt a haza (Heimat) és a pátria (Vaterland) összemosása, vagyis az inkább politikai jellegű fogalom összekapcsolása a természetes, szervesen nőtt kapcsolódás képzetével. Át kellett hidalni az egyre növekvő osztályellentétet, a nemzet belső kettéhasadását a haza az „azonosulás lehetőségét kínálja a »hazátlan« munkásmozgalomnak”⁹ De a munkásság és különösen a szervezett munkásmozgalom ezt a lehetőséget nem fogadta el.

Az 1870-ben, a háború kitörésekor a nemzetközi demokraták szóvivőjeként letartóztatott porosz politikus, Johann Jacoby *A munkásmozgalom célja* címmel jelentetett meg egy írást.¹⁰ Ebben tárgyalja a haza (Heimat) és pátria (Vaterland) problémáját is: „A »haza« (Vaterland) szónak, mely folyton elhangzik ajkaitokról, számunkra nincs varázsa, a haza az általatok használt értelemben túlhaladott álláspont, kultúraellenes fogalom; az emberiség nem hagyja magát nemzeti határok mögé zárni; a mi hazánk a nagyvilág: ubi bene, ibi patria – ahol jól megy sorunk, vagyis ahol emberek lehetünk, ott a hazánk; a ti hazátok számunkra a nyomor földje, börtön, vadászterület, ahol mi vagyunk az üzőtt vad, ahol sokunknak még annyi hely sem akad, ahova fejét lehajthatná. Ti minket hazátlannak (vaterlandslos) gyaláztok, de ti tettetek minket hazátlanná.”¹¹

„Ti tettetek minket hazátlanná” – ez a kijelentés két síkon helyezhető el és értelmezhető. Egyrészt vonatkoztatható a munkástömegek tényleges kivetettségre, az ipari munkaerő tartalékhadserégének regrutálására a szélrózsa minden irányából, és idegen helyeken való, gyakran emberhez nem méltó körülmények közötti elhelyezésére: Vonatkozott azonban a körülmények kényszerpályáján járó proletárok fölényes megítélésére és értékelésére is. Amikor a német császár 1895-ben „hazátlan legényekről” (heimatlose Gesellen) szólt, ezzel a munkásosztály jelentős, az országot (Vaterland) hazájának nevezni vonakodó részét bélyegezte meg. Wilhelm Heinrich Riehl, a német polgárság befolyás vezető publicistája azonban már egy generációval korábban megadta az alaphangot a proletárok hazátlanságáról szóló célzatos állításaival.¹²

Annál inkább érthető, hogy a proletárok egy része éppen nem a polgárság által kínált azonosulási minták között kereste a maga hazáját. A könyvkötő és munkásíró Ernst Preczang írta erről 1888-as *Visszatekintésében* a következőket: „A pusztán politikai vagy gazdasági szempontú értékelés nem tudja a munkásmozgalom jelentőségét teljes egészében megragadni. A munkásmozgalom tízezrek számára lelki hazává (seelische Heimat) vált, élő-örömteli emberi élettartalom: Ezt gyakran elfelejtik.”¹³

A munkásmozgalom mint haza – ezzel az eddig szokásos haza-fogalmakkal élesen szembenálló felfogás alakult ki: a haza nem mint helyhez kötött fogalom, hanem emberek csoportja, nem mint kötelező, hanem mint vállalt szolidaritás, nem mint múlhatatlan, természetes adottság, hanem mint feladat.

A munkásoknak ezt a beállítódását, csakúgy mint a munkásság és az uralkodó rétegek

között kiéleződő, a szociáldemokrácia betiltásában kifejezésre jutó ellentétet is figyelembe kell venni akkor, amikor a múlt század nyolcvanas éveiben kialakuló és a századfordulót meghatározó hazafias mozgalmat (Heimatbewegung) vizsgáljuk. Egyrészt egy hazafias-népművészeti mozgalomról (Heimatkunstabewegung) van szó, másrészt a hazafias egyletek és szövetségek (Heimatvereinigung, Heimatbund) alapításáról a legkülönbözőbb országrészekben, a honismeret (Heimatkunde) kialakulásáról az iskolákban, és a honismereti múzeumok alapításáról.

A haza szó ez idő szerinti feltűnő konjunktúrája mutatja, hogy a fogalom új hangsúlyokat kapott. A századközep dalaitól és táncaiktól eltérően az elképzelés már nem egyszerűen a természeti szépségre terjed ki. A hazát lényegében már az élet vidéki kereteivel, a falusi élettel azonosítják. Teljes erejében megjelenik a 19. századi polgári beállítódás egyik alapvető jellemzője, a városellenesség;¹⁴ az igazi, a példás társadalmi élet a faluközösségekben keresendő.¹⁵ Bár ennek alapján gyakran vetítenek idillikus képeket a falvak múltjába, a gyakran elhangzó állítás, miszerint e szemléletben haza és falusi élet egyaránt idealizálódna, csak félig igaz. A 19. század végének és a 20. század első évtizedeinek parasztregényein például jól szemléltethető, hogy azok egy rendkívül kemény és szegényes, de ugyanakkor álhősies, a társadalmi ellentmondásokat változhatatlan adottságként elfogadó létformát mutatnak.¹⁶

A hazafias mozgalom hitet tett a vidéki élet hagyományos rendje és a rögbe gyökerezett úriember (Herrenmensch) tetteje mellett. Ezen keresztül is egy, a kor politikai szükségleteinek megfelelő etikát közvetített. Az új német gyarmattartó hatalom imperialista-militarista jellegét a kor különböző hazafias tendenciái nemcsak ellensúlyozták, hanem egy olyan emberképet is szállítottak, amely jelentős mértékben megfelelt az előbbi igényeknek.

Mindezeket túl a hazafias mozgalom egyes hatásait felerősítette az 1890 után kibontakozó belpolitikai válság¹⁷. Az új szabadkereskedelmi politika ellen az agráriusok erős mozgalma lépett fel – amin persze nem kisparasztokat, hanem arisztokrata nagybirtokosokat kell értenünk. Utóbbiak nemzetgazdaságilag háttérbe szoruló érdekeiket a parasztság általános felértékelésével kívánták megtámogatni. Az agrár-érdekképviselők és a hazafias szervezetek egymás keze alá dolgoztak.

A hazafias mozgalom keletkezésénél és megerősödésénél azonban más tényezőket is számításba kell venni. Az újonnan alapított birodalom állami szervezetében centralista tendenciák érvényesítésére törekedett. Ezzel szemben a decentralizált, föderatív struktúrák fönntartására a kulturális terület kínált lehetőséget. A tagországok és területek ki is használták ezt a kompenzációs lehetőséget: a hazafias mozgalom a partikuláris igényeket képviselte, a helyi és táji hagyományokhoz ragaszkodott. De az ipari átalakulás valóságának tapasztalatai – amely átalakulás Németországban sok vonatkozásban csak a Gründerzeit-ben gyorsult fel és radikalizálódott – szintén konzervatív tendenciákat erősítettek fel. Egész tájak „átiparosítása” évszázadokon át érvényes és addig megbonthatatlanul tűnő alapszövetek fölfejtését jelentette. Ez legkönnyebben az épületek változásán olvasható le, de az életformák teljességét érintette. A hazafias mozgalom válasz volt ezekre a gyors és mélyreható változásokra, kísérlet a hagyomány mozgósítására a változással szemben.

A hazafias mozgalom hatását ez az egyoldalú múltra orientálódás eleve behatárolta. „Provinciális városellenessége”,¹⁸ a rendi társadalmi formákhoz és falusi életmintákhoz való ragaszkodása eleve útját állta annak, hogy az egész társadalom problémáival szembenézessen. Ez a megállapítás meg is fordítható: mivel a hazafias mozgalom már nem látott esélyt arra, hogy konstruktívan foglalkozzék az egész társadalom problémáival, egyre inkább részterületekre húzódott vissza. Ez nemcsak a vidékire, falusira irányuló egyoldalúságot jelenti; magát a hazát, a hazai vidéket is egyre inkább a kultúra egyes megkülönböztetett jegyei definiálták. Haza – ez bizonyos, gerendavázás házakat, régi szokásokat és régi viseleteket jelent. A napjainkra szinte felmérhetetlen torzulás ekkor vette

kezdetét: „a vidék/haza megőrzése” lehetetnyi vonatkozásra, gyakran pusztán bizonyos feltűnő külső jegyekre és jelvényekre koncentrálnak, míg az élet többi területére kíméletlen értékesítési és rombolási folyamatot szabadítanak.

4. Haza – konfekcióból

A haza kulissza lesz, ami mögött valami egészen más játszódik le: ez a tendencia már akkor, a századfordulón kialakult. Ám azóta rendkívül fölerősödött, és az, amivé a haza fogalma ebben a században alakult, ebben az irányban keresendő. A haza egy – persze jókora – építőkocka-készletté redukálódott, amelyből mindig csak szép homlokzat készül. A hazát sztereotípiákkal és sztereotípiákban határozzák meg, amelyek egy felületes inger-válasz viszonyban jóleső meglepedettséget keltenek. A hazát konfekcióban kapni.

Itt voltak (és vannak!) a hazafias dalok (Heimatlieder) és slágerek (Heimatschlager), amelyek mindig ugyanazokkal a kellékekkel állítják elő a kedélyesség és sóvárgás atmoszféráját. Azt, hogy éppen ezek a dalok a tartós piaci sikerek (steady seller), könnyen elfeledteti velünk a más zenei termékek körül csapott hűhó – noha Heino vagy az Egerländer Musikanten eladott lemezeinek száma mögött szinte mindenki másé lemarad. Vagy ott van a sajátos műfajként már korán kialakult hazafias-népies film (Heimatfilm), mely a nézők elvárásait már az elején a monumentális (hegyvidéki) tájak és e vidéki tájakon játszódó drámai sorsokat állította.¹⁹ Utóbbi irodalmi megfelelői a hazafias-népi regények (Heimatromane), amelyeket százával kapni a trafikokban.

A haza üzleti kiaknázása azonban nemcsak a tömegkommunikációs eszközök rendszerében zajlik. Maguk a hazafias-népi vonatkozásrendszer tárgyai és jelvényei is kereskedelmi elosztóhálózatokba tagolódnak be. A „valódi” népviseletek újonnan gyártására egész kis iparágak épülnek fel, arról nem is beszélve, hogy mutatványos jellegükkel e viseletek az idegenforgalom részét képezik. A vélt vagy valódi táji jellegzetességekkel díszített gerendavázak faházak futószalagon készülnek. Sőt, még „régie” szokásokat is gyártanak sorozatban: példa erre a sváb-alemann Fastnacht tucatjával újonnan keletkező bolondcélheivel és maskaráival.

Mennél közvetlenebbül és zavartalanabban lehet a haza valamilyen homályos képzetét hasonló elemekkel előhívni, annál könnyebb felhasználni ezeket a hívóelemeket más célokra is. A hazafias-népies elemek reklámcélokra való felhasználása szinte semmitől nem riad vissza, de az is rendre előfordul, hogy kereskedelmi intézmények magát a haza témáját veszik elő: az áruházak nemcsak egzotikus témákkal csalogatnak, hanem a „belföldi egzotikumot” is kihasználják: reklámheteket rendeznek a „mi hazánk” témájára. A bombasztikus betonkockáikkal (vagy éppen gerendavázak faépületeikkel!) a belvárosokban jó adag haza- és tájrombolást véghez vivő bankok kompenzálásképpen a hazai táj dialektusában tartott előadásokat szponzorálnak. Az egyik legnagyobb német cigarettagyár reklámkampányát az „élő népszokáskincs támogatására” és a „táji és építészeti szépségek ápolására” alapozza – tehát itt is a kereskedelem és a hazafias-népi kultúraápolás szentségtörő szövetségével találkozunk.

A haza a kultúra-ipar része lett. A haza egy programpont, és minél átfogóbbak a technikai rendszerek, annál hatékonyabban lehet bevetni. A haza szabadidős szórakozási lehetőség, anélkül, hogy annak magánjellegét megzavarná. Mégsem mondható, hogy a haza éppolyan része lenne a szórakoztatóipar kínálatának, mint bármi más: a kínálatnak ez a speciális tárgya éppen azért kelendő, mert benne régebbi és teljesebb jelentésrétegek is előtűnnek, vagy mert ha nem is a jó, de legalább egy jobb világ utáni vágy a hazafias-népies termékekben (Heimatprodukte) keres kielégülést.

Ez azonban azt is jelenti, hogy a szó bizonyos régibbi ideologikus jelentései továbbra is előhívhatók. Nem véletlen, hogy a haza-ipar első virágkora a Harmadik Birodalom kezdeti

éveire esett. Hiszen az emberek jól fogadták: a látszólag ártatlan, kedves történetek, képek a jó és kipróbált jelenségek légkörét sugározták, az emberek örültek a fenséges hegyi világnak és egészséges lakóinak; az is lehet, hogy az újonnan népviseletet öltők többségét egyszerűen csak a találkozó színes világa ragadta magával. Ám ezzel egyidejűleg és a legtöbbször számára észrevétlenül a hazafias-népies szcénák egyben a vér és rög hitének tömény kifejeződései is voltak, és a látszólag teljesen politikamentes dolgokon keresztül harcos nacionalista ideológiák közvetítődtek.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a haza fogalmának nemzetszocialista kezelése sem volt mentes az ellentmondásoktól. A nácik távolról sem egyforma lelkesedéssel öleltek keblükre minden hazafias-népi kultúraápolást célul tűző intézményt. A nemzetszocializmus vezére és vezérei embereket és intézményeket egyaránt azzal a mércével mérték, hogy mennyire használhatók fel expansionista céljaik megvalósítása érdekében. A *Mein Kampf*-ban például Hitler kifejezetten támadta a prehisztórikus kor „völkisch” kutatóit: „Jellemző ezekre a fickókra; hogy rajonganak az ógermán hősiességért, az ősidők homályáért, a kőbaltáért, dárdáért és pajzsért de valójában a létező leggyávább alakok, akiket csak el lehet képzelni.”²⁰ Mindezen túl lappangott a haza fogalmában és a hazafias-népies tevékenységekben egy centripetális elem, amely a ki bontakozó egységesítő „gleichschaltolás” és a központi irányítás szemszögéből veszélyt jelenthetett. Persze itt is kínálkozott a haza (Heimat) és a pátria, a politikai haza-fogalom (Vaterland) összevonása, és evvel igencsak gyakran éltek is. Voltak közvetítő konstrukciók is, mint például a birodalom „szerves” tagolása törzsekre (Stämme) és szállásterületekre (Gau) vagy faji sajátosságok hozzárendelése az egyes tájakhoz, melyek keveredéséből az egészséges nordikus össznépi keverék létrejöttét remélték.²¹ Ezek a számítások azonban nem váltak be, a fogalom továbbra is aggályos maradt.²²

Az, hogy a hazát a második világháború után ismét nagybetűvel írják, korántsem meglepő. A hatalmas birodalmat szétverték, az emberek újból kisebb egységekbe tagolódtak, kezdetben a megszállási zónák határai közt, később a tartományok és a megyék szintjén is elhatárolódva. Ezek az egységek arra törekedtek, hogy identitásukat kialakítsák és megerősítsék. A keleti területekről elűzöttek áradata is hozzásegített az új keletű hazához kötődéshez: a menekültek és áttelepülők hazavesztése még inkább kiemelte a haza értékét.²³

Azon sem kell csodálkozni viszont, hogy a hazával kapcsolatos viták hamar elültek, a hazafias érzületek kinyilvánítása egyre ritkább lett, és az egész ügy mellékvágányra került. Nöttek a haza-fogalommal szemben táplált kételyek. Ezeket elsősorban a fogalom – előbbi korlátozó megjegyzéseink ellenére – a Harmadik Birodalom idején szerzett terheltsége okozta. A haza fogalmának időleges háttérbe szorulása arra az időszakra esik, amikor a gazdasági növekedéssel és tervezéssel kapcsolatos lelkesedés átívelt a határokon, megszabadított a hagyományos kötődésektől és kényszerektől, és egy messzemenőkéig egészséges társadalmat tűzött ki célul.

Természetesen továbbra is akadtak e fogalommal kapcsolatos próbálkozások, e törekvések képviselőinek ajkán pedig továbbra is ott élt e szó. Történeti vázlatunk megírását egyebek között az indokolja, hogy ezek a bizonyos történelmi impulzusok távolról sem haltak el teljesen, sőt – bizonyos esetekben – a jelenig hatnak. Éppen a rombolásra tekintve nem szakadt meg például a hazafias érzés kinyilvánítása, az állítólag sérthetetlen dolgok újraföldrejlesztése. A régi városellenesség ismét teret nyert, szórványosan – természetesen nagyon szórványosan – a hazafias lelkesedés militáns-ideológiai elemei is előkerülnek.²⁴

Egészen vége azonban inkább a hazafias jelszavak visszaszorulása a jellemző. A hetvenes évek elejéig vagy közepéig nem sok szó esett a hazáról. Ezután jött a hazával kapcsolatos új hullám (neue Heimatwelle), amely, úgy tűnik, nem apad el egyhamar. Vele úszik sokféle kép, meggyőződés, törekvés, mind ami korábbi eredetű, ám maga az áradat új minőséget látszik képviselni.

5. A haza egy nyitott társadalomban

Mik az okai a haza új konjunktúrájának? A *Gründerzeit* korában, 1870 után kibontakozó hazafias mozgalom keletkezésére adott egyik leglényegbevágóbb magyarázat itt is alkalmazható: az utóbbi évtizedekben ismét sor került arra, hogy egész területeket és tájakat „hasznosítsanak” iparilag, és így le is gázolják őket. Ameddig a gazdasági számítás bevált, a folyamat nem keltett különösebb feltűnést; amióta azonban a tájak meggyalázása nem biztosít megfelelő garanciát a munkahelyek szaporítására és a jólét növelésére, azóta e tájak lakói föleszméltek és ragaszkodnak ahhoz, hogy a régebbi tájhasználati módoknak, például a mezőgazdasági művelésnek is van értelme, túl azon, hogy más funkciókkal, mint például a üdülés-pihenés, jobban össze is egyeztethető.

A modernizálódás és terjeszkedés azonban nem kizárólag a termelőhelyek közvetlen terjeszkedéséhez kapcsolódnak, hanem az elosztási tényezőkhöz, a kereskedelemhez is. Ezt könnyű bemutatni az építési piacon: műanyag homlokzatburkoló anyagok terjednek a régi falvakban járványos gyorsasággal, a divat kínálja új lehetőségek, üveg építőelemek és azbesztlapok szorítják vissza a hagyományos formákat; a betont már nemcsak mint praktikus, de mit szépet is árulják; az utcák kiszélesítése a legkisebb faluban is presztízskérdés lesz. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az így keletkező problémák a községeken, a lakóhelyeken belül a jelentkeznek. Ebből a haza-fogalom újabb aspektusa keletkezik. A haza-fogalom történetének itt adott rövid vázlatát áttekintve látható ugyanis, hogy az hosszú ideig az emberek valóságától némileg elvonatkoztatottnak tűnt. A haza – ez a szó vasárnapi érzéseket hívott elő, ünnepi előadásokon szerepelt. A haza kifejezetten szabadidő- és kompenzációs jelenség volt. Az emberi egyed közvetlen környezetébe történő kíméletlen beavatkozások az utóbbi időben már nyilvánvalóvá tették, hogy mennyire sok köze van a hazának a mindennapokhoz. - A haza az egyéni kis világgal való összhang érzéséből fakad. Haza csak ott van, ahol ilyen lehetséges. Ha az emberek nem biztosak többé környezetükben; ahol állandó irritációk érik őket, ott a haza lerombolódik. Az irritációk mára már olyan mértéket és gyakoriságot értek el, hogy sokan már nem nyugszanak bele a hazarombolás folytatódásába, hanem összefognak és aktívan föllépnek a haza megmentésére és újrateremtésére.²⁵

A tervezők önhihttsége és a tervezés saját logikája egyre inkább megkérdőjeleződik. A tervezők szótárában a haza szó már régóta nem szerepelt, az objektív előírások biztos kritériumnak látszottak abban, hogy mikor mi a kívánatos: például szebb lakás vagy hatékonyabb közigazgatás stb. Közben azonban már sokan észrevették, hogy még egy építészetileg átgondolt szanálás is hazarombolássá válhat, ha figyelmen kívül hagyja a házak eddigi „használati értékét”,²⁶ és az elsöprő községi reformot manapság éppen a községek hagyományos sajátosságai és önállósága szempontjából kérdőjelezi meg, legalább részben.

„A haza számomra nem egy régi krónikát vagy egy Nepomuki Szent János szobrot jelent, amely egy hídon áll, ám alatta nem folyik többé patak. A haza számomra az a lehetőség, hogy magamat egy számomra ismert körben megvalósítsam.”²⁷ Az osztrák pedagógus és író e szavaiban a haza aktív értelmezése jut kifejezésre. Két évtizeddel korábban egy szociológiai vizsgálatban Heiner Treinen kifejezett ellentmondást állapított meg a helységért érzett felelősség és a hazafias érzés (Heimatgefühl) között.²⁸ Azok, akik egy at-home-feeling-be vonultak vissza, kevésbé voltak aktívak a községi ügyek alakításában és átrendezésében, míg azok számára, akik ezekben részt vettek, a haza témája nyilvánvaló ellentmondásban volt a nyitott társadalom elvével. Úgy tűnik, mintha itt változás állt volna be. *Haza és nyitott társadalom már nem egymást kölcsönösen kizáróak: haza a másokkal közös elsajátítás és átépítés* értelmében, haza mint *saját erőből teremtett kis világ*, amely megadja a viselkedés biztonságát, a haza mint ember által formált környezet.²⁹

Sok régi elgondolás: megkérdőjeleződik a hazának ebben az új értelmezésében. A haza többé már nem pusztán az érzések passzív tárgya, hanem a gyakorlati szembesülés közege és célja; a hazát már nem lehet minden további nélkül nagyobb államalakulatokra vonatkoztatni, csak a közvetlen környezetet öleli föl; a haza eltávolodik kizárólagosan vidéki asszociációitól, és megjelenik mint urbánus lehetőség, a haza nem tartalmaz semmit, ami fogyasztható lenne, csak olyat, ami aktívan elsajátítható.

Nem akarom tovább halasztani a haza-fogalom e változatának korszerűként való jellemét, Ez nem zárja ki (a bevezetőben már volt erről szó!), hogy a régebbi jelentések és felhangok is továbbéljenek. Aki ilyen komplex, sokrétegű fogalmakkal akar foglalkozni, annak számolnia kell a nem egyidejűséggel: Így aztán korántsem lehet egyértelmű igennel vagy nemmel felelni a kérdésre, hogy a haza-fogalommal való bibelődés egyáltalán modern dolog-e? Választ erre legfeljebb olyan játékos szofisztikával lehetne adni, ahogy G. F. Jonke fogalmaz „mértani-hazafias regény”-ében: „Az ember legtöbbször inkább halad a korrallal, ha a kor ellenében halad, az utóbbi időben azonban annyira szokássá vált a kor ellenében haladni, hogy a kor ellen haladás végül is a korrallal haladássá vált, így aztán egyesek a szó legeredetibb értelmében haladnak a korrallal, csak hogy az ő saját módjukon a kor ellen haladhassanak, ám tulajdonképpen és elsősorban azért, hogy ezen keresztül ismét csak haladhassanak a korrallal!”³⁰

Mindenesetre a haza fogalma nemcsak félreértéseket provokál, hanem az igen különböző felfogások közti közvetítés lehetőségét is nyújtja. Konvergenciák rajzolódnak ki; az új, aktív haza-fogalom nem tartható fönn vagy szorítható egykönnyen háttérbe. Egy példa: a „Környezetvédelmi kérdések munkaközössége” (Arbeitsgemeinsschaft für Umweltfragen e.V.) kapcsolatba óhajtott lépni a schleswig-holsteini Die Heimat című folyóirattal, miután ott saját céljainak megfelelő érdeklődést gyanított. A hazafias egyesület felelős szerkesztője visszautasította a tolokodást: az 1890-ben alapított egyesület „ilyesmikkel csak igen közvetetten foglalkozik”, kérik továbbá „az egyesület minden további ilyen jellegű tervből kihagyni”, hiszen az „a vidéken csöndben kutatók laza összefogása”.³¹ Ez 1974-ben volt. Alapos a gyanú, hogy ez idő tájt a legtöbb hasonló hazafias egyesület hasonlóképpen reagált volna. Azóta azonban sok ilyen egyesület égisze alatt kezdeményezések születtek, amelyek igenis környezetvédelmi kérdésekkel foglalkoznak- a haza aktív elsajátításaként.

Az aktív elsajátítás nemcsak a jelenre vonatkozik. Összehasonlítva a tetszőlegesebb környezet fogalmával, a haza fogalma éppen abból nyeri jelentőségét, hogy a hazát kialakulásával, formálódásával együtt érti. A haza, a hon története megengedi és megköveteli a „nyomkeresést”³² a jól ismert terepen – a közös helytörténeti erőfeszítéseket, amelyek elsősorban az alsó rétegek életére koncentrálnak. Az iskolai honismeretnek is föl kell végül derítenie, hogy is néztek ki valójában a „boldog békeidők” – hamis romantizálást és ferde tekintetet egyaránt mellőzve. Foglalkoznia kell majd a lehetőségekkel is, amelyek most és a jövőben haza teremtésére nyílnak. Egy ilyen elvi alapon a világra nyitott honismeret maga mögött hagyja majd a vitatott kérdést, hogy nem lett volna-e jobb a tárgyismeret oktatásánál maradni.³³

Falvainkban és városainkban ma is adódik egy, úgy tűnik, meglehetősen biztos kritérium arra nézve, hogy a hazát szép hagyománynak tekintik-e, melyhöz mindenki kedve szerint válogathat, vagy mint az emberhez méltó környezet megalkotásának eszméjét. Ez a kritérium a bevándorló külföldi munkásokkal szembeni bánásmód. Egy olyan haza-fogalom, amelyben nekik nem jut hely, akkor is túl szűk, ha mégoly szép történelmi rekvizitumokkal díszíti is föl magát.

Jól szemléltethető mindez a lakóhelyszervezésben: a szanálásoknál újból és újból előfordul, hogy tekintettel vannak ugyan a történelmi épületállomány egy részére, de figyelmen kívül hagyják az eltelt évtizedek alatt ezekben a régi városnegyedekben „otthonossá” lett lakosság együttélésében kialakult struktúrákat. Választhatok azonban egy másik, ártalmatlanságában valószínűleg még provokatívabb példát is. A dialektus reneszánsza

az utóbbi évtized házára és hazafias értékekre eszmélésének egyik legfontosabb kifejeződése – a költészetben éppúgy, mint a nyilvános vitában és a bürokratikus érintkezésben. Az általános iskolai tanítóknak lelkére kötötték a tájszólást mint minden nyelvi iparkodás szilárd alapját. Önmaguk előtt különösen hazafiasnak tűnő lelkészek tájszólásban írt passzusokat szőttek prédikációjukba. Választásokon a jelöltek kampánybeszédeiket tájnyelvi fordulatokkal garnírozták. Hivatalos személyek tették közzé hirdetményeken, hogy ügyét mindenki előadhatja tájszólásban is. Ha azonban az ember figyelembe vesz. iskoláink és jó néhány városnegyedünk etnikai összetételét, úgy kézenfekvő a követelés, hogy el kell tekinteni a bájolgástól, és meg kell könnyíteni az akadálytalan kommunikálás lehetőségét mindenki számára.

Ez nem vádbeszéd a tájszólás eltörléséért. Nem a hagyományok meggondolatlan kihajításának követelése, hanem egy – beismerem: kiélezett – megfontolás a haza fogalmának kiterjesztéséről. Százötven évvel ezelőtt az alnémet író, Ludolf Wienbarg vitairatot tett közzé a Plattdeutsch nyelvjárásról. Wienbarg nemcsak a nyelvjárás korlátozását, de egyenesen eltörlését követelte, mert a hazai tájnyelvnél fontosabbak voltak számára a nyelvhatárokon túli kapcsolatok lehetőségei. Evvel bizonyára túllőtt a célon. Érvelésének egy része azonban nem túlhaladott. A kedélyesség – írta – „szép dolog”. „De – folytatta – még szebb dolog a bátor elhatározás, hogy kibújjunk a kedélyességből, ha egyszer már túl szűk nekünk.”³⁴ Ha biztosítani akarjuk, hogy a dolgok ne váljanak egészen kedélytelenné akkor a haza fogalmát is meg kell szabadítanunk némi kedélyességtől.³⁵

Fordította: Vári András

* Szó szerint: hazajog, a történelmi magyar polgárjog egyik eleme, parasztközseinkben viszont jogintézményként nem létezett. – A fordító jegyzete.

JEGYZETEK

- 1 V.ö.: H. Bausinger: „*Mehrsprachigkeit*” in *Alltagssituationen*, In: *Vortschatz und Verständigungsprobleme* (Jahrbuch 1982 des Instituts für deutsche Sprache). Düsseldorf, 1983. 17–33.
- 2 Mellékesen jegyzem meg, hogy a hasonló elemzések avval a veszéllyel is járhatnak, hogy kvantifikálnak egy olyan, hangsúlyozottan kvalitatív fogalmat, mint a haza. Ebben az értelemben ironizált Ruprecht Skasa-Weiß azon a kérdésen, hogy „Mennyi kell a halából az embernek?” – amely persze Jean Amérynek egy igencsak differenciált esszéjére nyúlik vissza. V.ö.: R. Skasa-Weiß: *Wieviel Heimat darf es denn sein?* *Stuttgarter Zeitung* 1983. június 4, 50.
- 3 *Grimmsches Wörterbuch*, 4. köt., 2. rész Leipzig, 1877. 864–866. hasáb.
- 4 J. Gotthelf: *Erlebnisse eines Schuldenbauers*, Berlin, 1854. 19. *Heimat* előbb gyakran semleges nemű szóként tűnt fel, csak később vált nőnemévé.
- 5 H. Fiseher. *Schwäbisches Wörterbuch*, 3. köt., 1364. hasáb.
- 6 W. Kaschuba: *Arbeiterbewegung – Heimat – Identität*. In: *Tübingen Korespondenzblatt*, Tübinger Vereinigung für Volkskunde e. V. Nr. 20., 1979. június, 11–15, id.: 12.
- 7 Gesetz über das Gemeinde-, Bürger- und Bisitzrecht 1828 és 1833. V.ö.: Reyscher (szerk.): *Sammlung der württembergischen Gesetze*, 15 köt., 2. rész, Tübingen, 1847. 1064. A hazajog problémájához lásd még H. Reicher: *Heimatrecht und Landes-Ar-menpflege*. Graz 1890, egy tanulmányt Ausztriáról, ahol a hazajog a legtovább maradt fenn.
- 8 Példaként tekinthetjük a külföldi munkavállalók tartózkodási és lakhatási jogát szabályozó előírásokat az NSZK-ban.
- 9 W. Kaschuba: i. m. (ld. 6. j.), 14.
- 10 J. Jacoby: *Das Ziel der Arbeiterbewegung* Berlin, 1870.
- 11 Idézi W. Kaschuba: i. m. (lásd 6. j.), 14. sk.
- 12 W. H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft* (1851). Stuttgart, 1866. 288.
- 13 V.ö.: W. Emmerich (szerk.): *Proletarische Lebensläufe. Autobiographische Dokumente zur Entstehung der Zweiter Kultur in Deutschland*, 1. köt., Anfänge bis 1914, Reinbek 1974. 288. sk.
- 14 V.ö.: H. Bausinger. *Dorf und Stadt – ein traditioneller Gegensatz*. In: H.-G. Wehling (szerk.): *Dorfpolitik*. Opladen, 1978. 18–30.

- 15 A vidéki, egyszerű világ példamutató jellege nyilvánvaló F. Tönnies ekkor keletkezett, fél évszázadon át nagy hatást munkájában: *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887). (Magyarul: *Közösség és társadalom*. Budapest, 1983.)
- 16 V.ö.: G. Schweizer: *Bauernroman und Faschismus Zur Ideologieloik einer literarischen Gattung*. Tübingen, 1976.
- 17 V.ö.: K. Bergmann: *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*. Meisenheim am Glan 1970; D. Kramer: Die politische und ökonomische Funktionalisierung von »Heimat« im deutschen Imperialismus und Faschismus. *Diskurs*, 1973 6/7, 3–22.
18. H. Gollwitzer. Der kulturgeschichtliche Ort der Heimatbewegung gestern und heute. In: *Mitteilungen Deutscher Heimatbund*, 1975. dec. 10., 10–17., id. 16.
- 19 V.ö.: W. Höfig: *Der deutsche Heimatfilm 1947–1960* Stuttgart, 1973; Ludwig-Uhland-Institut für Empirische Kulturwissenschaften der Universität Tübingen: *Der deutsche Heimatfilm. Bildwelten und Weltbilder*. Tübingen, 1989. Lásd még W. Kaschuba cikkét ugyanebben a kötetben.
- 20 A. Hitler: *Mein Kampf* (1925). München, 1933. 396.
- 21 V.ö.: H. Bausinger: Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde*, 61. évf. 1965. 177–204; uő.: Zwischen Grün und Braun. Volkstumsideologie und Heimatpflege nach dem Ersten Weltkrieg. In: H. Cancik (szerk.): *Religions- und Geistesgeschichte der Weimarer Republik* Düsseldorf, 1982. 215–229.
- 22 Az elterjedt véleménnyel szemben például a náciak nem támogatták jelentősen a néprajzot; alig létesítettek új állásokat, annál is kevésbé, mivel ezek állandóan a vezető szerveken belül folytatott ideológiai frakcióharcok keresztútjába kerültek. V.ö.: W. Brüekner (szerk.): *Volkskunde als akademische Disziplin. Studien zur Institutionenausbildung*. Wien, 1983.
- 23 V.ö.: A „Heimat” fejezet in: H. Bausinger, M. Braun, H. Schwedt: *Neue Siedlungen Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig Uhland Instituts Tübingen*. Stuttgart, 1963. 174–205.
- 24 A baden-württembergi „Trachtengau” (táji népviseleti egyesület) – érdemeiért államilag kitüntetett – elnöke 1979 februárjában például így írt hazafias egyesületének folyóiratában: „nem is gondolok arra, hogy Ernst Bloch-ot kövessék, és egy Ahaszverus nyomába lépjenek. Bloch ilyen maximái nemcsak etikai, sokkal inkább etnikai eredetűek.” A visszatérítő antiszemitizmus itt Bloch iránymutató maximáját támadja, a „világ átépítését hazává”.
- 25 „Az amit ma még épp csak hogy hazánknak nevezhetünk, az már nemcsak nevében hanem alapszövegében is fenyegetett – akár az anyaföldet spekulálják el a fenekünk alól, akár a levegőt sajátítják ki az orrunk elől, anélkül, hogy elkergettek volna országunkból, bizonyos módon mégiscsak haladékot kapott menekültek vagyunk mindnyájan. Még egy kicsi ipari fejlődés, és a haza mintegy magától elpárolog.” Peter Rührnkorf a *Frankfurter Allgemeine Zeitungban* 1980. nov. 29-én.
- 26 V.ö.: H. Lefèvre: *Die Revolution der Städte*. München, 1972.
- 27 H. St. Milletich: Heimat – gibt es das? In: *Hat Heimat Zukunft? Ein Beitrag zur burgenländischen Kulturoffensive*. Kiadja a Kulturabteilung der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, 1981. 179–184, i. h: 182.
- 28 H. Treinen: Symbolische Ortsbezogenheit. Eine soziologische Untersuchung zum Heimatproblem. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 17. 1965. 73–95. és 254–297.
- 29 V.ö.: I-M. Greverus: *Auf der Suche nach Heimat* München, 1979; D. Kramer: Die Pravokation Heimat. *Zeitschrift für sozialistische Politik und Wirtschaft*, 13. 1981. 32–40.
- 30 G. F. Jonke: *Geometrische Heimatroman*. Frankfurt/M. 1969. 85.
- 31 V.ö.: J. Christiansen: „Die Heimat” – zur Analyse einer Zeitschrift. In: *Heimat Referate und Ergebnisse einer Tagung in der Evangelischen Akademie Nordelbien*. Szerk.: J. Kruse-K. Juhl. Schleswig, 1979. 91–122, i. h. 101.
- 32 V.ö. például: O. Ausburg és mások: *Spurensicherung. Mühlen in Nordhessen*. Jugendhof Dörnberg, 1981.
- 33 Az, hogy a Hohenstaufen az iskolai oktatásnak fontosabb tárgya, mint a Chimborasso, nem váltana ki különösebb izgalmakat – föltéve, hogy az oktatás a hegy lábánál élő parasztok és jobbágyok történetét is fölöleli, csakúgy, mint a proletariátus kialakulását lenn a Fils-völgyben.
- 34 Soll die plattdeutsche Sprache gepflegt oder ausgerottet werden? Gegen ersteres und für letzteres beantwortet von Ludolf Wienberg, Hamburg, 1834. 10.
- 35 A mai haza-fogalom sokarcúságára v.ö.: *Heimat heute Zeitungskolleg des Deutschen Instituts für Fernstudien an der Universität Tübingen*. Tübingen, 1980.

HERMANN BAUSINGER

THE CONCEPT OF HEIMAT IN AN OPEN SOCIETY

The author expounds the various implications of the complex notion of what is termed as fatherland not only in respect of its contemporary semantic content or meaning, but also in historical context. In his opinion, the history of the concept has extended to cover the history of the whole problem.

In the: German language, fatherland had been restricted, for many centuries, to a narrow and concrete concept connected with the house and the related property or estate. The meaning was then extended to the right to a fatherland. It was under the influence of the 19th century bourgeois development that the bourgeois image of fatherland – an Utopia, an asylum or a land of compensation – took shape. Under the effect of the late 19th century working class movement, a new notion of fatherland was formed. The latter is basically political in character. It no longer means a concept linked up with a certain place, but a group of people, a voluntary solidarity, a task or responsibility rather than natural endowments. It was partly opposed to this concept that the so-called patriotic movement (Heimatschbewegung) appeared in the eighties of the last century to represent an anti-urban attitude coupled with the overestimation of traditions. The conception of fatherland as a scene was developed at the turn of the century. The business-minded utilization of the „fatherland” commenced, and its objects, symbols became parts of advertisements or in a broader sense, part of the cultural industry. This brief historical outline of the idea shows that the nation of fatherland seemed for a long time to be somewhat independent from the reality of people. The word 'fatherland' was to arouse „Sunday-feelings” without, however, losing its ideological connotation.

The author maintains that fatherland and the modern open society of today are not excluding each other.

Accordingly, fatherland – in the sense of rebuilding and acquirement in common with others – is a small world built up by the citizens' own efforts, which provides for a safety of behavior and which is an environment formed by people. Fatherland can no longer be easily related to major state formations since it comprises only the narrower environment. Fatherland is to go beyond its exclusively rural associations or connotations and is also to appear as a possibility of urbanity. Fatherland does not contain anything consumable, but includes all that can be actively acquired.

(Published in German: „Heimat in einer offenen Gesellschaft”. In: Heimat, Analysen, Themen, Perspektiven. Hrsg. Cremer, Will. Bonn, 1990, pp. 76–90.)

PUSKÁS JULIANNA

Migráció Kelet-Közép-Európában 19. és 20. században

Tanulmányomban az elmúlt száz év kelet-közép-európai nemzetközi migrációs folyamatainak áttekintésére vállalkozom. E régió lényegében az egykori Osztrák–Magyar Monarchiát értem. Felvázolom az elvándorlások időbeli alakulását, kvantitatív dimenzióit, a folyamat hullámszerűségeit, az elvándorlók típusait, valamint útrakelésük motivációinak változásait. A figyelmet a folyamat következő jellegzetességeire szeretném ráirányítani:

1. Régióink az elmúlt száz év folyamán Európában az elvándorlások egyik fő forrása volt.
2. Az elvándorlások motivációi – különösen az 1940-es évek óta egyre komplexebbek.
3. E száz év folyamán az elvándorlók típusai sokrétűvé váltak gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szempontból.
4. Az állami beavatkozások az 1920-as évek óta befolyásolják Európa e térségében a folyamat alakulását: a két világháború közötti Időszakban a befogadó országok a bevándorlást korlátozták, 1949 után pedig a kibocsátó országok a külső vándorlások minden legális útját – négy évtizedig – eltorlaszolták.

E jellegzetességek tanulmányozása szélesíti az információbázist a jelen időben zajló vándormozgalmak értelmezéséhez is.

1. A tengerentúlra vándorlások első nagy hulláma (1880-1914)

Az úgynevezett 19. századot a modern népvándorlás időszakának is nevezhetjük. Az 1830-as évektől az első világháború kitöréséig több mint ötven millióan hajóztak Európából a tengerentúli országokba, közülük harmincöt-millióan az USA-ba. E modern népvándorlás folyamatába, amelynek fő útvonala Észak-Amerikába vezetett, a közép- és délkelet-európai népek viszonylag későn, általában csak az 1880-as évtizedtől kezdtek bekapcsolódni. Az 1861–1913 közötti években az Osztrák–Magyar Monarchiából csaknem négy millió bevándorlót regisztráltak az USA hatóságai. Többségük – 2,3 millió – 1899 után érkezett. A tengerentúlra vándorlás nagy hulláma tehát a 20. században jelentkezik Európában. (Lásd a folyamat alakulását az 1. számú ábrán.)

A történészek csak mostanában kezdenek felfigyelni arra, hogy mennyire kétirányú volt a vándorlás folyamata ezekben az évtizedekben is. Nemcsak a tengerentúlra, hanem onnan vissza is tömegek hajóztak: körülbelül 2-5 év múltán általában minden harmadik elvándorolt személy visszatért eredeti otthonába. Nem kevés azok száma sem, akik többször is tengerre szálltak oda és vissza, mielőtt döntöttek volna, hogy hol telepednek meg véglegesen – új környezetükben vagy eredeti otthonukban. Az 1899–1910. években bevándorló szlovákok 29%-a előzőleg már járt az Egyesült Államokban. Így ragadt rá a közép-kelet-európai vándorlókra „a tenger madarai” jelző. Ez a kétirányú, „oda-vissza” vándorlás a célországok gazdaságának konjunkturális ingadozásaival szoros korrelációban hullámszerűen – növekedett vagy csökkent a vándorló tömegek száma. 1907-ben az USA-ban gazdasági válság kezdődött; hatására 1908-ban többen vándoroltak vissza eredeti otthonukba, mint onnan a tengerentúlra. Az 1910-es évektől a konjunktúra ismételt jelentkezése felfelé ívelő irányt adott a vándorlási folyamatnak is, ezt azonban rövid idő múltán megszakította az első világháború kitörése.

A vándorlók jellegzetes típusai

A közép-kelet-európai elvándorlásoknak ezt az első nagy hullámát paraszti exodusként is szoktuk emlegetni. A pionírok ugyan kézművesek, kereskedők, a tengerpart vidékén – például Dalmáciában – halászok voltak, de tömeges társadalmi jelenséggé a migráció mindenütt

parasztok részvételével vált. A Kelet-Közép-Európából a tengerentúlra vándorlók többsége – a zsidó kézművesek, illetve kereskedők kivételével a birtokos és birtoktalan parasztok, illetve mezőgazdasági munkások közül került ki. Arányaik etnikumokként eltérően alakultak, de a térség egészében a kivándorlók között parasztok különböző csoportjai gyakrabban fordultak elő, mint a kibocsátó ország össznépességében. A nyugat- és észak-európai országokból a tengerentúlra vándorlók között agrárproletárok hasonlóan magas arányban egyetlen időszakban sem tűntek fel.

Hogyan magyarították a kortársak a paraszti exodust?

Sokféle okot emlegettek, és politikai szemléletüktől függően helyezték a hangsúlyt egyikre vagy másikra: hol a népet megnyomorító magas adókra, hol a hosszú katonáskodásra, hol a megoldatlan nemzetiségi problémákra, a szélsőséges birtokviszonyokra és a feudalizmusból öröklött egyéb maradványokra. Még olyan is akadt, aki a parasztok fényűző törekvéseiben kereste a magyarizációt. Leginkább azonban a parasztok földéhségében vélték mozgatórugóit fellelni. A kelet-közép-európainál sokkal magasabb amerikai munkabérek és gyakoribb munkaalkalmak híreinek csábításai megbolygatták a falusi népességet. Terveket szövögettek, s azok megvalósítása céljából egyre többen útnak is indultak az Egyesült Államokba, hogy ott néhány évig az iparban vagy bányában dolgozzanak és hazatérve megtakarított javaikból egzisztenciát teremthessenek eredeti környezetükben. A hazaküldött, illetve hazahozott javak tetemes voltát a kortársak is elismerték. Abban viszont már nagyon megoszlott a véleményük, hogy a megtakarítások mennyiben kompenzálták a negatív hatásokat, amelyeket a fiatal munkaerő tömeges kiáramlása a kibocsátó környezetben okozott. Eltérő álláspontok hangzottak el attól is, hogy mit szolgáltak az eredeti környezetbe juttatott megtakarítások: innovációt-e, vagy a meglévő struktúra konzerválását? Ezek a nemzetközi migráció ma is aktuális kérdései.

A modern népvándorlás alakulásának, okainak és jellegének valamint hatásainak tanulmányozása a társadalomtudományok különböző ágaiban az 1960-as években kezdődött. A történészek számára a „nagy kihívást” F. Thistlethwaite előadása tartalmazta 1960-ban, a stockholmi világkongresszuson. Az általános érdeklődés is növekszik a téma iránt mind a befogadó, mind a kibocsátó társadalmakban.

A különböző diszciplínák keretében végzett-kutatások az óriási méretű geográfiai mobilitás gazdasági jellegét hangsúlyozzák, de ugyanakkor azt is, hogy a vándorlások komplex folyamatok, amelyek csak a kibocsátó és a befogadó országok népesedési, gazdasági és társadalmi fejlődésének kölcsönhatásaiban értelmezhetők. Főleg szociológusok és közgazdászok a megalkotói az egyre változatosabb migrációs elméleteknek. Az empirikus kutatásokat folytató történészek új megközelítéseket lassan és nehézkesen adaptálnak.

A migráció történetének modelljében ma már többé-kevésbé mindenütt hangsúlyozódnak a következők: Kelet-Közép-Európa az 1880–1890-es évektől kezdett a kapitalista világgazdaságba, a nemzetközi munkaerőpiacba – mint periféria – integrálódni. Gyorsult a népesség szaporodása, fellendült az iparosítás, a mezőgazdaságban az eszközök változtatásával rövidültek a munkafolyamatok, és hirtelen megnövekedett a munkaerő-kínálat. A gazdasági és társadalmi viszonyok említett váltózásai létrehozták a potenciális vándorlók tömegeit is. Ilyen körülmények között egyre elviselhetlenebbé váltak a megszokott életformák fenntartásának nehézségei. A közlekedés modernizálásával (vasutak építése), az elemi műveltség növekedésével (kötelező iskolai oktatás bevezetése), a társadalmi kommunikáció szélesedésével pedig tágult a falusi népesség látóköre a „másképpen is lehet élni” lehetőségeiről. A munkaalkalom és a tőke hiánya a viszonylag túlnépesedett régiókban arra ösztönözte az embereket, hogy elvándoroljanak onnan azokra a területekre, ahol kereslet volt a munkaerő iránt, és magasabb béreket fizettek.

A gazdasági növekedés az USA-ban szembeszökően felgyorsult az 1880-as évektől; és iparának rendkívül expanzív terjeszkedése óriási munkaerő-keresletet teremtett, különösen az olcsó, szakképzetlen munkások iránt. Ennek forrása csak Európa lehetett, és ott is azok a népek, akik a tradicionális és a modern társadalom átmenetének nehézségeivel küszködve egyidejűleg a viszonylagos túlnépesedés nyomása alá kerültek. Az USA-ból érkező hírek a kedvező munkaalkalmakról, a magas munkabékekről nagy vonzást jelentettek azok számára, akik Európa közép-keleti és délkeleti régióiban sem a mezőgazdaságban, sem az iparban nem találták helyüket.

Mikroszinten végzett elemzések tárják fel a *tömeges elvándorlások mechanizmusában* a „face to face (személytől személyhez szóló) kapcsolatok”-at, amelyek a vándorlások terjedésében mindig szerepet játszottak és úgynevezett *láncmigrációt* fontak rokonok, barátok, ismerősök kapcsolatának vonalán (lásd részletesebben Puskás 1987). Mikrostrukturális tényezők hatásait mutatja az is, hogy az egyes vándorlási központok demográfiai és gazdasági arculatában jelentős különbségek vannak. A vándorlások topográfiájának alakzatából szintén következtethetünk arra, hogy az Amerikába vándorlás láza nagyobb volt azokon a vidékeken, ahol a lakosságnak már voltak vándorlási tradíciói vagy kommunikációs kapcsolatai vándorlási tapasztalatokat szerzett személyekkel, foglalkozási csoportokkal és népekkel.

Az elvándorlások méretei szembetűnő különbségekkel alakultak országokon belül is. Egyes vidékeken elvéve fordultak elő, másutt viszont olyan nagy gyakoriságúak voltak, hogy e vidékek úgynevezett kivándorlási-központokká fejlődtek. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a legnagyobb kivándorlási központ az északkeleti részen alakult ki, magába foglalva Galícia és Magyarország ottani vidékeit. E kivándorlási központok földrajzi helyeiből úgy látszik, hogy azok Kelet-Közép-Európában az ipari centrumoktól távolabb, az úgynevezett perifériákon jöttek létre, de nem a legelmaradottabb területeken. (Lásd a vándorlási régiókat az 1. számú térképen.)

A vándorlási mechanizmusnak e jellegzetessége kisebb területi egységeken *kivándorlási központokat formált Európa-szerte* az etnikailag homogén társadalmakban is. (Ezt tanúsítják a német, a svéd, a norvég és a finn elvándorlások terjedését ábrázoló térképek.) A kivándorlási központok annyiban sajátosak az Osztrák–Magyar Monarchiában, hogy mivel a perifériákon nemzeti kisebbségek éltek, ők lettek a vándormozgalmak főszereplői. Így jóval gyakrabban fordultak elő az elvándorlók között, mint a Habsburg Birodalom össznépeségében. Az elvándorlók etnikai összetételének ilyen irányú alakulása növelte a nemzeti kérdésben az Osztrák–Magyar Monarchia népei között a 20. századra amúgy is megnövekedett politikai feszültségeket.

Gazdasági és politikai motivációk esetenként összefonódhattak már a modern népvándorlás e nagy hullámában is, de ezek nem voltak jellegzetesek az Osztrák–Magyar Monarchiában. (Más a helyzet a cári Oroszországban. Ott a zsidók tömeges kivándorlását az Egyesült Államokba az 1880-as évektől a gazdasági tényezők mellett politikaiak is formálták.) Régióinkban először az első világháború végén észlelhető, hogy politikai faktorok játszanak közre tömegek migrációjában. A történeti Magyarországnak azokról a területeiről, amelyeket a trianoni békeszerződés az utódállamoknak juttatott, százezrek – magyarok – települtek az ország új államhatárain belülre.

2. Az 1920–1930-as évtizedek

Az első világháború után új korszak indult a nemzetközi migrációban. Megkezdődtek azok a korlátozások, melyek véget vetettek a munkaerő országok közötti szabad áramlásának. A liberális bevándorlási politikát *elsőként az USA* adta fel. A külföldiek bevándorlásának korlátozása érdekében a Kongresszus 1921-ben elfogadta a „Emergency Quota Act”-ot,

amelyhez az 1910-es népszámlálás adatait vették alapul; a kimutatott bevándoroltak 3%-ában határozva meg az évente beengedhetők számát. E kvóta-kereteket is drasztikusan tovább korlátozták 1924-ben; a számítások bázisa az 1890-es népszámlálás lett, az akkor jelen lévő bevándorolt népesség 2%-a. Ez leginkább Kelet-Közép-Európa népeit sújtotta, akik 1890-ben még alig játszottak szerepet az USA népesség-sturuktúrájában. (1924 után hatezer aluli a lengyel, ezren aluli a magyar kvóta.) A kapuk bezárása a „nem kívánatos” bevándorlóknak minősített közép- és kelet-európai tömegek elutasítását célozta. (A folyamat trendjének alakulását az 1920-as évektől szemlélteti a 2. számú ábra.)

Az elvándorlások nagy hulláma tehát nem természetes úton csitult el a kelet-közép-európai országokban. Nem úgy, mint például Svédországban vagy Németországban, ahol a hazai ipar fejlődése a tömeges elvándorlások ellen hatott, felszívta a mezőgazdaság munkaerőfeleslegét, és otthon maradásra ösztönzött a bérek alakulása is. Kelet-Közép-Európában a fejlődés megkésett. Az ipar fejlődése az 1920-as évekre sem lett olyan méretű, hogy hasonló hatásai jelentkezhetek volna: A befogadó országok elzárkózásukkal azelőtt szakították meg, illetve szorították szűk csatornába az elvándorlásokat régiókból, mielőtt a viszonylagos túlnépesedés szorítása Európának e térségében enyhülhetett volna. A korlátozások révén a tengerentúlra vándorlások trendje tehát már az 1920-as évtizedben hanyatló irányú. A szezonális munkák lehetőségei ugyan ekkor még növekedtek a kontinensen, elsősorban Németország mezőgazdaságában és Franciaország valamint Belgium bányáiban a kelet-közép-európaiak számára. Miután az USA bezárta kapuit, más irányokba kezdtek formálódni a tengerentúlra vándorlások útvonalai: az 1920-as évek második felétől Kanada, Argentína és Brazília a fő célállomások, de alig néhány év múltán, a nagy gazdasági válság idején ezek az országok is bezárták kapuikat.

Az 1930-as évtized első felében a nemzetközi munkavándorlás folyamatában teljes az apály. E mélypontról Kelet-Közép-Európában lassú az emelkedés az 1930-as évek második felétől is. A fasizmus uralomra jutása különösen nehéz helyzetbe hozta e régió zsidó népességét. Menekülésük útjait keskenyre szűkítették a bevándorlások adminisztratív korlátozásai és a gazdasági válság következtében növekvő bevándorló-ellenesség a nyugati és a tengerentúli társadalmak közhangulatában.

A megcsappant létszámú vándorlók között egyre nagyobb arányban fordulnak elő városiak, iparosok, szakmunkások, de tömegeiket az 1920-as évek végéig Kelet-Közép-Európában még parasztok és agrárproletárok, falusi iparosok, kézművesek alkotják. Lényeges eltolódások az elvándorlók társadalmi összetételében az 1930-as évek második felétől mutatkoznak. A fasizmus elől menekülők, a kényszervándorlók jellegzetes lapusait többnyire középosztálybeliek, értelmiségiek alkották.

3. Az 1940–1950-es évtizedek

Új korszak kezdődött a nemzetközi migrációban a második világháború után is. Alakításában közvetlenül a háború és következményei domináltak: az 1940-es évtized első felében és leginkább a közép-kelet- és dél-európai országokban, a balti államokban és a Szovjetunióban a civil lakosságnak a történelemben példátlan méretű menekülései, népcsoportok, etnikumok erőszakos elmozdítása lakóhelyükről kényszermunkára és haláltáborokba. (A háború végén több mint tizenegymillióan voltak hontalanok – nem németek – Európában. (2. számú térkép „Népességmozgások Európában az 1944–1945. években”.)

A fegyverek elhallgatása után néhány hónap alatt többségük visszatért eredeti otthonába. A Győzelem Napjától 1945. szeptember végéig körülbelül hétmillió „dípi”-t – hontalant – repatriáltak Németországból, Ausztriából és Olaszországból a felszabadított országok kormányai az UNRA és más önkéntes szervezetek segítségével. 1945 novembertől 1947

júniusig az UNRA több mint egymilliót repatriált. Körülbelül egy és félmillió azok száma, akik Németország és Ausztria nyugati zónájából valamint Olaszországból politikai vagy más okokból nem kívántak származási helyükre visszatérni. Ez súlyos problémává tette a hontalanok és menekültek ügyét Európában. Jövőbeli sorsukat illetően a Szövetségesek véleménykülönbségei egyre nőttek. A Szovjetunió repatriálásuk mellett foglalt állást, akár kényszerítve is őket a hazatérésre (lásd erről részletesebben M. Wyman, 1989:61–85). Mindinkább felismervén a menekültek befogadása gazdasági és politikai előnyeit és tapasztalván a repatriálások erőszakolásának esetenként tragikus következményeit, a nyugati szövetségesek mind nyiltabban hangoztatták, hogy nem lenne humánus hazatérésre kényszeríteni őket. Más országokba telepítésük érdekében nemzetközi összefogást sürgettek. Az ebből adódó feladatok meghaladták volna a korábbi menekültügyi szervezet, az UNRA hatáskörét, ezért tizenhat kormány együttműködésével az ENSZ égisze alatt 1947-ben Nemzetközi Menekültügyi Szervezet alakult, az *International Refugee Organization* (IRO). Ez a szervezet koordinálta, irányította több mint egymillió (1 038 750) személy letelepítését 1947. július 1-től 1951. december 31-ig. (A szervezet működéséről tájékoztat L. W. Holborn munkája.)

Ekkor már évek óta vártak hontalanok és menekültek a német és osztrák táborokban arra, hogy lehetőleg a tengerentúli országok valamelyikében letelepülhessenek és új életet kezdhessenek: Az európai prosperitás jegyei még nem mutatkoztak, sokan úgy látták, hogy túlnépesedett az öreg kontinens, és állandó marad az egyensúly megbomlása a gazdasági erőforrások és a lakosság száma között.

Ilyen megfontolások alapján ígéretesebbnek tűnt új egzisztencia teremtése távol a háború sújtotta Európától. Az osztrák és a német táborokban vagy azon kívül az „ex-enemy”-nek („volt ellenség”-nek) tartott csoportokat keserves tapasztalataik a szövetségesek magatartását illetően az öreg kontinens elhagyására ösztönözték. Legtöbben az USA-ba (360 000) és Kanadába (150 000) vándoroltak, bár viszonylag népes csoportok hajóztak Dél-Amerikába (140 000), Ausztráliába (200 000), sőt még Új-Zélandba is tízezren.

A nemzetközi migrációban az új korszak kezdete új bevándorlási politikában is kifejezésre jutott. A befogadó országok felhagytak az 1930-as évekre jellemző elzárkózással. A bevándorlókat azonban szigorúan szelektálták gazdasági és politikai igényeik, elképzeléseik szerint.

A kanadaiak – alapiparuk és mezőgazdaságuk sürgős munkaerőigényéből kiindulva – előnyben részesítették a bányászokat, fakitermelőket, mezőgazdasági munkásokat. Miniszterelnökük e bevándorlási politika mellett azzal érvelt, hogy jó tervezéssel a bevándorlás növelni fogja a kanadaiak életszínvonalát. Álláspontja szerint Kanadának joga van úgy szelektálni a bevándorlókat, ahogyan akarja. Egyetlen külföldinek sem „alapvető emberi joga” Kanadába belépni; a bevándorlás: kiváltság.

Az ország gazdasági szükségleteitől tette függővé a beengedhetők számát az ausztrál kormány. A bevándorlót szerződés aláírásával kötelezték arra, hogy a kormány által kijelölt alkalmazást – többnyire fizikai munkát – két évig vállalja Ausztráliában. Prioritások sorrendjét állapították meg életkor és családi állapot szerint, a korosabb és több gyermekes családok hátrányára. Az egészségügyi rendszabályok pedig olyan szigorúak voltak, hogy a legcsekélyebb egészségügyi probléma esetén is visszautasíthatták az engedély megadását.

Az USA-ban nagy viták után fogadta el a kongresszus 1948-ban az úgynevezett „Displaced Persons Act”-ot, a hontalan személyek befogadásának és ezzel a bevándorlás lehetőségének szélesítésére. Úgy nyitottak kaput, hogy továbbra is érvényben maradtak a kvóták, amelyeket a korábbi bevándorlási törvények tartalmaztak, de megengedték, hogy a kvótákat több évre előre lekössék (betöltsék). Ilyen formában a speciális törvény, amely „alkalmas hontalan és menekült személyek befogadására”, 202 000 kvóta-vízum kiadását tette lehetővé.

A kapuk megnyitásakor a politikai kontroll az USA-ban szigorúbb volt, mint Kanadában,

még inkább szigorú volt a latin-amerikai országokéval összehasonlítva. Az Egyesült Államokban a közvélemény nyomása is abba az irányba hatott, hogy fasiszta vagy nyilas múlttal politikailag nyilvánvalóan kompromittált személyeket ne engedjenek be.

Gazdasági és népesedési szempontjaik érvényesítésével nyitották meg kapukat a bevándorlók előtt a latin-amerikai országok is: preferenciát kaptak bizonyos szakmával rendelkezők és meghatározott területről származók. Argentína például mezőgazdasági munkások és hiányszak más dolgozói iránt érdeklődött, vízumpreferenciát nyújtott a balti országokból származó menekülteknek és a rámai katolikusoknak. Chile és Peru is ezt a politikát képviselte az IRO-val kötött szerződésekben.

Az európai menekültek és hontalanok között körülbelül 20%-ra becsülték a zsidók számát. Palesztinába 1948-ig az angolok által megállapított kvóták szerint kaptak bevándorlási engedélyt. A zsidók bevándorlásával szemben csak a független Izrael szüntette meg minden korlátozást.

A második világháború után tehát a nemzetközi migráció folyamatában általában jellemzővé vált a befogadó országok részéről az állami beavatkozás. Mindenütt megszerveződtek azok az intézmények is, amelyek direkt vagy indirekt módszerekkel kontrollálták alakulását és azt erősen befolyásolni igyekeztek.

A „dípi” menekültek különféle csoportjai többnyire felső- és középrétegeket reprezentálnak Kelet-Közép-Európa valamennyi országából. Ez nem tükröződik azokban a statisztikákban, amelyeket közvetlenül letelepedésük előtt vagy után készítettek róluk. A megkérdezettek közül gyakran a magasabban képzettek is inkább munkásnak, fizikai dolgozónak vallották magukat, hogy elkerüljék azokat a korlátokat, amelyeket a célországok egyes társadalmi csoportjaik elé állítottak. Az 1949-ben készített IRO statisztikában a megkérdezettek 12,5%-a vallotta magát diplomás értelmiséginek, 12,8%-a irodai-kereskedelmi dolgozónak, 28%-a kisiparosnak, illetve szakmunkásnak, 22,3%-a mezőgazdasági foglalkozásúnak és 11,4%-nak nem volt előző munkatapasztalata. Hogy e kimutatásban erősen torzult az eredeti foglalkozási megoszlás, azt már az adatokat felvevők is észrevették. Reálisabban tükrözik az 1945–49 közötti bevándoroltak magas képzettségét az USA 1970. évi népszámlálásában a foglalkozási megoszlás mutatói. (A magyarországiaknak 30%-a volt például felsőfokú képzettségű).

A kelet-közép-európai országok demográfiai és gazdasági adottságaik következtében a világháború utáni időkben is munkaerőt kibocsátó társadalmak lehettek volna. A „népi demokráciák”-ban azonban nemcsak korlátozták a munkaerő országok közötti vándorlásának szabadságát, hanem teljesen fel is függesztették azt. Az államhatárokat 1949-re szigorúan lezárták, a távozások – az elvándorlási tilalmak következtében – csak illegális utakon történhettek, és minden esetben politikai állásfoglalásnak minősültek. Kelet-Közép-Európában tehát már csak ezek miatt is egymástól elválaszthatatlanok a vándorlások gazdasági és politikai motivációi.

A menekülés fő forrása Európában az 1940-es évek vége óta a szovjet blokk és a nyugati hatalmak konfrontációjából adódott. Minthogy a kommunista pártok mind nagyobb ellenőrzést gyakoroltak Lengyelországban, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában, sokféle menekült indult nyugat felé, leginkább a baloldallal szemben álló középosztálybeliek vagy ellenzéki politikusok.

Gyakorta fiatalok, akik közül egyesek azért távoztak, hogy a katonai szolgálat alól mentesüljenek. Mások, például a keleti ortodox egyházak tagjai, akik Jugoszláviából menekültek, vallási alapon váltak száműzöttekké, előre látván, hogy a kommunisták uralma fog meghonosodni. A legtöbb menekült Németországba, az amerikai zónába ment, megkerülve a szovjetek által ellenőrzött csehszlovákiai területet. Jelentős számban követték a „Brichah” útját nem-zsidó lengyelek is közvetlenül a háború utáni években, Kelet-Németországon keresztül gyakran keresték meg az amerikaiak által megszállt zónákat Közép-

Európában. Tito-ellenes jugoszlávok áramlottak Trieszten keresztül Olaszország, illetve más nyugat-európai országok felé. A Balkán a közel egy évszázados múlthoz hasonlóan a menekültek számára ismét folyosóul szolgált. Románok és bolgárok érezvén saját kormányaik balratolódását, Görögországba mentek, különösen 1947 elején, amikor az Olaszországgal, Romániával, Magyarországgal és Bulgáriával kötött békeszerződések szentesítették a kialakuló kommunista rendszereket Délkelet-Európában.

1956. október 23-án Budapesten kitört a forradalom a magyarországi kommunista kormány és az orosz megszállás ellen. Amikor röviddel ezután a forradalmat könyörtelenül elnyomták, kétszáz ezer magyar menekült

Ausztriába. Ez a spanyol polgárháború óta a civil lakosság legnagyobb spontán mozgalma volt – hasonló tömegű kiáramlást ilyen rövid idő alatt aligha találni bárhol a modern korban.

Az újabb menekülthullámok a befogadó országokban további refugee (menekült) törvények megalkotását tették szükségessé: az Egyesült Államok kongresszusa például 1952-ben a „McCarran Act”-ot és 1953-ban a „Refugee Act”-ot fogadta el azért, hogy a konkrét esetekben függetleníthessék a bevándorlás engedélyezését a kvótarendszertől. Speciális rendelkezések, „nonquota immigrant visa”, „elnöki parole” tették lehetővé 1956-ban is, hogy a magyar menekültek tömegei viszonylag rövid idő alatt bevándorolhassanak és leteleplhessenek. (A legtöbb menekültet az Immigration and Nationality Act, 1953 Section 212 (5) cikkelyében foglalt „parole” előírása alapján engedték be. Először fordult elő, hogy „Parole” (becsületszó) alapján ilyen viszonylag nagyszámú embert beengedtek.

Az 1956-os munkaképes magyar menekülteknek több mint a fele volt diplomás, szakmunkás vagy betanított munkás. Sok volt közöttük a természettudós vagy orvos, és még többen voltak egyetemi hallgatók. Átlagéletkoruk 25 éven alul volt. (Report to the President by the President's Committee for Hungarian Refugee Relief, 1957:5.) Nixon alelnök Magyarországról hazatérve megállapította, hogy azok az országok, amelyek a magyar menekülteket befogadják, tapasztalni fogják, hogy nem terhet vettek magukra, hanem értékes nemzeti vagyonnal gyarapodtak.

A refugee-k között is voltak olyan személyek, akiket a keletről nyugatra vándorlások régi motivációi, az anyagi megélhetés jobb lehetőségei vonzottak. 1956-ban a magyar forradalom közel kétszáz ezer „szabadságharcos”-ának nyugatra menekülését is jellemezte a gazdasági és politikai motivációk összemosódása. Hasonló jelenség mutatkozik a „prágai tavasz” eltiprását (1968) és a lengyel katonai diktatúra bevezetése utáni időket (1981) követő menekülésekben is.

A gazdasági újjáépítés az 1950-es években Nyugat-Európában kedvező körülményeket teremtett a gyökértelemné vált emberek millióinak integrálásához, mint ahogy a tengerentúli országokat is elsősorban gazdasági növekedésük ösztönözte a menekülttáborok kiürítésére.

4. Az 1960-1970-es évtizedek

A háború utáni visszatelepülést az állandó vándorlás régi sémájához való visszatérés követte. Az ideiglenes vándormunkás-lét lett normává. Az 1950-es évek végétől kibontakozó konjunktúra Nyugat- és Észak-Európában nagy keresletet teremtett külföldi munkaerő iránt is. Ez újabb nagy hullámát indította a munkaerő nemzetközi vándorlásának. Kibocsátó társadalmi a mediterrán és dél-európai népek: olaszok, spanyolok, törökök, görögök és jugoszláviaiak, a befogadók pedig a nyugat- és észak-európai országok, elsősorban az akkori Nyugat-Németország, Svájc, Svédország. A népi demokráciák lakosságát az emigrációt tiltó szigorú és büntető rendszabályok akadályozták abban, hogy tömegesen bekapcsolódhassanak a munkaerővándorlás e második nagy hullámába. Legálisan csak Jugoszlávia népei vehettek részt abban, mivel kormányaik az 1960-as évek elején engedélyezte a külföldi munkavállalást. A külső vándorlásoknak azok a tilalmai, amelyek az úgynevezett szocialista országokban több

mint három évtizedig érvényesültek – a kutatók véleménye szerint – negatív determinánsok a nemzetközi migráció világfolyamatának alakításában.

A vándorlók, vagy ahogyan a befogadó országokban nevezték őket, a „vendégmunkások” folyamatosan növekvő számban érkeztek 1973-ig. A Jugoszláviából származók száma akkor elérte a nyolcszázazretet, családtagokkal együtt pedig a több mint egymilliót.

A munkavándorlás második hullámában résztvevők jellegzetes típusai inkább urbánus és ipari háttérűek, mint parasztok: szakképzett munkások, technikusok és konvertálható foglalkozású értelmiségiek. A befogadó társadalmak gazdasága szakképzetlen munkaerőt legfeljebb szezonális alapon a szolgáltató szektorban és a mezőgazdaságban igényelt.

A dekonjunktúra beköszöntésétől, 1973-tól kedvezőtlen irányt vettek a vendégmunkások lehetőségei Nyugat-Európában. Miközben ritkultak a munkaalkalmak, az ellenük irányuló társadalmi feszültségek kiéleződtek. 1974-ben szembeszökően növekszik az eredeti otthonukba visszatértek száma, mások viszont családtagjaikat is vándorlásra ösztönözve új környezetükben végleges letelepedésre törekedtek. A családgyesítések e két úton 1973 után kerültek előtérbe, például a jugoszláviai vándormozgalmakban.

A szocialista országokban az 1960-as évektől a nemzetközi munkaerő-vándorlások sajátos válfaja alakult ki, bár nem érintett nagy tömegeket. Technikai kooperációra törekedve államközi szerződések keretében szerveztek, irányítottak munkaerő-vándorlást ipari létesítmények, komplex üzemek építése és üzemeltetésük beindítása céljából. Az állam közvetíti a munkavállalókat a hiányszakmák felé, a munkaerő egyenletesebb megoszlásának érdekében is. (Magyar és cseh vállalatok dolgoztak Kelet-Németországban és a Szovjetunióban, valamint néhány afrikai és közel-keleti országban. 1976-ban Csehszlovákia Ciprussal szerződött 1600 ciprusi munkásra. Magyarországon lengyel bányászok és kubai szövönők dolgoztak.)

5. A közelmúlt és a jelen

A politika liberalizálódása, majd a rendszerváltás az 1980-as évtized végétől Kelet-Közép-Európában alapvetően megváltoztatta a vándorlási politikát, az elvándorlások feltételeit és a vándorlók típusait.

Megszűntek a menekülésre ösztönző korábbi politikai tényezők. Sőt, a kedvezőbb politikai klímának, a viszonylag jobb áruellátásnak köszönhetően az utóbbi években Közép-Kelet-Európa, s benne különösen Magyarország egyre inkább cél- illetve tranzitállomás a vándorlások tradicionálisan keletről nyugatra vezető útvonalain. Gazdasági és politikai motivációk összefonódása jellemzi az „új menekültek” kisebb-nagyobb csoportjait is (például a romániai magyarok vagy a szovjet zsidók Magyarországra vándorlásait). A politikai motivációk kiváltói többnyire az etnikai etnikai diszkriminációk, az azokból eredő konfliktusok.

Az 1980-as évtized végétől a bevándorlások sokkal gyakoribbak Magyarországra, mint onnan az elvándorlások. 1989 óta három nagyobb menekülthullám érte el az országot: 1989-ben 10 500 NDK-beli állampolgár, akik e tranzitállomáson tartózkodva törekedtek bejutni az akkori Nyugat-Németországba. Közben folyamatos a Romániából menekültek beáramlása is. Számukat a Menekültügyi Hivatal 1989 októberé előtt harminc-harmincötezerre becsülte. A harmadik hullám 1991 augusztusában kezdődött: exodus délről, Jugoszláviából, ahonnan a Magyarországra érkezett menekültek száma októberben már meghaladja a harmincezetet.

A korábbi politikai motivációk megszűnésével egyre inkább a gazdasági jelleg dominál a Kelet-Közép-Európából történő elvándorlásokban. Miközben a gazdasági és társadalmi struktúraváltás potenciális vándorlók tömegeit hozza létre, erre szűkül a nemzetközi munkaerőpiac, és csak a szakképzett, sőt a legmagasabban képzett csoportok számára nyitott többé-kevésbé. Miközben tömegek, a szakképzetlenebb és a kevésbé képzett fizikai

munkások kizáródnak a szezonális munkavállalás lehetőségéből is, az ún. „brain drain” növekvő áramlatban sodorja ki Kelet-Közép-Európából a legtehetségesebb kutatókat, fiatal tudósokat.

Különösen kettős szorításba került ily módon Magyarország: az elavult gazdasági-társadalmi struktúra lebontása, illetve korszerűsítése, a használhatatlan munkaerő elbocsátása tömegessé tette a munkanélküliséget. Ugyanakkor az előbb már említett okok miatt – főleg az 1980-as évek vége óta – a tőle keletebbre fekvő területeken élő népek vándorlásainak, meneküléseinek „irányországává” válik. Még akkor is, ha többnyire nem célország a bevándorlók számára, hanem tranzitállomás a hagyományosan kelet-nyugati irányú migráció útján, a menekültek befogadása e válságos helyzetben fokozza az amúgy is növekvő társadalmi feszültséget. Az újabb népvándorlás regionális kezeléséhez szükséges együttműködés érdekében újabban megélné a kormányzati és a kormányoktól független társadalmi szervezetek tevékenységének elemzése és összehangolása. Kelet-Közép-Európa népei félnek az újabb menekülthullámoktól, s e félelem aligha korlátozódik rájuk.

*

Expozém rövidsége nem engedte meg, hogy részletes értékelést nyújtsak a nemzetközi migráció alakulásáról Kelet-Közép-Európában. Remélem, hogy azért feltárhattam a folyamatok rendszereit, hasonlóságait és különbségeit. Rámutathattam ezekkel összefüggésben arra, hogy bár a vándorlási minták és magatartások általában a makrostruktúra bázisán alakulnak, közvetlenül regionális és helyi tényezők formálják őket. Nagyon lényegesek az érintett terület kulturális adottságainak sajátosságai, amelyek a vándorlásokat ösztönözhetik, vagy gátolhatják.

A nemzetközi migrációt értelmező elméletek, talán éppen globális irányultságuknál fogva, nem megfelelőek ahhoz, hogy a migráció jövőbeli központjait, mintáit és kiváltó okait előre jelezhetnénk. A már előfordult alakzatok minél alaposabb tanulmányozása, a múlt tapasztalatainak feldolgozása nyújt fogódzót az új migrációs jelenségek értelmezéséhez, a folyamatosság mellett a változások, a különbségek felismeréséhez. Ezek alapján is megbízhatóbbak lehetnek az előrejelzések az új regionális központok fejlődését illetően.

* Előadásként elhangzott az Europa Academia évi közgyűlésén (1991 szeptember 18–21.) Heidelbergben „Trends in the International Migration Process from East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries” címmel.

Források, irodalom statisztikák

US. Annual Reports of the Commissioner-General of Immigration In: Ferenczi, I. –Willcox, W. F.. *International Migrations* I. New York, 1929. 2nd e. 1969; II. New York-London-Paris, 1931.

US. Immigration and Naturalization Service: *Annual Report, 1977* Washington

Canada. *Report of the Department of Citizenship and Immigration, Ottawa, 1921–1970.*

Australian Immigration Consolidated Statistics No. 11. Canberra, Department of Immigration and Ethnic Affairs 1979.

A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása; 1899–1913 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 67. kötet. M. K. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1918.

IRO Office of Statistics and Operational Reports Közli: Holborn 1956.

Dokumentumok

Report on Citizenship and Immigration 1952. Racial Origin and Sex of Immigrants Table 8. Ottawa

Report of the Governmental Committee of European Migration (ICEM) on the Hungarian Refugee Situation Ausztria 1957, december 31. USA Senate Report No. 1815. Washington 1958.

Kent, B. E: *Social Statistics on Hungarian Refugees* Senate Report No. 1815: Washington 1958.

US Message of the President to the Congress 1947. július 7. Doc. 383. Washington, Library of Congress.

Final Report of the United Nations Displaced Persons Commission Washington 1952.

Irodalom

Migráció

- Akerman, Sune: Theories and Methods of Migration Research. In: *From Sweden to America* Ed. Runblom-Norman. Minneapolis-Uppsala, 1976.
- Baucis, Ivo: Yugoslavia, as a Country of Emigration. In: *International Migration Proceedings of a Seminar on „Demographic Research in Relation to International Migration” held in Buenos Aires, Argentina (5–11 march 1974)* Ed. Georges Tapinos. Cicred 1974.
- Baucis, Ivo: Regional Differences in Yugoslav External Migration. In: *Population and Migration Trends in Eastern Europe* Ed. Huey Louis Kostanich. Westview Press, Boulder, Colorado 1977. 218–243.
- Bennett, M. T.: *American Immigration Policies*. Washington, 1960.
- Robinska, Celina – Andrzej Pilch (eds.): *Employment Seeking Emigrations of the Poles World Wide in the 19th and 20th Centuries*. Krakow, 1975.
- Borjas George, J.: Economic Theory and International Migration. *International Migration Review*, Vol. 23. Fall, 1989. 457–485.
- Brozek, Andrzej: *Polish-Americans 1854–1939*. Warsaw Interpress 1985.
- Castles, S.: The Guest-workers in Western Europe; An *Obituary*. *International Migration Review*, 1986. 761–778.
- Chmelar; Hans: *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung*. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königsreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914. Wien, 1974.
- Emigration from Northern, Central and Southern Europe: Theoretical and Methodological Principles of Research, International Symposium*, Krakow, November 9–11. 1981. The Jagellonian University, Krakow. 1984.
- Gehmacher, Ernst – Daniel Kubat-Ursula: *Ausländerpolitik im Konflikt. Arbeitskräfte oder Einwanderer? Konzepte der Aufnahme- und Entsendeländer* Bonn 1978.
- Glazier, Ira A. – Luigi De Rosa, (eds.): *Migration across Time and Nations Population Mobility in Historical Contexts*. New York-London, 1986.
- Hawkins, F.: *Canada and Immigration* Montreal-London 1972.
- Hoerder, Dirk (ed.): *Labor Migration in the Atlantic Economies. The European and North American Working Classes During the Period of Industrialization* Westport, Conn. 1985.
- Kalbach, W. E.: *The Impact of Immigration on Canada's Population*
- Kayser, B.: European Migrations: The New Pattern. *International Migration Review*, 1977.11. 232.
- Livi-Bacci, M. and Hayman: *Report of the Demographic and Social Pattern of Migrants in Europe especially with regard to International Migration* 12th European Population Conference, Strassburg, 1972.
- McDonald: Towards a Typology of European Labor Migration. *International Migration*, 1969, 6. 5–12.
- Maqobunje, A. L.: System Approach to a Theory of Rural-Urban Migration. *Geographical Analysis* 1970. 2: 1–18.
- Puskás Julianna: Emigration from the Austro-Hungarian Monarchy to the United States 1870–1914. *Danubian Historical Studies*, Vol. I Nr. 4. 1987. 3–18.
- Puskás Julianna: The Process of Overseas Migration from East Central Europe – its Periods, Cycles and Characteristics. In: *Emigration from Northern, Central and Southern Europe: Theoretical and Methodological Principles of Research* International Symposium Krakow. Nov. 9–11. 1981. 33–54.
- Puskás Julianna: *From Hungary to the United States 1880–1914*. Budapest, 1982.
- Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Budapest 1982.
- Puskás Julianna: Kelet-Európától az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924. *Történelmi Szemle*, 1984. 12. sz. 145–164.
- Puskás Julianna: Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Budapest, Kossuth, 1985.
- Puskás Julianna: A tengerentúlra vándorlás. Az áttelepült közösségek néhány jellemzője egy mikroanalízis tükrében. *Magyarágkutató*, 1987. 243–264.
- Puskás Julianna (ed.): *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- SOPEMI. Annual Report, 1970–1986*.
- Schulz, P.: Labour Migration among the Socialist European Countries in the Post-War Period. *International Migration* 1975. 11: 190–201.
- Vedriš, Mladen: Modern Migration Movements from Yugoslavia to West European Countries. *Yugoslav Survey*, 1979. 87–102

Menekültek

- Beyer, G.: The Political Refugee: 35 Years Later. *International Migration Review* 1982. No 1. 26.
- Bouscaren, T.: *International Migration since 1945*, New York, 1953.
- Braham, R. L.: *The Politics of Genocide The Holocaust in Hungary*, New York, 1981.
- Cnossen, T.: *Integration of Refugees. Some Observations on the Hungarians in Canada*. Bulletin Supplement 7. 1964. június.
- Holborn, Louise W.: *The International Refugee Organization. A special agency of the United Nations. The History and Work 1946–1952*. Oxford University Press-London-New York-Toronto, 1956.
- International Migration: An Assessment for the 90's *International Migration Review*, Vol. 23. Fall 1989. N°3.
- Kulischer, E.: *Europe on the move* Montreal 1947.
- Marrus, Michael R.: *The Unwanted European Refugees in the Twentieth Century* Oxford University Press, 1985.
- Pinter, E.: *Wohlstandflüchtlinge* Basel-New York, 1959.
- Smith, H. A.: *Displaced Persons Problems*. Washington, 1948.
- Vernant, J.: *The Refugee in the Post-War World*. London Canberra, 1953.
- Wyman, Mark: *DP: Europe's Displaced Persons, 1945–1951*. Philadelphia, The Balch Institute Press, 1989.

JULIANNA PUSKÁS

TRENDS IN THE INTERNATIONAL MIGRATION PROCESS IN EAST-CENTRAL EUROPE IN THE 19th AND 20th CENTURIES

The study surveys the migration process having taken place in the East-Central Europe over the past hundred years. Essentially, this region comprises the one-time Austro-Hungarian Monarchy. The study outlines migrations trends in their time-sequences and deals with their quantitative dimensions, fluctuations, with motivations of migrations and the related changes, as well as with the individual types of migrants. It calls the reader's attention to the following characteristics of the process:

1. This region has been one major source of migrations in Europe during the past hundred years; 2. Motivations underlying the migrations have become increasingly complex, especially since the forties; 3. Over the past hundred years, the individual types of migrants have also become highly varied from socio-economic, political and cultural aspects; 4. Since the twenties of this century, government interventions have also exercised serious influence on the process in this region of Europe: while in the interwar period the recipient countries had put restrictions on immigration, after 1949, the countries of origin put obstacles – for four decades – in the legal way of emigration. In her analysis, the author points out that the migration patterns and behaviors are generally based on the macrostructure, although they are directly shaped by regional and local factors in transitional context. Most important among these factors are the subcultural endowments of the given area.

Despite the theoretical efforts made to interpret the international migration, the related theories, just because of their global-mindedness, are not suitable to predict the future centers, patterns and motivations of migrations. However, an ever more thoroughgoing study of the known patterns along with the experiences of the part might provide a basis for the explanation of some recent phenomena of migration and for identifying – in addition to continuity – the changes and differences. Relying on all this, predictions concerning the development of new regional center's could be more reliable.

MELLÉKLETEK

1. táblázat

Közép-kelet-európai bevándorlók etnikumonként az Egyesült Államokban 1899–1952

Etnikumok*	1899-1924	1925-1943	1944-1952	1899-1952
lengyel	1 483 374	32 877	178 640	1694 891

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

szlovák	536 911	19 324	4 261	560 496
magyar	492 031	13 356	22 670	528 057
horvát-szlovén	485 379	8 851	18 356	512 616
cseh	159 319	12 378	19 637	191 334
román	148 251	4 042	7 748	160 041

Megjegyzések:

*Az USA bevándorlási statisztika „race and people” kategóriái alapján. 1944-től módosulnak a kategóriák, ekkor megszűnik a „Hebrew”, 1952-től a „race and people”.

Forrás: Annual Reports of the Commissioner General of Immigration. U. S. Dept. of Commerce and Labor és az Immigration and Naturalization Service, Dept. of Justice kimutatásai. In: Ternstrom, Stephan (ed.): Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups Harvard University Press 1980. 1036–1037.

2. táblázat

Kelet-Közép-Európából. az USA-ba, beengedett hontalanok, politikai emigránsok száma 1945-1965

Származási ország	Regisztráltak száma 1945-1965	1945. dec. 22. elnöki irányelvek alapján	Displaced Persons Act 1948 évi Hontalanok Letelepítési Törvénye alapján	Refugee Relief Act- 1953 (Refugee Segély Törvény)
összes országból	1 191 919	40 324	409 696	198 098
Lengyelország	166 470	11 660	173 303	11 912
Jugoszlávia	84 066	736	33 366	17 500
Magyarország	69 352	885	15 827	9 659
Románia	27 351	535	8 611	4 369
Csehszlovákia	27 333	3 384	12 638	2 916
Ausztria	16 670	2 015	8 986	4 658
Származási ország	1957. szept. 11. törv. (Sec. 4.) 1953	1958. szept. 2. törv. /magyar, parolere engedélyezve	1960. július 14. törv. /refugee szökevények/	1965. okt. 1. törv. /refugeek feltételes engedéllyel .
összes országból	9 462	53 984	19 754	446 412
Lengyelország	1 139	14	773	5 205
Jugoszlávia	3 002	155	6 443	22 938
Magyarország	5 172	24 911	1 603	5 495
Románia	462	286	4 438	6 623
Csehszlovákia	53	100	82	8 078
Ausztria	532	104	74	264

Ebből német etnikumúak: összesen 53 766, Magyarországról 3 504, Csehszlovákiából 2 839, Jugoszláviából 15 936, Ausztriából 2 559, Romániából 5 353.

Ebből az 1953. július 29. törvény alapján beengedett árvák összesen 466-an, Jugoszláviából 75-en.

Ebből az 1958. szept. 2. törvény alapján 22 213-an Azoresből (holland refúgeek), öten Magyarországról, ketten Ausztriából és hárman Romániából érkeztek. Továbbá az 1959. szept. 22-i törvény alapján beérkezett refúgeek rokonait; összesen 1020-t, 1 Magyarországról, 1 Jugoszláviából, 9 Romániából érkezőt.

Ebből 342 324 kubai refúgee. Magyarországról 12, Csehszlovákiából 3, Jugoszláviából 0, Ausztriából 18 és Kubából 44 fő érkezett.

Magában foglal 6 130 magyar refúgee-t.

Magában foglal 92 616 külföldit, akik feltételesen léptek be az USA-ba és 13 472 refúgeet, akiknek státuszát az USA-ban két évi állandó fizikai jelenléte alapján állandó lakossá nyilvánították. 92 616 feltételesen belépett között vannak azok, akik törvényesen állandó lakos státuszt kaptak. Forrás. Annual Report: Immigration and Naturalization Service. (Washington, D. C., 1977) 43.

3: táblázat

Bevándorlás az Egyesült Államokba Kelet-Közép-Európából 1921–1975.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Ország	1921/1930	1931/1940	1941/1950	1951/1960	1961/1965	1966/1970	1971/1975
Lengyelország	227 734	17 026	7 571	9 985	32 889	20 650	16 808
Jugoszlávia	49 064	5 835	1576	8 225	5 395	14 986	19139
Magyarország	30 680	7 861	3 469	36 637	2 591	2 810	3 222
Románia	67 646	3 871	1076	1034	1 158	1 373	4156
Csehszlovákia	102 194	14 393	8 347	918	1005	1268	3 444
Ausztria	32 868	3 563	24 860	67106	6 638	13 983	6 959
Szovjetunió	61742	1356	548	584	872	1464	7 211

Forrás: Annual Report: Immigration and Naturalization Service. (Washington, D. C. 1976), Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups.

4. táblázat

A II. világháború után kivándoroltak Kanadába 1946–1973.

Ország	1946/55	1956/67	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Cseh és Szlov.	10 860*	672	918	1754	763	283	154	93
	17 091	5 724	9 847	5 029	1073	585	378	312
Magyarország	10 433	42 301	529	516	461	373	322	400
	16 542	49 880	1 355	1 132	1023	847	672	721
Lengyelország	80 529	21 847	1092	859	723	1 132	1321	1261
	101 433	33 133	1854	1563	1403	1 527	1 664	1629
Románia	6 049	986	70	86	144	139	89	119
	13 143	6 644	502	453	488	377	291	354
Jugoszlávia	14 988	12 827	4 660	4 053	5 672	2 997	2 047	2 873
	24 055	44 729	6 841	5 462	6 892	3 547	2 671	3 560

* Az I. sorokban II. világháború utáni bevándorlók utolsó állandó lakhelyük szerint vannak regisztrálva.

**A II. sorokban születési helyük szerint.

Forrás: Annual Report of Department of Citizenship and Immigration. Ottawa 1946–1973.

5. táblázat

Kelet-közép-európaiak Ausztrália népességében 1901–1976

census	Lengyelország-	Magyarország	Jugoszlávia	Cseh- Szlov.	Ausztria	Románia
1901	d/	e/	d/	e/	e/ 1902	1/
1911	d/	e/	d/	e/	e/ 2 774	142
1921	1 780	148	829	264	d/834	254
1933	3 239	272	3 969	610	1 097.	302
1947	6 573	1227	5 866	1484	4 219	493
1954	56 594	14 602	22 856	12 680	10 868	3 314
1961	60 049	30 553	49 776	12132	23 807	4 391
1971	59 700	29 160	129 816	16 602	23 941	4 662
1976	56 051	27 244	143 591	15 459	23 259	4 612

e/ Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia együtt

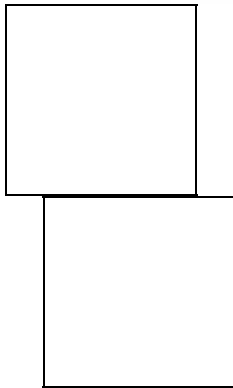
d/ más európai ország adataiban szerepel

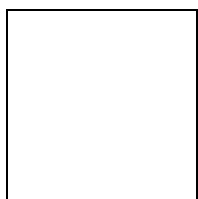
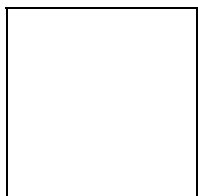
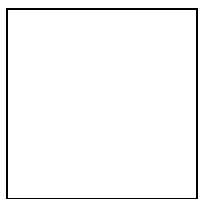
Forrás: Australian Immigration Consolidated Statistica, No.11. Canberra, Department of Immigration and Ethnic Affairs: 1979.12–13.

* A 43–48. oldalakon található ábrákat és térképeket Sebők László készítette.

1. TÉRKÉP. A KIVÁNDORLÁS TERJEDÉSE ÉS RÉGIÓI, 1880-1924

SZABÓ A. FERENC

A második világháború utáni magyar–szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból

Annak ellenére, hogy az 1938. évi első bécsi döntés lényegében az etnikai határ mentén jelölte ki az országhatárt, mind Magyarországon, mind Szlovákiában jelentős számú kisebbség maradt. A pozsonyi és Nyitra-vidéki magyarok mintegy 60 000-es csoportjával szemben több mint 200 000 szlovák élt ekkor Magyarországon. A szlovák fasiszták körében a zsidó lakosság német táborokba hurcolása után elterjedt a homogén szlovák állam megteremtésének gondolata, amely csak akkor vált volna lehetségessé, ha eltávolítják a magyar lakosságot: A szlovák–magyar lakosságcsere gondolatát Šaňo Mach belügyminiszter vetette fel először, a világháború kellős közepén.¹ Ezzel párhuzamosan az emigráns cseh politikusok is körvonalazni kezdték a háború utáni homogén csehszlovák állam tervét, amely csak a német és a magyar lakosság kitelepítése, illetve az utóbbi „kicserélése” esetén lett volna megvalósítható. Több millió ember elköltöztetésének lehetséges voltát ekkor már a német akciók mellett a Szovjetunióban végrehajtott áttelepítések is igazolták I. V. Berija irányításával 1944-ben több autonóm területet megszüntettek, és lakosságukat Kelet-Ázsiába telepítették Ugyanez lett a sorsa több mint 1 millió lengyelnek².

Beneš az 1944. évi szovjet-csehszlovák szerződés aláírása után kijelentette, hogy Sztálin mennél homogénebb Csehszlovákiát akar. „1944 tavaszán már befejezett tény volt az emigrációban a kitelepítés gondolata. Magyar részről még semmit sem sejtettek.”³

A német és a magyar kisebbség jövőbeli sorsa azon kevés kérdés közé tartozott, amelyben kezdettől fogva teljes egyetértés volt a londoni emigráns kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács között.⁴ A magyar nemzetisége lakossággal kapcsolatos politikát illetően Sztálin is messzemenően egyetértett a csehszlovák politikusokkal. Gustáv Husák könyvében a kérdéstről a következőket írta, beszámolva a Szlovák Kommunista Párt 1945. február 28-án tartott konferenciájáról: „Ami a szlovákiai magyar kisebbség kérdését illeti, a konferencia magáévá tette a készülő kormányprogramot. A délvídeken agitáció folyt, hogy a magyarlakta területet újra Magyarországhoz csatolják. Ezeket a hangokat el kellett némítani. A referátumban elmondtam: A magyaroknak tudomásul kell venniük, hogy semmiféle területet nem engedünk át, s erről még beszélni se fogunk. A szlovák földműves és munkás, aki évszázadokon át ki volt szorítva a gazdag déli földekről, és fel volt úzve az északi vidékekre, újra meg kell, hogy kapja az ősi szlovák területet.”⁵

A csehszlovák-magyar lakosságcsere gondolata tehát fokozatosan alakult ki a háború folyamán, összefüggésben azokkal a súlyos nemzetiségi problémákkal, amelyek nehezítették a két világháború közötti csehszlovák állam életét, és még a különálló szlovák állam számára is komoly problémát jelentettek. Van olyan álláspont a szakirodalomban, amely szoros kapcsolatot vél felfedezni a szlovák állam és az újra megszülető Csehszlovákia magyarokkal kapcsolatos politikája között, s a durva magyarellenességet a hivatalukhoz ragaszkodó bürokratikus körök kompenzációs viselkedésének tulajdonítja.⁶

Figyelemre méltó Juraj Zvara elemzése, mert tágabb, nemzetközi keretek közé illeszti a kérdést, és világosan ír a korabeli szocialista világmozgalomban tapasztalható nacionalista tendenciák hatásáról is. Szerinte a csehszlovák politikusok körében őszintén munkált az a vágy, hogy Kelet-Európa összes szlovákját Csehszlovákiába tömörítsék, megszüntetve azt a széttagoaltságot, amelyet a korábbi évszázadok szorító megélhetési gondjai (a szlovákok széttelepülése) váltottak ki. A szlovákok nemcsak Amerikába vándoroltak ki, hanem a magyar Alföldön kívül Jugoszláviába, Bulgáriába és Romániába is. Ezeknek a visszatelepülőknek kellett helyet teremteni, s ezért is vált elkerülhetlenné a magyar kérdés felvetése, miközben „a nemzeti és demokratikus forradalomban erősen hatott a szláv együvé

tartozás és az össz-szláv együttműködés eszméje is”⁷

Zvara híres és a magyar történészek s a közvélemény előtt nagy becsben álló könyvében még ennél is tovább ment, amikor kijelentette a magyar kisebbség kitelepítésére irányuló törekvések okainak elemzésével kapcsolatban: „...több ok játszott közre: nemzetközi, kül- és belpolitikai, történelmi okok, a burzsoázia erős befolyása, J. V. Sztálin nemzetiségi kérdésben alkalmazott módszereinek hatása, a párt hibái, a tömegek hiányos öntudata stb. A fő ok, a nacionalizmus azonban a hazai viszonyokban gyökerezett.”⁸ Mindemellett – különösen témánkat illetően – Zvara munkája vitatható adatokat és tényeket is tartalmaz. A magyar nemzetiségű lakosságról szólva csak a nemzetiségi statisztikát ismeri el, nem említi az ettől időnként erősen eltérő nyelvi adatokat. Elfogadja például egy a legélesebb csehszlovák-magyar konfrontáció időszakában született kiadvány adatait az első bécsi döntéssel Magyarországhoz csatolt terület nemzetiségi összetételéről. Eszerint 1938-ban a 10 390 négyzetkilométeren élő 900 000 lakosból 270 000 lett volna szlovák. Azaz mindenki, aki nem vallotta vagy nem *vallhatta* magát magyarnak, annak ellenére, hogy többségük magyarul beszélt. Tulajdonképpen el is lehetne fogadni az e területen élt zsidó és cigány származást lakosság külön csoportosítását, de automatikus összeolvasztásuk a szlovákokkal, akiknek tényleges lélekszáma legfeljebb 120 000 fő lehetett, nem felel meg a történelmi tényeknek.⁹

Nagyobb hangsúlyt kapott benne – nyilván a szlovák közvélemény várható érzékenységeire számítva – az első bécsi döntéssel annak idején elcsatolt terület szlovák jellegének – hangsúlyozása. Idézte például az imént említett munka megállapítását, miszerint ezen a területen 200-250 000 elmagyarosodott szlovák él.¹⁰ Ugyanennek az írásnak az alapján közölte az itt élő magyarság arányszámát is, egészen az 1880. évi népszámlálásig visszamenően.¹¹

A csehszlovák állam homogenizálása nemcsak az úgynevezett magyar kérdés, hanem a német nemzetiség kérdésének a „megoldását” is igényelte. Szükségszerű volt tehát, hogy a két legnagyobb lélekszámú, együttesen közel 4 és fél millió főt kitevő nemzetiség sorsa összekapcsolódjék, még akkor is, ha történelmi és politikai szempontból alapvető eltérések mutathatók ki közöttük. A magyarok körében nem bontakozott ki például tömeges, fasiszta jellegű mozgalom a Csehszlovák Köztársasággal szemben, Magyarország nem kebelezte be Szlovákiát, mint ahogyan Németország 1939-ben ezt megtette Csehországgal. Megjegyzendő, hogy a magyar állam és különösen a magyar nép, s azon belül is a felvidéki, „szlovenszkói” magyarok politikai viselkedése, akik két évtizeden át egy csaknem következetesen polgári demokratikus államban éltek, karakterisztikusan különbözött a náci Németország, és az idővel többségében a fasisztákhoz csatlakozott német lakosság politikai viselkedésétől a háború folyamán. A homogén állam ábrándját kergető csehszlovák politikusok számára azonban ezek a nagyon is súlyos különbségek elhanyagolhatóvá, sőt elhallgatandóvá váltak a háború után. A német és a magyar kérdés összefüggése nemcsak ezen a téren ragadható meg, hanem az egész kitelepítési akció előkészítése és lebonyolítása kapcsán. A csehszlovák politikusok gondosan és ügyesen készítették elő lépéseiket. Számítottak arra, hogy Németország és Magyarország különböző megítélése fel fog merülni a háború utáni béketárgyalásokon, ezért ügyeltek arra, hogy már a potsdami határozatokba bekerüljön a magyarországi németek kitelepítése is, azért, hogy később ne hivatkozassanak a magyar politikusok arra, hogy nincs hová helyezniük a Csehszlovákiából, kitelepítendő magyarokat.¹²

Ez az összefüggés akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1946-ban a magyar kormány befagyasztotta a lakosságcsere-megállapodás végrehajtását, folyamatban volt viszont a németek kitelepítése Magyarországról. Csehszlovákiai magyar politikusok ekkor interveniáltak a német kitelepítés lelassítása, illetve leállítására érdekében, mert attól tartottak, hogy a németek helyét betöltik a hazai telepesek, s nem lesz hová helyezni majd a Csehszlovákiából kitelepítésre szánt magyarokat. A Demokrata Magyarok Tanácsa kifejtette,

hogy a magyarországi szlováklakra községek nem nyújtanak elég anyagi bázist az áttelepülő magyarok számára, ezért fenn kell tartani számukra a kitelepített vagy kitelepítendő németek birtokait.¹³ Tehát a magyarországi németek háború utáni sorsa mind kitelepítésük elhatározásakor, mind annak felfüggesztésekor összekapcsolódott a magyar-csehszlovák viszony alakulásával, illetve a lakosságcsere-egyezmény lebonyolításával. A németek kitelepítését leginkább szorgalmazó parasztpárti politikusok legfőbb érve az volt, hogy helyet kell teremteni az országban a máshonét elűzött magyarok számára.

A német és szlovák kisebbségi kérdés összekapcsolására a csehszlovák politikusoknak elsősorban azért volt: szükségük, mert a magyar-csehszlovák népességcsere eszméje igencsak gyenge demográfiai alapokon nyugodott. Szlovákiban az 1921. és 1930. évi népszámlálás adatai szerint 650 597, illetve 585 434 magyar nemzetiségű (nem anyanyelvű!) lakos élt, a terület lakosságának 21,7, illetve 17,6 %-át alkotva.¹⁴ Az 1941. évi magyar népszámlálás' viszont csak az első bécsi döntéssel visszakerült területen 797 014 magyar anyanyelvűt mutatott ki miközben a szlovák államban 57 897 magyar anyanyelvű lakos maradt.¹⁵

Magyarország területén 1920-ban 141 918, 1930-ban 104 819 1941-ben, pedig 75 920 ember vallotta magát szlovák anyanyelvűnek. Ez a népesség 1920-ban az ország lakosságának 1,8 %-át, 1930-ban 1,2 %-át, 1941-ben 0,8 %-át tette ki. Még a szlovák félre legkedvezőbb 1920. évi olyan összehasonlítás is, amely magyarországi szlovák *anyanyelvűeket* hasonlít össze csehszlovákiai magyar *nemzetiségekkel*, körülbelül egy az öthöz arányszámot eredményez. A csereegyezményhez időben legközelebbi 1941-es anyanyelvi adatok egymáshoz viszonyított aránya azonban már egy a tizenegyhez arányt mutat!¹⁶

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a történelmi demográfiai tendenciát tekintve a szlovák elem visszaszorulása figyelhető meg Magyarországon, azaz több a szlovák származású lakos, mint ahány beszéli is a nyelvét, vagy főképpen ahány vállalja is nemzetiségét. 1941-ben mindössze 18 400 magyar állampolgár vallotta magát szlovák nemzetiségűnek¹⁷ (a szlovák anyanyelvűek 24 %-a). A magyarországi szlovákok asszimilációja gyorsabb volt, mint a Csehszlovákiához került magyaroké. A magyarázat kézenfekvő: a magyarok összefüggő, kompakt területen éltek, többséget alkottak települési területükön, a szlovákok többségi települései is távol estek egymástól Magyarországon, településükre szétszórtság, diaszporikusság volt jellemző. A magyarok ősi települési területükön éltek, úgy kerültek csehszlovák fennhatóság alá, hogy megváltozott az országhatár. A szlovákok többsége ugyan csak néhány emberöltővel korábban, a 18. század folyamán került települési helyére, de azt önként választotta, maga hagyta el szülőföldjét. A csehszlovákiai magyarság teljes társadalmi szerkezetet felmutató népesség volt, viszonylag erős nemzeti tudattal, a magyarországi szlovákság nagy része idegen környezetbe települt szórványnépesség, amely a nyelvi asszimiláció szociológiai törvényszerűségei következtében kezdte elveszíteni eredeti kulturális örökségét, és magyarrá válása előrehaladóban volt. Gyorsította ezt a folyamatot, hogy a szlovák lakosság a németekhez hasonlóan olyan időpontban települt az országba, amikor még nem alakult ki körében a modern nemzettudat. Ezekkel a körülményekkel magyarázható, hogy még a szlovák és német anyanyelvűek közül is feltűnően kevesen vallották magukat szlovák, illetve német nemzetiségűnek. Felvethető az is, hogy vajon az 1941-es esztendő politikai körülményei lehetővé tették-e a nemzetiség szabad megválasztását? Kétségtelen, hogy a sikeres országgyarapítások nacionalista eufóriája az országban ebből a szempontból nem volt kedvező, de nem lehet ennek a légkörnek a befolyását eltúlozni sem. Hiszen a 477 057 német anyanyelvű közül is csak 303 419 vallotta magát német nemzetiségűnek, pedig ebben az időpontban kivételezett helyzetben voltak, s a náci Németország ekkor állott hadi sikereinek tetőpontján, tehát a németekhez tartozás presztízsértékű is volt. Bár ez az arány (63 %) jóval nagyobb, mint a szlovákoké, mutatja az asszimilációs folyamatok előrehaladását, még egy viszonylag nagy létszámú és legalábbis a

falusi lakosság tekintetében kompakt területekkel rendelkező nemzetiség esetében is.

1941-ben a trianoni területen éld szlovák anyanyelvűek országos arányuknál (0,8 %) magasabb arányban éltek az Alföldön (1,2 %).

A megyék közül arányuk Békésben (10,5 %), Csanád-Arad-Torontál megyében (6,7 %) Komárom-Esztergom megyében (3,2 %), Nógrád-Hont megyében (1;3 %) és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében (0,6 %) a legmagasabb. Arányuk tehát az ország délkeleti sarkában, a Viharsarokban volt a legmagasabb, az abszolút számokat nézve 35 624-en Békésben, 9,927-en Csanád-Arad-Torontál megyében éltek. Csaknem tízezeren éltek Pest környékén és a Duna-Tisza közén is, de a hatalmas, központi vármegyében arányuk még az országos arányt sem érte el.¹⁸ A szlovákság közel fele szétszórta, apró falvakban, tanyákon, legtöbbször a lakosság kisebb felét alkotva élt. A nagyobb települések közül csak néhány községben éltek többségben. Így Tótkomlós 10 993 lakosából 8325, Mezőmgyerben 1440-ből 852, Csanádalbertiben 1518-ból 1371, Piliscséven 2355-ből 1702; Keszthelyen 2664-ből 1991, Pilisszántón 1799-ből 1564, Pilisszentkereszten 1450-ből 1325 lakos vallotta magát szlovák anyanyelvűnek 1941-ben. A szlovákok legnagyobb tömörülése Békéscsaba városában volt. Itt az 52 407 polgárból 14 850 jelölte meg anyanyelveként a szlovákot, de Mezőberényben már csak 3162-en a 14 578-ból és Szarvason is csak 3857-en a 21 039-ből. Az asszimiláció előrehaladását igazolja, hogy ezeken a viszonylag nagy és néhány évtizeddel korábban még többségében szlovákok lakta településeken is kisebbségbe szorultak. A nagyobb településeken természetesen nemcsak asszimiláció történt, hanem jelenfás mértékű magyar beköltözés is. Békéscsaba, Szarvas vagy a korábban szlovákok által újratelepített Nyíregyháza kedvező földrajzi fekvése, gazdasági dinamizmusa következtében megnövekedett, és megváltozott ezzel nemzetiségi jellege is. További kutatásokat igényelne, hogy miért nem vállalták szlovák anyanyelvüket egyes Budapest környéki falvak lakói, különösen az alföldi oldalon. 1941-ben például Csömör 4133 lakosából csak 267, Nagytarcsa 1279 lakosából csak 25 jelölte meg anyanyelveként a szlovákot, miközben a pilisi szlovák falvak megőrizték nyelvüket.

Nem csoda tehát, hogy a magyarországi szlovákság kezdetben hallani sem akart a visszaköltözésről, s csak a szlovák agitátorok megjelenése és sokszor felelőtlen ígéretése nyomán iratkozott fel az áttelepülési jegyzékekre. Akkor is elsősorban szociális, és nem nemzeti megfontolásokból. Ismeretes, hogy a szlovákság fő települési területén, a Viharsarokban már évtizedek óta szociális feszültségek halmozódtak fel. Az aránytalan birtokmegosztás következtében magas volt az agrárproletárok és a szegényparasztok aránya. Békés megye birtokmegosztását a szélsőségek jellemezték. Az 5 katasztrális holdon aluli birtokok az összes gazdaságok 72,9 %-át tették ki 1935-ben, de a földterületnek csak 11,6 %-át birtokolták. A másik oldalon viszont csupán kilencvenegy 1000 katasztrális holdon felüli nagybirtokos tartotta tulajdonában a földterület negyed részét. A nagy szélsőségek között a középbirtokos parasztság sem tudta a helyét megtalálni, birtokai lassan felmorzsolódtak. Valamivel kedvezőbb volt a helyzet a nagybirtokokkal alig rendelkező csonka Arad-Csanád-Torontál megyében.¹⁹

Ilyen körülmények között az agrárproletariátus hatalmas tömege alakult ki a térségben. Békés megye összlakosságának 30 %-a, a mezőgazdasági népességnek 45 %-a, míg Békéscsaba város lakosságának 53 %-a volt a felszabadulás előtt agrárproletár.²⁰ A sok szabad munkaerő idecsábította az ipari vállalkozókat, megindult az iparosodás, de mindenki nem nyert alkalmazást, és így átmenetileg elmélyültek a gazdasági-társadalmi ellentmondások. Ez a jelenség a megye legnagyobb településén, Békéscsabán volt a legjobban megfigyelhető. Féja Géza találó rajzát adja ennek a sokarcú városnak híres szociográfiájában.²¹

Amikor, még a háború alatt, a csabai szlovákok értesültek a lakosságcsere tervéről, felháborodva utasították vissza a javaslatot²² 1945-ben sem változott meg álláspontjuk, pedig

a magyar külügyminiszter, Gyöngyösi János június végi békéscsabai beszédében kijelentette, hogy a magyar kormányzat semmiféle akadályt nem gördít a kitelepülni szándékozók elé.²³ A kommunista párt vezetője, Rákosi Mátyás, miután a helyszínen tájékozódott a szlovák lakosság hangulatáról, a következőket mondotta: „Magyarországon nincsen annyi szlovák, akivel ki lehetne cserélni a szlovákiai magyarokat. Nagyon jól tudom, hogy Békés megyéből egyik-másik szlovák elutazik Prágába, és ott azt a hiedelmet kelti, hogy a Békés megyei szlovákok, akik 200 éve laknak ott, akiknek túlnyomó része nagyszerű, magyarul beszélő földművesgazda, most tízezerszámra szeretnének visszamenni Turóc megyébe vagy Árvába. Innen üzenem, hogy valótlan ez az állítás. Én – ismétlem – jártam Békés megyében, felvettem az összeköttetést az ottani szlovákság vezetőivel. Azok közölték, hogy nemhogy tízezerszámra, de még százszámra sincsenek gazdák, akik itt akarják hagyni földjüket azért, hogy Szlovákiába menjenek.”²⁴

1945 nyarán a lakosságcsere kérdésében a magyar oldalon egyértelmű elutasítás volt tapasztalható. Mint láthattuk, sem a demográfiai feltételek, sem a politikai készség, sem a hazai szlovák lakosság akarata nem igazolta a csehszlovák részről támasztott követelést. Mit tett ebben a helyzetben a másik fél? Mindenekelőtt a szlovákiai magyar lakosság elleni intézkedések eszközéhez nyúlt. Megkezdődött a Kassai Kormányprogramban rögzített elvek gyakorlati megvalósítása. Augusztus 2-án megjelent az elnöki dekrétum, amely megfosztotta állampolgárságától tekintet nélkül korábbi politikai múltjára és pártállására - a csehszlovákiai magyar lakosság minden tagját. A már korábban sem elszigetelt kiutasítások fittól az időponttól kezdve tömeges méreteket öltöttek: „...a kitelepítetteket a szó szoros értelmében leszórták az autóról a puszta mezőre a magyar határon. Mint a homokot.”²⁵ A kíméletlen bánásmódot Hivatalosan azzal indokolták, hogy az első bécsi döntés után a csehszlovákiai magyarság egyetemesen elárulta hazáját, a Csehszlovák Köztársaságot. A pozsonyi magyarok szomorú sorsa bizonyítja – hiszen ők az nem kerültek vissza Magyarországhoz 1938-ban –, hogy nem erről volt szó.²⁶ Az árulás, hazafiatlanság vádja a homogén szláv állam megeremtésének legitimációjaként funkcionált.

A lakosságcsere-akcióval kapcsolatos kezdeti fiasco arra készítette a csehszlovák, s különösképpen a szlovák politikusokat, hogy olyan érveket tárjanak a majdan összeülő békekonferencia elé, amelyek lehetővé teszik törekvésüknek, a magyar lakosság eltávolításának megvalósítását. Mindenekelőtt megkísérelték annak bizonyítását, hogy a lakosságcsere vonatkozó javaslatuk reális demográfiai alapokon nyugszik, azaz Magyarországon megközelítőleg annyi szlovák él, ahány magyar Csehszlovákiában. Daniel Okáli vezetésével bizottság alakult – amelynek tagjai magyarországi szlovák településeket is felkerestek – annak megállapítására, hogy valójában hány szlovák is él Magyarországon, mivel, úgymond, a magyar népszámlálások nacionalista, elfogult eredményei nem tükrözik a valóságot. Fentebb láthattuk, hogy a magyarországi szlovák lakosság száma évtizedekkel korábban tényleg jóval magasabb volt, mint a negyvenes években. Nem lehetett azonban annyira visszalépni a történelemben, hogy megközelítőleg is hasonló számot lehessen felmutatni, mint a csehszlovákiai magyarok lélekszáma. Ezért a bizottság sajátos módszert választott célja megvalósítására. Mivel a magyar népszámlálások nemcsak az anyanyelvi adatokat gyűjtötték össze a nemzetiségre vonatkozó adatok mellett, hanem még a nyelvismereti adatokat is, szemben a szomszédos országok népszámlálásaival (ezzel, úgy hisszük, el is mondtuk véleményünket a magyar statisztikai apparátust ért nacionalista vádról) azt állították, hogy ezek az adatok tükrözik megközelítőleg a tényleges valóságot, nem az anyanyelvi és egyáltalán nem a nemzetiségi nyilatkozatok. Ez az érvelés rendkívül gyenge tárgyi és logikai alapokon nyugodott. Köztudott ugyanis, hogy vegyes lakosságú területeken a különböző anyanyelvű emberek megtanulják egymás nyelvét, ezért a nyelvismereti statisztika természetesen mindig jóval több embert mutat ki, mint az anyanyelvi. Ilyen érveléssel Magyarországon – az 1930-as népszámlálást alapul véve, mert a bizottság erre hivatkozott –

1 millió 316 111 németet, 69 981 románt és 150 012 délszlávot is ki lehetett volna mutatni, sőt az sem okozott volna nehézséget; hogy több tízezer franciát és angolt találjanak az országban! A szlovákul beszélők száma 1930-ban egyébként 346 053 fő volt²⁷ De Okáli és társai még ezzel a légből kapott adattal sem elégedtek meg, hanem magyarországi konkrét tapasztalataikra hivatkozva 477 000 szlovákról kezdtek beszélni.²⁸

A magyarországi szlovákul tudók magas száma egyébként nemcsak az együttélés eredménye volt, hanem annak következménye is, hogy az országba 1919 és 1924 között 106 841 felvidéki menekült érkezett, akik jórészt a szlováklakta vidékek köztisztviselői és azok családtagjai voltak.²⁹

A kibontakozó „statisztikai háborúban” a magyar fél is lépni kényszerült. Gyöngyösi János külügyminiszter Zentai Dezsőhöz, a Központi Statisztikai Hivatal elnökéhez fordult, tájékoztatást és magyarázatot kérve arról, hogy milyenek az országban a legújabb, 1941-es népszámlálás nyelvismereti adatai, s miért nem tették közzé eddig őket. Zentai az adatokhoz mellékelt levélben a következőképpen indokolta a késedelmet: „...Egyrészt, mert a háború okozta nehézségek miatt a feldolgozási eredmények ellenőrzése huzamos időt igényelt, s az eredményeket az anyanyelvi és nemzetiségi adatok közlésével egyidejűleg nem lehetett közreadni, másrészt, mivel az ilyen nyelvismereti adatokat külföldi oldalról több esetben irányzatosan anyanyelvi eredményként használták fel.” A külügyminiszter az utóbbi érvelést elvetette, és felszólította a statisztikai hivatalt, hogy tudományos cikkben tegye közzé a nyelvismereti adatokat.³⁰ Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a szlovákul beszélők száma a trianoni területen 270 495 főre csökkent³¹ A legújabb adat birtokában a külügyi apparátus Békeelőkészítő Osztálya a korábinál nyomósabb érveléssel léphetett fel a csehszlovák állásponttal szemben.

A csehszlovák fél azonban a demográfiai realitások ellenére ragaszkodott a lakosságcsere eszméjéhez. Annak bizonyítására, hogy akár a legszélsőségesebb eszközök használatára is elszánta magát, fokozta a magyar lakosság elleni nyomást. Egyre növekedett a kiutasítottak száma: „1945 nyarán megkezdődik a magyar lakosságnak katonai fedezet mellett történő összefogdosása és a magyar határra gyalogmenetben hurcolása. A magyar határőrök megtagadják átvételüket. Napokig, sőt hetekig vannak a határon, és utána gyalogmenetben újra haza. De már kevesebben. Sok fiatal illegálisan jut át a határon. A visszatértek házaikat, lakásaikat elfoglalva találták, ingóságai pedig eltűntek. Agyon kellett volna lőni őket! – fogad egy ilyen truppot az érsekújvári internálótáborban (a régi iskolaépületben) a Csehszlovák Nemzetbiztonsági szerv vezetője” – írja a szemtanúk vallomásai alapján Szabó Károly.³²

Az a paradox helyzet állt elő, hogy a háború pusztításait viszonylag szerencsésen átvészelő felvidéki lakosság nagyobb arányban kényszerült otthonait elhagyni, mint a harci cselekmények és megtorlások elől menekülő erdélyi és délvidéki magyarság. A Központi Statisztikai Hivatal kimutatása szerint a csehszlovákiai magyaroknak csak 10,6 %-a menekült a harci cselekmények elől Magyarországra, szemben a jugoszláviai, romániai és kárpátaljai menekültek több mint 40 %-ával viszont az ő körükben a kiutasítottak aránya meghaladta az 50 %-ot.³³ Több mint 30 000 magyar voltkénytelen ilyen körülmények között elhagyni otthonát. A magyar kormány rákényszerült a tárgyalásokra, hiszen ha nem fogadta volna el a csehszlovák fél lakosságcsereére vonatkozó javaslatát, könnyen az a helyzet alakulhatott volna ki, hogy a csehszlovák fél egyoldalúan, bármiféle kölcsönösség nélkül kitelepíti a magyarság tömegeit. A tárgyalások lefolyása fő vonalakban ismert a szakirodalomból, részleteivel ezért nem kívánunk foglalkozni.³⁴ Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy a tárgyalásokra kényszerülést az újabb kutatások és dokumentumok fényében nem lehet egyértelműen kudarcnak tekintési a magyar fél részéről, hiszen el tudta érni, hogy a magyar lakosság áttelepítésének ügye intézményes, s ezáltal ellenőrzött keretek közé kerüljön. A megállapodásba sikerült felvételni a már eltávolított lakosság beszámítására vonatkozó

záradékot, amely lehetővé tette azt, hogy a népmozgás többé-kevésbé kölcsönös formát öltson.³⁵

Mindemellett látnunk kell, hogy a megállapodás, mivel kényszerhelyzetben született, tartalmazott olyan pontokat is, amelyek normális nemzetközi körülmények között kimerítik az állami szuverenitás megsértésének tényét. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a békeszerződés előtt álló ország vesztesként állt szemben egy a győztes hatalmak táborába tartozó állammal. A megállapodás egyebek közt még szlovák agitátorok magyarországi tevékenységét is lehetővé tette. A csehszlovák fél számára, látván a magyarországi szlovákság érzéketlenségét a hazahívó felhívásokkal kapcsolatban, csak ez az egy út kínálkozott a terv megvalósítására. Említettük már, hogy a szlovákság jelentős része olyan alföldi területéken települt, ahol magas volt az agrárproletariátus aránya, s ennek következtében a lakosság földéhsége is. A földéhséget még a forradalmi jellegű földosztás sem tudta teljes mértékben kielégíteni, mivel éppen az alföldi megyékben volt viszonylag kicsiny a felosztásra kerülő nagybirtokok területe, ezért 1946-ban nagyon sokan szerettek volna még földhöz jutni, s számukra jött kapóra a csehszlovák agitáció, amely a kitelepülőknél a felvidéki magyarok dús termőföldjeiből birtokokat ígért. A szlovák agitátorok tevékenysége visszatetszést, sőt felháborodást váltott ki az országban.³⁶

Nyilvánvalóvá lett, hogy nem egyszerűen csak lakosságcsereéről van szó, hanem vagyoncseréről is, hiszen az ígéretések csak akkor válthatók be, ha Csehszlovákiából a birtokos parasztságot telepítik át. Így a kicserélendő személyek száma ugyan megközelítően azonos lett volna, de vagyoni szempontból súlyos aránytalanságok mutatkoztak volna. Az összeállított névjegyzékek híven tükrözték a csehszlovák félnek ezt az elgondolását. A Csehszlovák Áttelepítési Hivatal 1946. március 4-én megkezdett toborzási akciójának nyomán Magyarországon összesen 95 724-en jelentkeztek áttelepülésre. Több mint 90 %-uk földműves volt.³⁷ Meglepő volt ez a szám, hiszen jóval meghaladta a magyarországi szlovák anyanyelvűek számát. A magyar szervek a jelentkezőket 21,57 %-át azért kifogásolták, mert nem ismerték a szlovák nyelvet.³⁸ Az alaposabb vizsgálat azt is kiderítette, hogy több mint tízezer nem létező személy (halottak, ismeretlenek stb.) is felkerült a listákra.³⁹ Az Áttelepítési Bizottságnak az volt a feladata, hogy minél több embert rábírnjon: iratkozzon fel az áttelepülő listájára. A csehszlovák fél szeretett volna legalább 100 000 főt „produkálni”, hogy ezen az alapon kitelepíthető legyen ugyanennyi magyar. Az akció közben ugyanis rá kellett ébredniük – ha nem tudták volna korábban –, hogy a két ország közötti lakosságcsere nem eredményezheti önmagában a homogén Szlovákia létrejöttét. Ezért határozták el 200 000 magyar Egyoldalú kitelepítését, míg a fennmaradó mintegy 3-400 000 magyart, arra hivatkozva, hogy nagy számban vannak köztük elmagyarosodott szlovákok, reszlovakizálni szerették volna.⁴⁰

Nézzük, hogyan alakult ennek a hármas célnak a megvalósítása. *A csereegyezmény*, ha nem is a 100 000-es keretben, *lényegében megvalósult*. Az 1946. februári egyezmény szerint Csehszlovákiában megkezdte működését a Magyar Áttelepítése Kormánybizottság. A Bizottság Pozsonyban kapott hivatalt, és az áttelepítendő magyarok érdekvédelme lett a feladata. Működése nyomán megszűnt a csehszlovákiai magyarok korábbi teljes kiszolgáltatottsága. Ahhoz is hozzájárult, hogy a magyar kormány pontos információkkal rendelkezzen a csehszlovák nemzetiségi politika alakulásáról. Öröködt a csereegyezmény kölcsönös megvalósításán. Munkatársai nyomon követték a kitelepítéseket, és gondoskodtak arról, hogy az akciók a megállapodás szellemében menjenek végbe. Az egyezmény megkötése és a Bizottság működése után már nem egyoldalú akcióról van szó, hanem egy olyan megegyezés gyakorlati megvalósításáról, amely ha magán viseli is a két állam ekkori nemzetközi helyzetének függvényében az egyenlőtlenség jegyeit, mégiscsak a nemzetközi diplomácia szabályai szerint valósul meg.

A magyar fél 1946 folyamán az egyezmény végrehajtását lassította, majd fel is

függesztette. A béketárgyalásokra készülődve ugyanis az egyezmény belpolitikai harcok tárgya lett. A politikai pártok egy része különösen a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt – programjába illesztette az etnikai határok megvalósítását. Abban az esetben viszont, ha a lakosságcsere gyorsan végbemegy, megváltozott volna a Magyarországnak igényelt határmenti sáv nemzetiségi összetétele, s így a békecél eleve irreális lett volna.

A csehszlovák fél fennhatóságot gyakorolt több százezer magyar személy felett, ezért hatásosabban tudott cselekedni. Mivel a magyar kormány átmenetileg nem fogadta be a magyarokat, megkezdte a magyar lakosság áttelepítését a volt Szudéta-vidékre, a már korábban kitelepített német lakosság helyére. Ezentúl az egyezmény már említett paragrafusára hivatkozva, ismét a tömeges és egyoldalú kitoloncolás eszközéhez nyúlt.

A magyar illúziók a béketárgyalás lezárultával s a béke megkötésével szétfoszlottak, és 1947-ben nagy ütemben folytatódott a lakosságcsere.

A csehszlovák fél már 1946 második felében 25 csoportban 10 337 vagyontalan személyt telepített át. Ellentétele az a 43 591 csehszlovákiai magyar volt, akiket az egyezményt megelőzően Magyarországra üldöztek. 1947-ben megkezdődött a csehszlovákiai magyar parasztság legtehetősebb csoportjainak bevagonírozása. A magyarországi szlovák jelentkezők mindössze 34 044 katasztrális holddal és 18 024 katasztrális hold juttatott földdel rendelkeztek: Az áttelepülésre kijelölt szlovákiai magyarok, akiknek tényleges száma eredetileg 184 035 fő volt, 350 000 katasztrális holddal.⁴¹ Az egyezmény értelmében a magyarok magukkal hozhatták ingóságaikat. Mivel 1947–48-ra a politikai viszonyok konszolidálódtak, az egyezményt többé-kevésbé végre is lehetett hajtani. A földek, a házak ugyan a Felvidéken maradtak, de a megművelésükhöz szükséges gépeket, igavonó állatokat a magyar parasztok magukkal hozták. A magyarok helyébe érkező szlovák agrárproletárok, akik különben sem értették jól az alföldinél sokkal fejlettebb, belterjesebb mezőgazdasági munkához, csak az üres gazdaságokat kaphatták meg.

A csereakció, amelyet gyakran késleltetett a vagonhiány, egészen 1949-ig eltartott.⁴²

1. A magyar-csehszlovák lakosságcsere számadatai⁴³

	magyar	szlovák
Áttelepült 1948. december 20-ig	50 478 fő	50 843 fő
A kvótába beszámítandó személyek száma	25 925 fő	9414 fő
1949-ben települt át	213 fő	-
Összesen:	76 616 fő	60 257 fő

Ezenkívül körülbelül tízezren menekültek Magyarországra 1945 és a lakosságcsere megkezdése közötti időszakban, de különböző okok miatt nem jelentkeztek a kvótába beszámítás céljából. Háborús bűnösneként 734 család, családtagokkal együtt 3052 személy került Magyarországra. Ezek a fenti létszámban benne vannak. Az összes Csehszlovákiából menekült és áttelepített lakos száma tehát mintegy 90 000 fő volt. Így Magyarország javára körülbelül 30 000 fős népességgyarapodás következett be. Kérdés, hogy mekkora veszteség érte a csehszlovákiai magyarságot, közel százezer ember távozása nem változtatta-e meg gyökeresen a nemzetiségi viszonyokat az ország déli, korábban szinte teljesen magyar lakosságú vidékein?

A veszteség nagy volt, de nem végzetes. Összességében a csehszlovákiai magyarok 12 %-a került a második világháború után Magyarországra. Kétségtelen, hogy aránytalanul sokan voltak köztük értelmiségiek, magasabban iskolázott hivatalnokok és közalkalmazottak. A parasztság köréből is a tehetősebb, magasabb színvonalon gazdálkodó réteg kényszerült elsősorban távozásra. A betelepítések ellenére – a városokat leszámítva – a magyarság

lényegében mégis megőrizte korábbi települési területét.⁴⁴

A magyar fél nemcsak 30 000 főt nyert, hanem iskolázottságban és munkakultúrában is magasabb színvonalú népességet kapott, mint Csehszlovákia. A kitelepült lakosság összetétele meglehetősen vegyes volt, hiszen elsősorban az elégedetlen, sikertelen emberek távoztak. A legnagyobb veszteséget Magyarország számára - a népi demokratikus korszak „széncsatái” idején – a dorogi szénmedencéből kitelepült 146 bányászcsalád jelentette. A kitelepült szlovák vagy szlovák eredetű lakosság már meglehetősen asszimilálódott a magyarsággal, így nemzetiségét tekintve ugyan bizonytalan karakterű volt, de felvidéki letelepítése után kiváltságai megszerzése és megtartása közben a szlovák nemzeti eszme biztos támaszává vált.

A Magyarországra került lakosság első menekült és kiutasított csoportjai szétszóródtak az országban. Talán csak annyit lehet elmondani róluk, hogy a korabeli nehéz élelmiszeri körülmények miatt viszonylag kevesen kerültek közülük a fővárosba. Jelentős részük a határhoz közeli falvak és városok népességét gyarapította. Sokan költöztek a kitelepített német lakosság helyére Budapest környékére, Baranyába és Tolnába.

Az 1947-ben és 1948-ban letelepült földművelő családok is sokfelé kerültek, leginkább a németek helyére, és az addigra megindult szlovák kitelepülés után a szlovákokéra. Mivel a szlovák lakosság elhagyott házai, birtokai korántsem bizonyulhattak elegendőnek a kitelepített magyarok számára, a csereegyezmény keretében érkezett 12 528 családnak csak a kisebb része került a néhai szlovák területekre. Az alábbi, megyénkénti felsorolás jól mutatja letelepülésük fő irányait.

2. A lakosságcsere-egyezmény keretében letelepített családok megyénkénti száma⁴⁵

Abaúj megye	2 család	Komárom-Esztergom megye	335 család
Baranya megye	2260 család	Nógrád megye	90 család
Bács-Bodrog megye	603 család	Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye	189 család
Békés megye	1378 család	Somogy megye	108,5 család
Bihar megye	1 család	Sopron megye	92 család
Borsod-Gömör megye	41 család	Szabolcs megye	297 család
Csanád megye	781 család	Szatmár-Bereg megye	3 család
Csongrád megye	2 család	Tolna megye	1984 család
Fejér megye	544 család	Vas megye	51 család
Győr-Moson megye	215 család	Veszprém megye	812 család
Hajdú megye	8 család	Zala megye	12 család
Heves megye	14 család	Zemplén megye	15 család
Jász-Nagykun-Szolnok megye	7 család		
	Összesen:		12 528 család

Harmincnál több család került többek között Békéscsabára, Szarvasra, Tótkomlóra, Budakeszire, Budaörsre, Pórra, Pusztavámra, Vaskútra, Bácsalmásra, Pécsváradra, Dunabogdányba, Soroksárra, Nyíregyházára, Barcsra, Csanádalbirtibe, Meggyesegyházára, Elekre, Kondorosra, Mosonszentjánosra és Rajkára.⁴⁶ 1946-ban a Magyarországgal kapcsolatos párizsi béketárgyalások egyik központi kérdésévé lépett elő a Csehszlovákiából kitelepítésre szánt 200 000 magyar sorsa. A magyar kormányzat kétségbeesett erőfeszítéssel mindent megpróbált az egyoldalú akció elkerülésére. Az adott gazdasági és politikai helyzetben újabb menekültek tömegei katasztrófális helyzetet teremthettek volna az országban. Nemcsak a lassan konszolidálódó életkörülményeket nehezítette volna meg ismét, bekövetkezése esetén szinte lehetetlen helyzetbe kerültek volna a baloldali erők, mindenekelőtt a kommunista párt, amelynek szüksége volt valamilyen külpolitikai sikerre, hogy le tudja mosni magáról az ország nemzetközi érdekei elárulásának vádját. A koalíción, sőt a baloldali blokkon belüli politikai harc legfontosabb területe a béketárgyalások

hónapjaiban a békekötéssel kapcsolatos állásfoglalások és eredmények kérdése volt. A világháború utolsó évének Magyarországra nézve szerencsétlen alakulása következtében az ország háborús veszteségei meghaladták a környező államokéit. Jugoszlávia embervesztése – a polgárháború borzalmai miatt – ugyan nagyobb volt a magyarországinál,⁴⁷ de gazdaságilag legértékesebb területein viszonylag gyorsan átszaladt a front. Hasonló volt a helyzet Romániában, ahol a Szovjetunió elleni lényegesen nagyobb katonai aktivitás több harctéri áldozatot követelt,⁴⁸ viszont a polgári áldozatok száma és a nemzeti vagyon pusztulása a sikeres katonai és politikai átállás következtében sokkal kisebb mértékű volt, mint hazánkban. A legkisebb háborús veszteségeket azonban Csehszlovákia szenvedte el, és abban az esetben, ha a csehszlovák törekvés megvalósul, a legtöbbet szenvedett Magyarország kényszerült volna újabb menekült-tömegeket befogadni a háborút viszonylag könnyen átvészelő, különben is gazdagabb, fejlettebb Csehszlovákiából, amely ezen túl még jelentős mértéke jóvátételt is követelt az országtól.

A békekonzferencián a két állam közti vitás kérdéseket lényegében az döntötte el, hogy milyen pozíciót foglaltak el a tengelyhatalmak és az antifasiszta koalíció közötti háborúban, függetlenül ezeknek a kérdéseknek az igazságtartalmától. Ebben a tekintetben a nyugati hatalmak is egyértelműen a csehszlovák fél oldalán álltak. Ennek ellenére nem vállalták fel annak összes követelését, megsejtve, hogy azok mögött több esetben olyan túlkövetelések találhatók, amelyekkel egyértelműen biztosítani akarják a számukra előnyös, de sem történelmi sem földrajzi, sem néprajzi érvekkel alá nem támasztható igényeiket.⁴⁹ A csehszlovák követelés a kelet-európai antifasiszta szövetségesek között sem talált teljes támogatásra: A jugoszláv delegáció például kitért az elől a csehszlovák javaslat elől, hogy Jugoszláviából is távolítsák el a magyar lakosságot. A magyar kérdés történelmi szerepét illetően egyetértett szövetségesével, de a magyar jugoszláv lakosságcsereére vonatkozó csehszlovák javaslat elől elzárkózott, megállapítva, hogy „a magyar kisebbség kérdését... a jugoszláv alkotmánnyal rendezték, amely minden nemzetiség és minden egyén számára a jogok teljes egyenlőségét biztosítja.”⁵⁰ Ez a megfogalmazás akkor, amikor a csehszlovákiai magyarok a teljes jogfosztás körülményei között éltek, határozott elhatárolódást jelentett a csehszlovák módszerektől. A szovjet küldöttség, amelyet a moszkvai perek idején világszerte hírhedtté vált A. J. Visinszkij külügyminiszter-helyettes vezetett, a csehszlovákok minden követelését a magáévá tette. A szovjet álláspont – mint ahogyan jeleztük – már a világháború alatt kikristályosodott. A csehszlovák politikusok a magyar kérdésben kezdettől fogva előszeretettel hivatkoztak Sztálin támogatására. Clementis 1945 őszén ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A szovjet élén Sztálin generalisszimusz áll, a nemzetek nagy tanítómestere, a nemzetek lélektanának egyik kiváló nagy szakértője. Mikor a Szovjetunió éppen az ő vezetése alatt oldja meg a szláv államok között a nemzetiségi kisebbségi kérdést úgy, hogy a kicserélés formája *nincs tekintettel a kicserélendő kölcsönös viszonyára* (kiemelés tőlem – Sz. A. F.), energikusan le kell torkolni azt a merészséget, amely ezzel az irányelvvel szembeni kétes és demagóg indokokét állítana szembe.”⁵¹

Bár ez a fejtegetés még a lakosságcsere számára keresett érveket, az a koncepció, hogy a kicserélés formája ne legyen tekintettel a „kicserélendő kölcsönös viszonyára”, sejtetni engedte a távolabbi csehszlovák célokat; tudniillik hogy nem fognak megelégedni a „lakosságcserevel”, hanem egyoldalú kitelepítést is szándékoznak kezdeményezni. Így is történt, a béketárgyalásokon kemény harcot indítottak az egyoldalú kitelepítés elfogadtatásáért. A kérdés körüli vita a szakirodalomból jól ismert.⁵² Kevésbé ismert viszont az az érvelés, amellyel A. J. Visinszkij támogatta a csehszlovák delegációt. Megállapította, hogy a számok csatája folyik a két ország között, amelynek során mindkét fél a maga igazát igyekszik bizonygatni. A kérdés lényege azonban nem a számok körül van: „Én magam sem tudom, hogy igazodjam el e számok között, de hogyha figyelmen kívül hagyjuk ezt a vitát, és tisztázzuk az előttünk álló feladatot, akkor azt kell mondanunk, arról van szó, hogy 200 000

magyart át kell telepíteni.”⁵³ „A magyar kormány az az érve, hogy nincs hová telepíteni a magyarokat, nem felel meg a valóságnak, hiszen Magyarországnak jogában áll Németország amerikai megszállási zónájába 500 000 németet kitelepíteni, azonban 1946. szeptember 1-ig mindössze 136 847 németet telepített ki, a megállapított tervben megjelölt szám 27,4 %-át. Semmi akadálya sincs annak, hogy a magyar kormány magyarokat fogadjon az eltávolított németek helyébe. Úgy látszik azonban, hogy a magyarok között még mindig él a nagy magyar királyság rögeszméje, ezért területeket akarnak szerezni. Mivel még mindig élnek Magyarországon revizionista tendenciák, Magyarország álláspontja a nemzetközi biztonság állandó fenyegető veszélyének csíráját rejti magában.”⁵⁴ – állapította meg Visinszkij. A szovjet–lengyel szerződésre hivatkozva azzal is megvádolta a magyar kormányt, hogy közömbös a csehszlovákiai magyarok sorsa iránt.⁵⁵

Témánkhöz csupán érintőlegesen kapcsolódik az úgynevezett *reszlovakizáció* kérdése. A csehszlovák kormányzerveknek ez az elkeseredett, az eredeti cél, a homogén állam megteremtését szolgáló vagy azt legalább formálisan elősegítő intézkedése időben és térben túlmutat a népi demokratikus korszakon. Miután a békekonferencia a csehszlovákok által tervbe vett egyoldalú kitelepítést elvetette, s a további kérdéseket a két fél közvetlen tárgyalásainak a hatáskörébe utalta, nem került sor 200 000 magyar eltávolítására. Így a magyar lakosság mintegy 88 %-a továbbra is szülőföldjén maradhatott. A csehszlovák törekvés kudarca azonban nem jelentett egyet a magyar lakosság helyzetének jobbra fordulásával. Az a képtelen presszió, amelyet a szlovák hatóságok ezután a magyar lakosságra gyakoroltak, hogy szlováknak vallja magát, újabb sebeket ejtett, s késleltette a két nép kapcsolatának rendezését. Az 1950. évi népszámláláson minden hivatalos nyomás, szlovákosítási kísérlet ellenére a helyben maradt magyaroknak több mint a fele továbbra is kitartott nemzetisége mellett (354 532 fő). A reszlovakizált százezrek sem maradtak meg mind szlováknak. Az 1961. évi népszámláláson mintegy 120 000 reszlovakizált újból magyarnak vallotta magát.⁵⁶ A következő népszámlálásokon egyre több magyar vállalta nemzetiségét és anyanyelvét. Az már más kérdés, hogy a szlovák könyvkiadás egy része máig nem vesz tudomást erről, és még évtizedek múltán is az erőszakkal kicsikart s szlovák szemszögből legelőnyösebbnek ítélt 1950. évi adatokat közli.⁵⁷

A második világháború utáni csehszlovák nemzetiségi politika, amely a magyarok számára jogfosztást, kitelepítést, lakosságcserét és reszlovakizációt jelentett, elhibázott politika volt. Nemcsak azért, mert hosszú időre elidegenítette a csehszlovákiai magyarokat hazájuktól, hanem azért is, mert a kitűzött demográfiai célt meg sem tudta közelíteni. Szlovákia déli fejlett mezőgazdasági területei a lakosságot ért diszkrimináció és a politikai bizonytalanság következtében óriási károkat szenvedtek, a magyar paraszt művelte északi Kisalföld gyakorlatilag tönkrement. Magyarország el tudta ugyan kerülni magyarok százezreinek egyoldalú kitelepítését, s a lakosságcsereből közel 30 000 fős pozitív mérleggel került ki; mégsem nevezhető nyertesnek, hiszen a trianoni határok visszaállítása mellett nemcsak az úgynevezett pozsonyi hídfőt veszítette el, hanem hosszú évekre annak lehetőségét is, hogy a pusztító és értelmetlen világháború után végre rendezze kapcsolatait szomszédjával. A két világháború közötti szembenállás folytatódott, a két népi demokrácia ugyanúgy szembekerült egymással, mint a korábbi tárcadal mi rendszerek.

Jegyzetek

1. Szabó Károly: *A magyar–csehszlovák lakosságcsere története*. Fond 293/ I. 48. OSZK kéziratár.
2. Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. Illyés Gyula előszavával. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása. 2., részben javított kiadás. München, 1980. 79.
3. Uo. 53.
4. Az 1945. március 22-e és 24-e között Moszkvában tartott tanácskozásokon, ahol a különböző politikai erők az úgynevezett Kassai Kormányprogramot fogadták el, „a német és a magyar kisebbség kérdéseinek

- megoldására irányuló javaslatot (a 8. fejezetet), amely oly nagy horderejű volt, és emberek millióit érintette, »rövid öt perc alatt« tárgyalták meg és hagyták jóvá». Gustáv Husák: *Tanúságétel a szlovák nemzeti felkelésről*. Rövidített kiadás. Budapest, 1970. 419.
5. Gustáv Husák: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstani* Bratislava, 1975. 629. Idézi: Szabó Károly i.m. uo.
 6. „... a magyarellenes magatartás nem alapozódott a szlovákság népi tömegbázisára, s a magyarellenes intézkedések nem a szlovák néphangulat kifejezői voltak. Ellenkezőleg, azok egy szlovák nacionalista csoportnak a felfogását tükrözték, s azokat aztán a Tiso-féle fasiszta szlovák államtól átvett hivatali gépezet, nehogy az új rendnek való ellenszegülés látszatába kerüljön, szolgai módon végrehajtotta (egynéhány kerületi bíróság kivételével), igaz, gyakran kelletlenül és pontatlanul.” Szabó Károly: i.m. III. kötet 445.
 7. Juraj Zvara: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava, 1965. 29. 8. Uo. 30. Juraj Zvara elemzése nem vált általánosan elfogadottá a szlovák történészek körében. Közvetlenül megjelenése után éles bírálatok is érték állítólagos engedékenységé miatt. Erről Arató Endre: *A csehszlovákiai magyarok helyzete a felszabadulás után, Gondolatok Juraj Zvara munkáinak olvasásakor*. In: *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975*. című munkájában írt. A vita késleltette a mű szlovák kiadásának megjelentetését. Viliam Plevza: *A CSKP nemzetiségi politikája*. Madách 1983. című monográfiájában Zvara egyetlen érvét sem fogadja el, és a korabeli csehszlovák politikát az osztályharc meghatározta körülmények között az egyedül lehetséges politikának tekinti, amely következetesen harcolt a Kassai Kormányprogram megvalósításáért, amelyben a magyar nemzetiséggel kapcsolatos állásfoglalás is helyet kapott. I.m. 232–240. Plevza következetesen elzárkózik attól, hogy a magyar lakosság második világháború utáni létszámára vonatkozóan bármiféle adatot közreadjon. Nem közli a kitelepítettek végleges számát sem. Közli viszont azt az irreálisan magasra becsült adatot, amely szlovák részről fogalmazódott meg a lakosságcseré-egyezmény érdekében folytatott tárgyalásokon a magyarországi szlovákok lélekszámára vonatkozóan. (Az 1930. évi magyarországi népszámlálás 346 053 szlovákul beszélőt mutatott ki.) Viliam Plevza abban is következetes, hogy nem hivatkozik egy alkalommal sem a szlovákiai magyar kisebbséggel vagy a lakosságcseré-egyezménnyel foglalkozó magyarországi szerzők munkáira. 9. I.m. 20.
 10. Az idézett munka J. Svetoň: *Slovensky dej, priestor a život na Juhu*. Almanach, oslobodeného. juhu, Nitra, 1946. Uo. 13.
 11. 1880 – 75,6 %; 1890 – 78,3%; 1900 – 80,9 %; 1910 – 81,1 %; 1920 – 68,6 %; 1930 – 57,8 %; 1938 – 83 %.
 - Uo.12. Nem tudjuk, hogy Svetoň miként jutott eredményeihez. A magyar népszámlálási adatok ezektől az adatoktól részben eltérnek. Például 1910-ben a lakosság magyar adatok szerint 86,6 %-ban volt magyar anyanyelvű.
 12. Janics Kálmán: *A hontalanság évei...* i.m.149. Ugyanez Szabó Károly véleménye is, aki még egy meggyőző kronológiai érvet is használ; amikor megfogalmazza: nem lehet véletlen, hogy a potsdami konferenciáról kiadott közleménnyel – amely a csehszlovákiai németek kitelepítéséről intézkedett, s egyúttal lehetővé tette Magyarországon számára is a németek kitelepítését – egy napon, 1945. augusztus 2-án jelent meg Csehszlovákiában az a 33. számú elnöki dekrétum, amely megfosztotta állampolgárságtól a szlovákiai magyarokat. Szabó Károly i.m. III. kötet. 445.
 13. Az 1946. június 17-én kelt feljegyzést Szabó Károly közli: I.m. II. kötet 30–33.
 14. Gyönyör József: Nemzetiség és anyanyelv. A csehszlovákiai magyarság népesedési tükré. In: *A Csallóközről a Bodroghöz*. Bratislava, 1977. 305.
 15. E. Csocsán de Várallja: *La population de la Hongrie au XX-e siècle Extrait de la Revue d' Études comparatives est-ouest*. Vol. V, no. 3, juillet 1974.; Vol. V, no. 4, octobre 1974.; Vol. VIII, no. 3, septembre 1977. 229;
 16. A 797 014 felvidéki magyar anyanyelvűhöz hozzá kell még adni az akkori szlovák állam 57 897 magyarját, s így 854 911 fő áll szemben 75 920 fővel.
 17. UMKL - XIX - J -1- a KÜM Békeelőkészítő Osztály anyaga. 1941. évi népszámlálás –ideiglenes anyanyelvi adatok.
 18. Uo.
 19. Leiner Gyula: *Békés megye gazdasági-társadalmi képe a felszabadulás előtt*. In: *Békés megye 1944–45-ben* i.m. 24.
 20. Uo. 35. és 39.
 21. „Békéscsaba a vármegye legvárosiasabb városa. Mindenképpen meglátszik rajta, hogy mai arcát elsősorban Áchim L. András forradalmi magatartása teremtette. Csabán nem hatalmasodott el a restaurált áldszentri s a bürokrácia. A város egész arra, társadalmi szerkezete ellentmond neki... Olyan zavaros képlet, amilyent keresve se lehet találni a mai Magyarországon. Sokkal inkább agrárváros, mint például Szeged, s agrárlakossága szívósabban őrzi paraszthyományait. A nagyipar viszont olyan lüktetést olt életébe, amilyent egyetlen alföldi városunkban sem tapasztalhatunk. Egészen sajtáságos ízt ad neki a megmaradt parasztkultúra s a modern nagyipari élet összefonódása... Csaba a honi szlovákság legfőbb szellemi központja, és mindenképpen nagy dunavölgyi átmutató. A mai Magyarországon nem ismerék helyét, mely annyira

- alkalmas volna arra; hogy *egész* Közép-Kelet-Európára a kérdéseire kissé ráeszméljünk, mint Csaba. Ha összehasonlítjuk a békési és Pest megyei szlovák falvakat, egészen lényegbevágó különbségeket találunk közöttük. A Pest megyei szlovák konzervatív, népi emlékeihez görcsösen ragaszkodik, a békési is ragaszkodik népi mivoltához; de közben teljesen átadja magát a fejlődés sodrának, s népi múltjából azt tarja meg; ami igazán lényeges és életképes. A békésiek sokféle tájról telepedtek ide, rengeteg szín folyt össze bennük, s ez a nagy „változatosság” valósággal új törzset hozott létre. A csabai szlovákságba sok magyar is beolvadt, kétszáz esztendő folyamán egy érdekes hibrid nyelv alakult ki, a »csabánszki dialektus«: ősi szlovák szavak magyar szavak szláv minta szerint ragozott magyar szavak s vegyes szavakból álló kifejezések keveréke... Ez a nép tömördek színből és ízből alakult, s e földhöz ragaszkodó hűsége kétségbevonhatatlan. Ha lelkialkatát és életét vizsgáljuk, kétségtelenné válik, hogy a szlovák nép a magyar néptől tanult leginkább magyarságot. Ez a természetes népi hatás sokkal átütőbb és lényegesebb annál, mely felülről, elsősorban az iskolákban érte. A két nép között nemzetiségi villongás sohase volt.” Féja Géza: *Viharsarok* Budapest, 1980. 136–137.
22. Szabó Károly i.m. I. kötet 48.
23. Balogh Sándor. *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája*. i.m. 110.
24. Magyar Nemzet 1945. július 17., kedd. Idézi Szabó Károly i.m. I. kötet 125.
25. Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, 1983. 31.
26. Sor került a pozsonyi magyarság elleni retorziókra is. Őket is tömegesen a határra szállították, vagy megalázó kényszermunkára fogták. Hogy mennyire nem a demokratikus társadalmi átalakulás érdekében történeke ezek az események; azt az mutatja, hogy a város magyar proletárjai éppen úgy áldozataivá váltak ezeknek a túlkapásoknak, mint a polgári középosztály tagjai. Erről a kérdéstről írt Fogarassy László: *Pozsony város nemzetiségi összetétele. (A népszámlálási adatok és a választási eredmények tükrében 1910–1970.)* (Alföld 1982. 8. 59–73.) című tanulmányában és Szabó Károly idézett munkájában, amelyben – többek között – azt is dokumentálta, hogy nem sok hiányzott ahhoz, hogy a pozsonyi magyarokat megkülönböztető „M” jelvény viselésére kötelezzék. I. kötet 86.
27. UMKL XIX - J - 1 - a KÜM Békeelőkészítő Osztály iratai.
28. Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. 184–185.
29. E: Csocsán de Várallja i.m. 137. Meg kell itt jegyezni azt is, hogy mind a németül, mind a románul, mind a szerbhorvátul beszélők száma körülbelül háromszorosa volt az ezeket a nyelveket anyanyelvként használók számának.
30. Zentai Dezső KSH Elnök 1945. október 2-án kelt levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez. UMKL XIX - J - 1 - a KÜM Békeelőkészítő anyag.
31. Uo.
32. Szabó Károly i.m. I. kötet 101.
33. UMKL - XIX - J - 1- az idézett Statisztikai Tájékoztató alapján.
34. Elsősorban Balogh Sándor munkái és Szabó Károly kéziratosa feldolgozása nyújt sokat ehhez a kérdéshez.
35. 1946: XV. Törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia közötti lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar–csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről. Függelék az V. cikkhez. In: *Két év hatályos jogszabályai*, 1945–46. 84.
36. Felsőpetényben orvosnak, illetve védőnőnek adták ki magukat, s félrekezeltek embereket. Különböző más visszaéléseket is elkövettek, természetbeni juttatásokat fogadtak el stb. UMKL XIX - c - 1- n (593) 1947; Molnár Erik Népjóléti Miniszter iratai; Szobek András, az akkori Békés megyei kommunista főispán – aki egy ideig áttelepítési kormánybiztos is volt – a következőképpen írt békéscsabai szereplésükről: „...nagy hírveréssel, dérrrel-dúrral megérkeztek Csehszlovákiából a szlovák küldöttek légionistaszerű egyenruhában. Nagyon gögösek voltak... Amikor vezetőjük jelentkezett nálam, azonmód összerúgtuk vele a patkót, mivel minden bevezető nélkül, határozottan elleneztem a katonásdi formát. Gögösen a fejemhez vágta, hogy ő a győztes hatalom jogán van itt. Ezt nem hagyhattam szó nélkül. Neki is nyíltan megmondtam, amit már korábban Sirokynak, miszerint »módszerük a kapitalistákat is megszégyenítő«. Ebből aztán jegyzék váltás lett, s én is megkaptam a magamét. Mindez azonban semmit sem jelentett, változatlanul folyt a szlovák agitáció, még a helybeliekből is jelentős létszámú agitátorcsapatot tudtak összeverbuválni, akiket, úgy hiszem, jól meg is fizettek. Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós, Mezőberény – a szlováklakta helységeket jó előre feltérképezték. Nekünk az esett nagyon rosszul, hogy a nyilvános üléseken megengedhetetlen módon és hangon szóltak Magyarországról és a magyar népről... A magyarok elleni agitációt keményen visszautasítottuk. Sajnos, az önként jelentkezők száma – a nagy ígéretek folytán – egyre emelkedett... Szívfacsaró »munka« volt ez, hiszen családok szakadtak szét. Megdöbbentő volt látni, hogyan hagyja itt öregedő szüleit a gyerek. Egyéni tragédiák, drámai események szemtanúi lehettünk, akarunk ellenére. Egy év alatt harmincnegyzet család írt nekem: tegyem lehetővé visszatelepülésüket. A csehszlovák megbízottak nagy elbizakodottságukban még arról is megfélemlítettek, hogy a kitelepítési határozat ellenőrzési jogot biztosít számunkra. Azt sem vették figyelembe, hogy a határig Magyarország törvényei vonatkoznak a kitelepülőkre is. Egymás után kaptuk a jelentéseket arról, »vágják a disznókat, sütik a zsírt, hordóba rakják a zsírral leöntött húsokat, szekrénybe rejtik a liszttel teli zsákokat, s viszik magukkal«. Sok mindent nem tudunk megakadályozni, de néhány

- esetben sikerrel jártunk.” Szobek András: *Egy munkásélet emlékei*. Budapest, 1986. 138–139.
37. Szabó Károly i.m. I. kötet 254.
38. Uo.
39. Balogh Sándor. *Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezménye*. Történelmi Szemle 1979.1. 78.
40. Uo. 79.
41. Szabó Károly i.m. III. kötet 6.
42. Szabó Károly – É. Szőke István: *Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere történetéhez*. Valóság 1982.10. című cikke azt bizonyítja, hogy mennyire tévesek voltak azok a megállapítások, amelyek a csehszlovákiai 1948-as februári fordulattal lezártak tekintették a két ország közötti nemzetiségi áttelepítéseket. „Az SZLKP Központi Bizottságának különbizottsága még 1948. június 16-án is a lakosságcsere folytatását ajánlotta, megjegyezve, hogy a részleges lakosságcsere után Magyarországon még mindig 430 000 (!) szlovák marad. Szlovákiában pedig csak 130 000 magyar. I.m. 93. A szerzők – akik egyébként a Magyar Áttelepítési Kormánybizottság tisztviselői voltak, s megőrizték az akció korabeli dokumentumait – azt is megírták, hogy az egyezmény keretében az utolsó magyar család 1949. június 5-én lépte át a határt. Uo.
43. Magyarországra települt még a párizsi békeszerződés értelmében Csehszlovákiának átadott 3 községből, az úgynevezett pozsonyi hídfő területéről 31 magyar család, hozzávetőlegesen 100 fő. Uo.
44. Gyönyör József csehszlovákiai magyar demográfus írta 1977-ben: „Csehszlovákia fennállásának 50 esztendeje után a Szlovákia területén élő magyarság lélekszáma lényegesen megcsappant, és arányszáma is összességében zsugorodott. A borzasztó háborús veszteségek és a második világháború utáni években bekövetkezett kényszerű apadás azonban már a múlté. S bár az utóbbi három évtized folyamán némiképp módosult a magyar nyelvhatár és nyelvterület, az eltérés lényegében nem jelentős.” I.m. 300.
45. Közli az Új otthon (az Áttelepítési Kormánybizottság lapja) 1949. II. 12-i száma alapján Szabó Károly i.m. III. kötet 410.
46. Uo.
47. Wüsch, Johann: *Population losses in Yugoslavia during World War*. 1941–45. 27.
48. „Az 1944-es magyarországi lakosság számával megegyező 14 milliós Románia a háború kezdetétől 1944. augusztus 23-ig 624 000 katonát vesztett. Közülük 71 000 a halott, 243 000 a sebesült és 310 000 eltűnt.” Stark Tamás: *Meghalt, eltűnt fogságba esett*. Történelmi Szemle 1985. 1. 92.
49. Szabó Károly szerint Csehszlovákia tulajdonképpen ezekkel a túlkövetelésekkel legitimálta a trianoni diktátum megismétlését, a határmenté, kompakt magyar területek megszerzését. I.m. II. kötet, utószó.
50. Új Szó 1946. szeptember 26. idézi Szabó Károly i.m. I. kötet 296.
51. Magyar Nemzet 1945. szeptember 22.; idézi Szabó Károly uo. 281. Clementis itt a nyugat-belorussziai és nyugat-ukrajnai lengyel lakosság áttelepítésére utalt. A lengyelek áttelepítését az tette lehetővé, hogy Lengyelország nyugati határai az Odera–Neisse vonalra kerültek. Lengyelországból csak jóval kisebb létszámú ukrán lakosságcsoporthoz került áttelepítésre a Szovjetunióba.
52. Monografikus feldolgozását adja Balogh Sándor. *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*. című könyvében.
- 53 Szabó Károly i.m. I. kötet 295.
- 54 Uo. 293.
- 55 „Mi, a Szovjetunió felelős vezetői például arra törekszünk, hogy a határon túl élő embereinket, akiket igen gyakran, sajnos, mesterségesen akadályoznak meg a Szovjetunióba való visszatérésben, hazatelepítsük országunkba. Nekünk szükségünk van ezekre az emberekre, mert ők a mi embereink, hús népünk húsából, vér népünk véreből. A magyar kormánynak, úgy látszik, egészen más az álláspontja. A magyar kormánynak azt ajánlják, hogy költöztessen haza 200 ezer embert, erre azt mondja: »Mi nem akarjuk hazahozni őket, nekünk nincsen szükségünk ezekre az emberekre, ezek csak terhet jelentenek számunka.« Ez éppen olyan, mintha egy sokgyermekes anya a szomszédoknál igyekezne elhelyezni gyermekeit.” Uo. 289–290.
56. Janics Kálmán: *A szlovákiai magyar társadalom ötven éve*. Valóság 1971. 6. 24.
57. Például a négykötetes *Szlovák Enciklopédia* „magyar nemzetiség” címszava alatt.

A. FERENC SZABÓ DEMOGRAPHICAL ASPECTS OF HUNGARIAN-SLOVAKIAN POPULATION EXCHANGE AFTER THE SECOND WORLD WAR

The author confirms the relatively new opinion of specialists that the reason of the deportation of a part of the German population from Hungary was to make place for the highlander Hungarian peasantry deported from Czechoslovakia in order to create a homogenous Slavonic state.

He analyses a speech of Visinsky delivered during the peace-negotiations in Paris in 1946

and proves a close cooperation between Czechoslovakia and the Soviet Union in this field. The population exchange damaged the relationship between the two states people for a long time. Its original aim breaking the demographic unity of the Hungarian population of South-Slovakia – could not be achieved. Only a small part of Hungarians – 12 percent of the population – there was driven away. The result of the action was more advantageous for Hungary, because Hungary had 30 000 people more than Czechoslovakia in the end. The population resettled in Hungary – originally medium or rich landowners according to the aim of the Czechoslovakian part – was more educated and had stronger patriotic feelings than Slovaks resettled in Czechoslovakia.

The study presents a table of Hungarian counties and settlements of the resettled population.

L. Rédei Mária

Küldő ország – fogadó ország Változások a kelet-közép-európai vándorlási folyamatokban

1. Kelet- és nyugat-európai vándorlási stratégiák

Kelet-Európa mind az Újvilág, mind a kontinens benépesítésében jelentős és folyamatos szerepet töltött be. A kultúra elterjedésének, a nagy népvándorlásoknak a fő áramlatai döntően innen indultak.

Ez a történelmi folytonosság változott meg a második világháború után azzal, hogy az új társadalmi rendszer – politikája sikeres megvalósításában a nyugattól való hermetikus elzárkózást egyik eszközének tekintette. A fizikai elzártság bizonyos ideig sikeresnek bizonyult, de már akkor is – és ez egyre inkább igazolódott –, ellentétben állt a mindenkori általános, európai fejlődéssel, amely a személyes szabadságot emelte ki, és pluralista politikájával a sokszínűséget támogatta.

A két eltérő társadalmi fejlődésű régióban különböző gazdasági és szociokulturális viszonyok alakultak ki. A helyzetet hosszú ideig a spontán és egyirányú kapcsolattal lehetett jellemezni. A belső fejlődésből adódó korlátokon túl a változást az segítette elő, hogy a társadalmi fejlődéssel egyidejűleg hallatlan méretekben kibontakozó kommunikáció (rádió és tv-adások, turizmus) kezdetben egyirányúan, majd kölcsönösen az információ terjedésének az alapjává vált, lehetővé téve ezzel az új ismeretek, az új érték- és viselkedési normák egyre jobb közvetítési lehetőségét. A közvetítés hatékonyságát elősegítette az a tény, hogy az élet minségében, a lélettérben egyre növekvő különbség folyamatos és vonzó hatást gyakorolt az emberekre. A keletről nyugat felé irányuló mozgás történelmileg nézve tehát nem tekinthető újnak, csak jelenlegi fellendülése, kiszámíthatatlansága fokozza az érdeklődést. Meggyőződésem, hogy ha már az 1950-es, 60-as években valóra vált volna a szabad kétirányú mozgás, akkor a turisztikai utak egy része sem kivándorlással végződött volna, és a jelenlegi folyamatok sem ilyen intenzitással törtek volna a felszínre.

A központosított gazdaságirányítás módszereit alkalmazó szocialista politika tartósan kerülte a nemzetközi vándorlás kérdését. Feltételezhetően abból a tényből kiindulva, hogy a népesség elmozdulása egy adott térségből mindig kritikát fejez ki az országgal szemben, mert az nem kezeli lakosságát érték-ként sem munkaerő-, sem humán vonatkozásban. A szabad lakhely megválasztásának, korlátozása ugyanakkor az emberi jogok kérdésébe tartozik.

Napjainkban az az ellentmondásos helyzet alakult ki, hogy eddig a nyugati országok harcoltak azért, hogy az emberi jogok közül a szabad lakhelyválasztás megvalósuljon, és ma, amikor tömegek állnak a határokon szinte ugrásra készen, ők hirdetik leginkább a szelektív és korlátozott bebocsátás szempontjait.

A vándorlás, a lakhelyváltoztatás minden esetben olyan kényszertevékenység, amely elszakadást jelent a korábbi lakóhelyi kapcsolatoktól, annak reményében, hogy az új környezet kedvezőbb, több előnnyel, mint hátránnyal rendelkezik. Az esetek egy részében az elvándorlás pozitív eseményként történik, bár még ekkor is átmeneti nehézségekkel jár, de az esetek jelentős részében a rossz értékelés, az informátlanság következtében csalódással végződik. Az ilyen állapotok kialakulása egyúttal indíttatást jelent a továbbvándorlásra.

Ebből következően a különböző hivatalos szerveknek abban van meghatározó szerepük, hogy az új lakhely megválasztását előkészítő folyamatot hogyan befolyásolják. A minél szélesebb és többoldalúbb felvilágosító tevékenység sokat tehet annak érdekében, hogy informáltságunk az új lakhelyről megalapozottabb és sokoldalúbb legyen. Az elvárásainknak megfelelő lakhely szerepet kap az elégedettség fokozódásában, ami hatással van az ott-tartózkodási idő hosszára, a következő vándorlás indítására.

Az 1989-es év előtti vándorlások több vonatkozásban is különböztek az utána következőktől. A leggyakrabban említett ezek közül a résztvevők száma, ami tömegességében tér el a korábbiakétól, de különbözik abban is, hogy a vándorlók hazájukat a visszatérés legkisebb reménye nélkül hagyták el. Ebben az időben vált a mozgás kétirányúra. Megkockáztatom azt a feltételezést is, hogy a mozgási folyamatot motiváltságában – is módosult. Ez a kirobbanó tendencia, exodus, egyúttal rámutatott Kelet-Európának arra a történelmi szerepére, amit ez ideig is betöltött a mozgásban. A folyamatosság ilyen módon nyert bizonyosságot. Ezek a változások a korábbi évtizedek kilátásait megváltoztatták, fokozták az érdeklődést, és a politikai nyitással együtt új perspektívákat indítottak el.

A Kelet-Európában élők számára természetesen a szabadság szempontjából volt ez fontos tény. Tágabb értelmezésben az intenzív kelet-nyugati kapcsolatok lehetősége, segíti a régió európai felzárkózását. Mind az utóbbi évek eseményei, mind a várható jövőbeli tendenciák indokolják, hogy pótoljuk a múltbeli folyamatok elemzését, lehetőleg egy tágabb, intrakontinentális szempontrendszer alapján.

Kelet- és Nyugat-Európa között a második világháború után nemcsak társadalmi, de gazdasági értelemben is differenciált fejlődés bontakozott ki. Nyugat-Európa a gazdasági fejlődéséhez szükséges munkaerőt egyre kevésbé tudta biztosítani, mivel a demográfiai átmenet a végéhez közeledett, ami az elöregedésben, a szűkülő munkaerő-forrásban nyilvánult meg. A szükséges munkaerőt vendégmunkásokkal pótolták, s ez később bevándorlási folyamattá szélesedett. A nyugati gazdaság fejlődése szempontjából az 1960-as évek elején igen előnyös volt, hogy csekély befektetéssel korlátlan és olcsó munkaerőhöz jutott. A Nyugat-Európa felé irányuló mozgás egyes elemei azonban módosították a befogadó országok belső munkaerőpiacát is. A gazdaság konjunkturális viszonyaihoz, a változó munkaerő-igényekhez a külső munkaerő jobban tudott igazodni, s ez elindította az első tiltakozási hullámokat, amelyek a szelektív politika első csírái voltak.

A nyugat-európai gazdasági berendezkedés kettőssége megnyilvánult a munkaerőpiacon is. A munkaerőpiacnak folyamatosan szüksége volt ugyanis a modern szektorhoz kapcsolódó, magasan kvalifikált és a kis cégek által igényelt nagyobb tömegű, kevésbé képzett munkaerőre. Az előbbi csoport viszonylag függetlenebb a munkáltatótól, mint a második, bár őket nagyobb számban lehet alkalmazni. Ezek a folyamatok csak a hatvanas években élesedtek ki, de körvonalai már korábban megjelentek. Már az 1950-es évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy a harmadik világ részéről demográfiai nyomás várható, és Nyugat-Európa népességsúlya csökken. A magas termékenységből adódó fiatal népesség-összetétel azonban az 1960-as években olyan nyomást gyakorolt a mozgásra, hogy az tömegessé vált. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban azt, a folyamat szempontjából ténynek számító tendenciát sem, hogy a hatvanas évek közepén érvényesülő gazdasági recesszió a korábban fontos szerepet betöltő dél-európai munkaerőt visszahúzódtára kényszerítene. Törökországban az évi népességnövekedési ütem 2,6-3,0% volt, míg Dél-Európában 0,6-1,05%, és a kelet-európai térség a demográfiai átmenet kezdetén állt. A nyugathoz viszonyított nagy dél-európai jövedelemkülönbségek eredményezték azt, hogy ezek az országok bekapcsolódtak a gyors gazdasági fejlődésű országok (NSZK, Franciaország) munkaerőpiacaiba. Az 1960-as évek közepén gazdasági recesszió következett be, a fejlődés pólusa északabbra tolódott; így a déli vándorlási folyamat visszahúzódtott. Egy időre úr keletkezett, amit Kelet-Európa akkori bezártsága miatt a harmadik világ gyorsan, és úgy tűnik, kiszoríthatatlanul betöltött. Bár az európai munkaerő bekapcsolódása sokkal előnyösebb lett volna, asszimilálódása kevésbé lett volna megkérdőjelezhető, ez mégis elmaradt. Ezt a lehetőséget az egykori szocialista országok elszalasztották, s ezzel hosszú időre elnapolódott a nyugati munkaerőpiachoz való kapcsolódás lehetősége is. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a harmadik világ bekapcsolódása a számos negatív jelenség ellenére tartós marad, és kétségessé vált visszaszorításuk a térségből. Számos jel arra utal, hogy a nyugat-

európai piac telítődésével kelet felé terjeszkednek.

Az 1970-es évek elején ismét olyan erős gazdasági fellendülés indult meg, ami promigrációs politika meghirdetését tette szükségessé. De ez a politika sem az általános liberalizációt, hanem a helyi igényeknek megfelelő, változó feltételű, rugalmas szelekciót és elvárást vezette be. A dél-európai munkaerő részben már nem vállalta az ebből adódó hátrányokat, részben nem is rendelkezett olyan demográfiai és gazdasági nyomással, hogy bekapcsolódhasson a nyugat-európai piacba. Mivel ezt az áramlatot korábban is elsősorban a jövedelmi viszonyok motiválták, a munkavállalók asszimilációs cél nélkül - ezért is indultak többségében család nélkül - rugalmasan módosították irányukat. Szemben az ekkor belépő úgynevezett orientál eredetű (török-arab) vándorlási folyamattal. Ennek résztvevői a helyben maradás szándékával érkeztek, többségében nagy létszámú családdal, vállalták a gazdasági ciklussal együtt változó feltételeket, noha az európai kultúrától eltérő magatartásuk miatt beilleszkedési esélyük alacsony volt. Az orientál jellegű vándorlás ekkor vetette meg lábát, döntően az NSZK-ban.

Ekkor Kelet-Európa a gazdasági fellendülés szakaszában volt, elegendő munkaerővel rendelkezett, és a kommunista társadalmi rendszer belső csatlódásai még nem törtek meghatározó módon a felszínre. A meghirdetett teljes foglalkoztatási koncepció, amely különösen a mezőgazdaság kollektivizálása után jelentős munkaerőmozgást jelentett, társadalmi elvárásá tette a nők magas gazdasági aktivitási arányát. Ez utóbbi napjainkig növeli forrás-oldalról a feszültségeket. A teljes foglalkoztatás meghirdetése, mint ahogy az később sokkal világosabbá vált, a gazdaság egészének a veszélyeztetését jelentette, és az egyéni kockázatvállalás értékét tompította. A nyugat-európai országok már ebben a korai időszakban is azon munkálkodtak, hogy a regionális különbségek kiegyenlítése céljából létrehozzák saját belső munkaerőpiacukat, és általában a határok szerepének az eliminálására törekedtek. Ezalatt Kelet-Európában a „baráti határok” szerepe erősödött, az államközi szerződésekben lefektetett, esetleges, kevésbé a kétoldalú előnyökön alapuló, spontán munkaerő-kapcsolatok alakultak ki. De arra, hogy a régió az 1970-es évek elején a felvevőpiacként jelentkező nyugati munkavállalásba bekapcsolódjon, megelőzve vagy kiszorítva ezzel a török áramlatot, nem volt gazdasági érzékenysége, politikai hajlandósága. Pedig köztudomású, hogy a kelet-európai munkaerő sokkal könnyebben illeszkedett volna be a nyugati piacba, mint a vándorlási folyamat más, nem európai kultúrájú résztvevői. Ezzel óriási lehetőséget szalasztottak el az Európához való kapcsolódásban mind a fogadó, mind a küldő országok részéről. E lehetőség majdnem két évtized múlva visszatérő kihívás lett.

Az 1990-es évek szabadabb mozgási folyamatainak egyik központi kérdése az lett, hogy a munkaerőpiacon képes-e a kelet-európai munkavállaló felvenni a versenyt az ázsiai-afrikai munkaerővel, és miképpen alakulnak ezek az érdekvizonyok.

Azok a nyugat-európai országok, amelyek eddig az emberi jogok alapján bátorították a kelet-európai mozgást, most a legnagyobb tartózkodást és elzárkózást mutatják. A demográfiai alapon meghirdetett bevándorlási politikájuk egyre kérdésesebbé válik.

A fogadó országok vándorlási politikája számos lépést tett a bevándorlás mérséklésére, ilyen volt például a gazdasági növekedés visszafogása, a munkaerő felhasználó vagy éppen kímélő technológiák alkalmazása. Ezek azonban kevés hatékonysággal bírtak. E stratégiák kevés kivétellel - eddig döntően a helyi kihívásokkal foglalkoztak, és kevés kapcsolat indult el a küldő és a fogadó országok között.

Az 1980-as évek második felében a gazdasági és etnikai egyeztetésnek új útjai indultak meg. A folyamat további alakulásában sokat tehetnek a küldő országok. Modern foglalkozáspolitikával az anyaországnak minél sokoldalúbb kapcsolatot kellene fenntartania az elvándorlókkal. A modern foglalkoztatáspolitikai alapszík, hogy a munkaerőt értékeli és megfizeti, és minden intézkedésével a prosperáló együttműködésre biztatja. Azok az országok, amelyek ezt a gyakorlatot már elkezdték Törökország; Jugoszlávia, Portugália –, a

gazdasági mutatók között jelentős tényezőként kezelhetik a hazautalásokat. Egyúttal a befogadó országokat is mentesítik bizonyos ellátási problémáktól. A legnagyobb ismeretlen ebben a folyamatban a szövetségesség, a regionális stabilitás kérdése, ami egyúttal alapja a gazdasági stabilitásnak is. Kedvező esetben a munkaerő importja helyett a tőkeátszállás jutna meghatározó szerephez, ami viszont a beruházások megindulásához igényli azokat a szakembereket, akik nyelvi, szakmai ismeretüket nyugaton szerezték, de otthon bontakoztathatják ki.

Egy emberbarát vándorlási politika azt tűzi ki céljául, hogy a munkán keresztül megvalósuló emberi teljességre törekvés kiegyensúlyozott fejlődést hozzon létre, és az emberi erőforrásokat optimálisan használja fel. Az ilyen megközelítés arra törekszik, hogy az irányítás a munkáltató és a munkavállaló érdekeit vándorlási láncban egyeztesse, ami tartalmazza a visszatérés lehetőségét. Azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a nemzetközi vándorlás elemei is újak a hazai viszonyok között, de a teljes lánc elemeinek gyakorlati kimunkálása különösképpen az.

Az utóbbi években számos olyan esemény történt, amelyek nem mindennaposak ugyan, de egy bizonyos egységesítést célzó folyamat eredményeként mégiscsak következményei egymásnak. Hatásuk több mint demográfiai következmény. Azzal a tömeges döntéssel, hogy fiatal generációk szülőföldjüket a hazatérés reménye nélkül elhagyták, és ismeretlen környezetben akarnak új életet kezdeni, kifejezi azt is, hogy más kultúrát, morált és együttélési lehetőséget fogadtak el. Ez utóbbi sokkal mélyrehatóbb változásokat, több ismeretlent jelez, mint a demográfiai hatás. Véleményem szerint kifejezi a vándorlásban résztvevők érték szerinti integrálódását, véleményét és azokat a térbeli lehetőségeket, amelyek elérhetőek számukra. Miközben ezek a tapasztalatok tükrözik a migráció felettébb összetett jellegét, utalnak a kibocsátó terület és az új lakhely közötti információáramlás hiányos voltára is. A megalapozatlan döntések, elvárások számos esetben a következő vándorlásnak válnak alapjává.

Az a tény, hogy a küldő országok földrajzi értelemben egyre távolabbiak, ami egyúttal értékrendi leszakadást is jelent, hiszen egyre alacsonyabb szintű forrást kínálnak, további feszültségek forrása. A vándorlás tömegessége a vándorlási politika intézményesítését követeli. A vándorlási politika kialakítása és gyakorlása olyan reális, felvilágosító, egyeztető tevékenység, amelyben szerepet kell kapjon ennek egyértelmű és folyamatos kinyilvánítása.

2. A nemzetközi vándorlás kelet-európai vonásai

Az elmúlt négy évtizedben a volt szocialista országok olyan társadalmi rendszerben éltek, amelynek az uniformizált, közös érdeklődés volt a kitűzött célja. A homogenitás elérésének az útjait a korlátlan lehetőségek felvázolásában vélték megjeleníteni, később ezek elérhetetlenségének felismerése vált az ellentétek rugójává. Az ingerszegény környezet, az érdektelenség és a rossz elérhetőségi viszonyok mind a mozgás korlátaivá váltak. Ezt a kilátástalanságot fejezte ki az, hogy a leghátrányosabb körülmények között élő rétegek mutatták a legnagyobb passzivitást minden változás iránt.

A rendkívül alacsony jövedelmi viszonyok, amelyek ma már nem magyarázhatók a társadalmi juttatások széles skálájával, a mozgás legfőbb elindítói. A materiális kérdések ebben a régióban mindig is az érdeklődés középpontjában álltak, és motiválták a belső mozgást. Kifejezték ezzel a vándorlónak azt a meggyőződését, hogy nem helyben kívánja kivárni a javulást. A fejlesztési források és a népességmozgás összekapcsolása azt eredményezte, hogy a nagyarányú városba áramlás az urbanizálódás folyamatát tovább gyorsította. Visszatekintve az egyes országok belső vándorlási folyamataira, már azok is a fejlődő térségek felé, döntően keletről nyugat felé haladó koncentrációt tükröznek. A mozgás akkor erősödött fel, amikor az agrár termelésből az iparosodás felé léptek az

országok, és az esetek egy részében a terjedésnek az országhatárok szabtak gátat.

A terjedés ellenére az országhatárokat átlépő mozgással nem foglalkoztak, noha az létezett. Ennek elsősorban politikai okai voltak, a nyilvánosság kerülése. A kelet-európai régió belül a nemzetközi vándorlásról rendkívül kevés és megkérdőjelezhető adat állt rendelkezésre. A rendelkezésre álló adatokból az mindenképpen kitűnik, hogy a kivándorlásnak három nagyobb hulláma volt: az 1956-os magyar, az 1968-as csehszlovák és az 1989-ben több országot érintő új típusú vándorlás. Ebben a folyamatban meghatározó az ország nagysága, de még inkább annak földrajzi helyzete. Ez utóbbi kiemelten fontos az illegális mozgások szempontjából, ami erre a térségre igen jellemző.

A régió legfontosabb vándorlási folyamatait alapvetően két fő típusal jellemezhetjük:

1. Az illegális mozgási folyamatok. A hatóságok minden intézkedése ellenére ezek léteznek, sőt egyes térségekben a legnagyobb bizonytalanságot okozzák.

2. A határokat átlépő lakhelyváltogatás. Ezt a politika feltételezhetően az emberi jogok (szabad lakhely megválasztása) egyfajta reprezentálásaként fogadta el. A vándorlásnak ez a formája családi indokhoz kötötte a mozgást, ezáltal számos formális eseményt okozott.

A kelet-európai országok nemzetközi vándorlási folyamatairól elmondható, hogy sem tudományos, sem politikai szempontok alapján nincsenek föltárva. A korábbi mérsékelt érdeklődés mellett az adatok hiánya a jellemző. A szabad lakhely megválasztását politikai okokból korlátozták. Ezek a folyamatok teljesen ellentétben álltak az európai egységesítést célzó fejlődéssel, amely a határok szerepét mérsékeltte. Az a tény, hogy a kelet-európai országok is csatlakoztak számos olyan nemzetközi egyezményhez, amely a szabad mozgást elősegítette (például a Helsinki-folyamat dokumentumai), egyes országokban megindítottak némi nyitást. Ennek a hatása Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország vonatkozásában volt érzékelhető. De minden mozgási folyamatot erősen fékezett az a tény, hogy egyidejűleg korlátozott volt a konvertibilis fizetési mód.

A keletről érkezők körében az egyébként nyugaton elterjedt rövid tartózkodási idő ismeretlen volt. Kedvező változások akkor következtek be, amikor bevezették a világtűlevelet, illetve amikor feloldották a beutazási korlátozásokat, a vízumkényszert. A korlátozások feloldása azt eredményezte, hogy a korábban stabil menekültarány megváltozott. Ausztriában 1985-86-ban a Magyarországról menekültek száma 15 000 fő volt, ami 1987-1988-ra 27 000-re nőtt. Az ezt követő események után a menekültek megítélése, a velük szembeni intézkedések formája jelentősen átalakult. Miközben megváltozott a politikai helyzet, nem módosultak azok a kereseti viszonyok, amelyek a mozgás fő motiválói voltak. A munkaerő ázsiai szintű értékélése azt eredményezte, hogy már a rövid távú és illegális munkavállalás formájának a megvalósítása is átmeneti gazdasági előnnyel járt. Számokra még az is előnyös, ha a bizonytalan és változó konjunkturális igényekhez igazodnak. Kérdés viszont, hogy a gyenge biológiai jellemzőkkel rendelkező népesség miképpen képes alkalmazkodni az új környezethez, a változó feltételekhez. Számos külföldi híradás arról számol be, hogy a menedéket keresők körében nő az erőszak, növekednek a deviáns magatartás megnyilvánulásai. Mindez nem segíti a beilleszkedést, de azt is bizonyítja, hogy az új környezet nem az elvárásainknak megfelelően alakult.

A Kelet-Európából történi kiáramlás sem új keletű. Célpontjában, kapcsolataiban sok esetben a korábbi emigrációs kapcsolatokat használja fel, amelyek segítik a menekülőket, ugyanakkor felélesztik a szülőhaza iránti vágyat. Az elétek nagy részében arról panaszkodnak, hogy csak részlegesen tudnak bekapcsolódni azokba a szakmai és kulturális tevékenységekbe, amelyek az új lakhelyen zajlanak. Ez a helyzet részben gyengíti kötődésüket a jelenlegi környezethez, részben az óhaza iránti élmények felelevenítésével további emocionális vonzást okoz.

A jövő tendenciáit nehéz megbízhatóan előrejelezni. Tartósan fennállnak és régóta a kritikus érték körül vannak ugyanis azok: az elemek, amelyek a változás motiválói, mint a

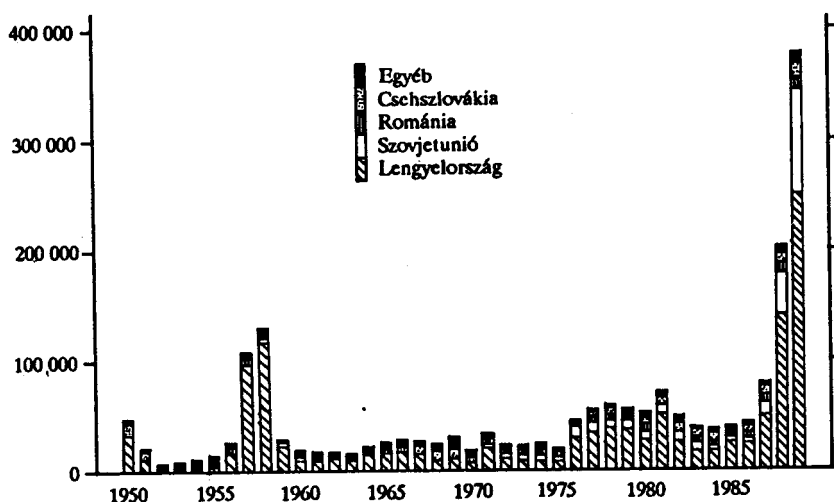
fiatal népesség, a romló gazdasági feltételek, ugyanakkor a jövő attól függ, hogy miképpen alakul a nyugati országok befogadóképessége, a politikai biztonság kérdése, milyen jogi szabályozások lépnek életbe.

Növelik az elvándorlást mindazok a tényezők, amelyek a gazdaság egészét veszélyeztetik, s ebből a szempontból a központosított gazdaságirányításról a piacgazdálkodásra való átmenet már önmagában is rizikótényezőt jelent: A legoptimálisabb vélemények szerint is minimum 3 év múlva várható. Ebből következően a nyugodt átmenet is okozhat hullámokat a nemzetközi mozgásokban, de az, emberi jogok, a kisebbségek, a nyilvánosság kérdésében előforduló zavarok ezt az intenzitást – túl a gazdasági tényezőkön – tovább fokozhatják. Ez a frusztrált szituáció máris érzékelhető a kelet-európai országokban. Azokban az országokban; ahol a helyi gazdaság az élénkülés jelét mutatta és reménykeltő vállalkozásokba kezdett, a nemzetközi migrációt nemcsak a taszítóerő határozta meg; a folyamat kétirányúvá vált: Egyeseket a külföld vonz, míg mások idevonzzák a külföldi vállalkozásokat. S ebben a vonatkozásban is fontos szerephez jut a korábbi emigráció, nevezetesen ők hozzák legszívesebben haza a tőkájüket, s ők rendelkeznek a legnagyobb helyismerettel az új kezdeményezésekben.

A nemzetközi mozgásokat motiváló munkaerőpiaci kérdés további kelet-európai vonása, hogy a túlfoglalkoztatás és a jelentős agrár-szektori tevékenység az átmenet legérzékenyebb csatornáit. Ezek felszabadulása azt eredményezi, hogy az egyébként is fiatal népesség további feszítő tényezőkként néz szembe. Feltételezhető, hogy mind a témakörrel foglalkozóknak, mind az egyedi vándorlóknak nehéz eldönteniük, hogy melyik elem az, ami leginkább vonzza őket nyugat felé. A kérdés megválaszolásában sokat segíthet az, ha a térségben politikai stabilitás alakul ki, nem következik be gazdasági hanyatlás, mert akkor a lehetséges vonzerők köre tisztul. A közelmúltban ezek a folyamatok újfajta értelmezést nyertek. A tapasztalatok azt mutatják, hogy részben új irányok keletkeztek; például Románia felől, részben korábban is létező tendenciák mélyültek el, mint például a német nemzetiségűek anyaországba történő koncentrálódása. Változott a népesség menekültekhez való hozzáállása, miszerint az első időben segítően, befogadó módon nyilvánultak meg, de a folyamatos bevándorlás és a növekvő feszültség azt eredményezte, hogy a korábban csak a nyugati országokra jellemző xenofóbia keleten is elterjedt. A beilleszkedés mind az érkező, mind a befogadó számára hosszabb folyamat. A befogadás első lépcsői az intézményesített közülethez kapcsolódnak, ami bizonyos eszközökkel még szabályozható. De az asszimilálódás hosszabb szakasza a lakókörnyezeti (civil life) elfogadás időben és tartalmában különbözik, kevés a befolyásolás lehetősége, mert ezt a közvetlen tapasztalatok határozzák meg. Megjegyzendő az is, hogy a mozgásokba elsőként bekapcsolódók összetétele kedvezőbb volt, mint az őket követőké, ami a vélemények kialakulásában szerepet kap. „90-ben már azok mentek el, akik már itthon sem boldogultak”.¹

A kelet-európai mozgások egyik legnagyobb ismeretlenje a Szovjetunió. Folyamatos és több százezret elérő a Szovjetunióból kivándorló főként zsidó nemzetiségűek aránya, de tömeges azon németek száma, akik kivándorlási lehetőségre várnak. A szabad utazási lehetőségek bevezetésével, a romló gazdasági közérzettel hirtelen és tömegesnek valószínűsíthető a népesség megindulása.² Ugyanakkor az is igaz, hogy az elmúlt másfél év során a határmenti utazások keretében közel tízmillió ember fordult meg a szovjet-magyar határon, és ennek csak egy töredéke kért letelepedést.³

Németország a német nemzetiségűek anyaországba történő betelepítését előmozdító politikájával e térségnek egyik meghatározó folyamatát irányította.

1. ábra. az NSZK-ba bevándorolt németek száma származási országokként, 1950–1989

lássá alakultak. Ennek eredményeként ma már csak néhány százezer német nemzetiségű áttelepülése valószínűsíthető ebből a régióból, leszámítva a Szovjetuniót. Nem csillapodó mértékű, több évtized óta folyamatos kivándorlási hullám jellemzi Lengyelországot. A többi országban egy-egy politikai-nemzetiségi krízis hatására menekülthullámok indultak el (bolgár, román, albán).

Az elmúlt évek során a népesség mozgási folyamatának motiváltsága és intenzitása megváltozott, amikor is az exodussal mintegy 1,2 millió ember hagyta el hazáját a hazatérés legkisebb reménye nélkül. A többség információ nélkül, nagy várakozással, de felkészületlenül indult nyugat felé. Hosszú idő óta problémát jelent, hogy informálódás nélkül indulnak útnak. A kialakulatlan befolyásolási kérdés, a többnyire illegális vándorlási mód azt jelenti, hogy az elmozdulással kapcsolatos információk a családi csatornákon keresztül terjednek, a környezet hírei és példamutatásai (sikerei és kudarcai) a meghatározóak.

A tapasztalatok szerint közvetlen hatással van a határ átlépésére az utolsó lakhely. A határközeli térségben lakók sokkal több olyan indíttatásban részesülnek, amelyek közvetlen frusztrált állapotot jelentenek.⁴

A mozgás mennyiségét az is befolyásolja, hogy az emberek különböző társadalmi-gazdasági környezetben élnek, és eltérő a változtatási kényszerük, az úgynevezett taszító hatás.

Míg Magyarország Kelet-Európa egyik legliberálisabb országa és az elvándorlás a legkevésbé jellemző vonása, addig Lengyelországban a gazdasági kényszer, Romániában az ezzel párosuló emberjogi korlátozások megsokszorozták a folyamatot. Abban az elhatározásban, hogy valaki elhagyja a hazáját, szerepet kap értékelő- és ítélőképessége éppen úgy, mint kötődése a korábbi vidékhez, ami sok tekintetben attól is függ, hogy milyen a tájékozottsága. A kelet-európai térségben fontos szerephez jut az úgynevezett biografikus tényező, ami abban nyilvánul meg, hogy a múlt eseményeinek az átélése milyen hatással van jövőbeli döntésünkre.

A jövő vándorlási folyamatai alapvetően a következőktől függenek:

- stabilitás, a belső gazdasági sikerek függvényében,
- a mozgásra készített népesség fiatal korstruktúrája és a változó szabályozás együttesen olyan soha nem látott mértékű folyamatokat indíthatnak el, amelyek következményeként a jelenlegi bevándorlás társadalmi összetétele eltolódik. A korösszetétel egyértelműen romlik, ami a fogadó országokat ismételt kompromisszumra készíti.

- egyre kérdésesebbé válik az új népességáramlatok alkalmazkodása a nyugati munkaerőpiaca feltételekhez, mert vállalniuk kell az összehasonlítást a harmadik világ résztvevőivel, amihez eddig még hozzá sem szoktak. Gyakorlatlanok az apróbb, önálló döntésekben, azok következményeinek a felmérésében, járatlanok a cselekvés jogi, morális és közgazdasági útjaiban, a küzdelembe rossz biológiai adottságokkal indulnak.

- a jövőt a stabilitás, a partner és a fogadóképesség határozza meg. Mindez nagymértékben függ attól, hogy mi történik a Szovjetunióban. Az a vándorláskezelési gyakorlat, amit eddig a nyugat-európai országok folytattak, miszerint alig tudtak különbséget tenni a munkaerőszempontból a humanitárius vagy éppen politikai okból történő befogadás között, egyre kritikusabbá válik.

3. Demográfiai következmények

A fiatalok és egyidejűleg az idősök számának növekedése egy társadalomban két komoly problémát okoz. Az egyik a munkaerőforrás mennyiségi és minőségi szűkülése, amely gazdasági csökkenéshez vezethet, a másik a nyugdíjas népesség arányának a növekedése, amely a szociálpolitikai rendszer katasztrófájához vezethet. Ennek a folyamatnak a megelőzésére két fő megoldási lehetőség kínálkozik. Az egyik az ott élő népesség fokozott foglalkoztatása, a másik a bevándorlás elősegítése. Az első stratégia eszközei a nyugdíjkorhatár emelése, a nők gazdasági aktivitásának növelése, a munka hatékonyságának a fokozása és munkaerő-kímélő technológiák terjesztése. Mindezek a megoldások részlegesen Kelet-Európa számára. A második út, a bevándorlás mint a népesség pótlása, gyors, de nem rizikómentes megoldás. Mindezek a megfontolások Kelet-Európában most kerülnek előtérbe. Azokban az országokban, amelyek kibocsátó országból befogadóvá válnak, a feszültségekről és a befogadással kapcsolatos gondokról szólnak, de kevésbé hangsúlyozzák az előnyös vonásokat. Az asszimilációs fázis az egyéni életben és társadalmi szinten is veszteséggel jár, az integrálódási fázis már érzékelhető egy, hogy a nemzeti jövedelem termelésében az egyén hasznot is hoz.⁵

A vándorlásban nincsenek ugyan normális avagy optimális mértékek, mint a többi demográfiai eseménynél, de úgy tűnik, Nyugat-Európa már telítődött, amit az mutat a legszembetűnőbben, hogy több a hátrány, mint az előny, pedig Kelet-Európa valójában csak most lendül mozgásba. Az eddigi szocialista országok sem a szabad áramlást, sem a nemzetiségi kérdést nem tekintették politikájuk aktív részének, bár létezésének tudatában voltak. A 90-es évtized ebben a kérdésben is fordulópontot hozott. A kelet-európai régióban a nemzetiségi kérdés hosszú ideig tartó elnapolása felerősítette annak politikai szerepét. Ennek a térségnek a sajátosságai az általános európai folyamatoktól, függetlenül is indokolták volna a határok szerepének mérséklését, hiszen az etnikai, kulturális; történelmi és családi kapcsolatokat, hagyományokat éppen a határok miatt szakadtak szét.

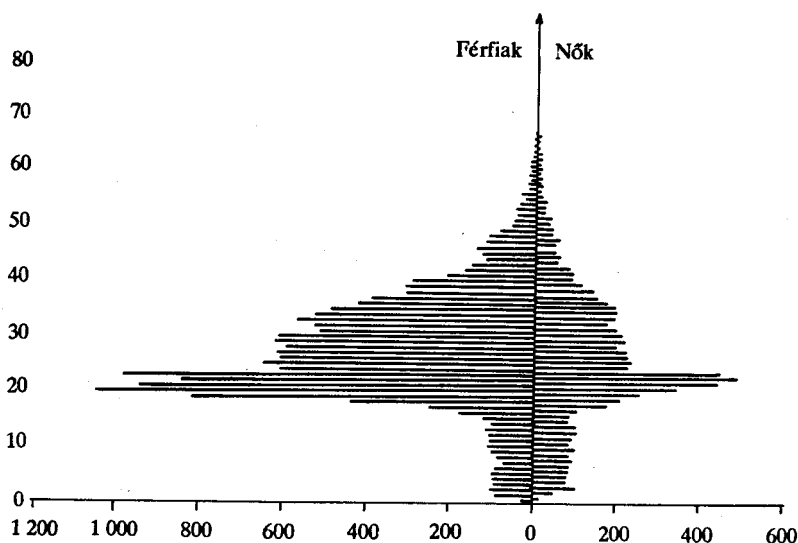
Érdekes módon a tapasztalatok mégis arra utalnak, hogy a migrációs gyakorlatot, mint politikát, egyre többen ítélik a népességváltozás szempontjából hatékonyabbnak, mint a népesedés-politika hagyományos eszközeit.⁶ A sikeresség nyitja véleményem szerint abban rejlik, hogy a tömegek vágyát fogalmazzák stratégiává, ami az esetek egy részében éppen nem a megcélzott tömeget aktivizálja. De sokkal könnyebb ilyen célok megvalósítását csokorba kötni, mint például bizonygatni valamilyen termékenységi magatartás társadalmi helyességét.

Úgy vélem, hogy a vándorlás is viselkedési kultúránk része, és ha nem eléggé függ össze az élet más elemeivel, akkor túl nagy az áldozat vagy az elvárás, ami mindig zavarokat okozhat. Ez a fajta magatartás is, mint a többi a viselkedési kultúra egészébe tud illeszkedni. Azok a motivációk, amelyeket a nyugat-európai országok attraktivitásként kínálnak – a lényegesen jobb jövedelmi viszonyok és a fogyasztói társadalom –, a kelet-európai népesség tudatában évtizedek óta tradicionális, vágyott értéknek húzódnak meg, a szemlélet

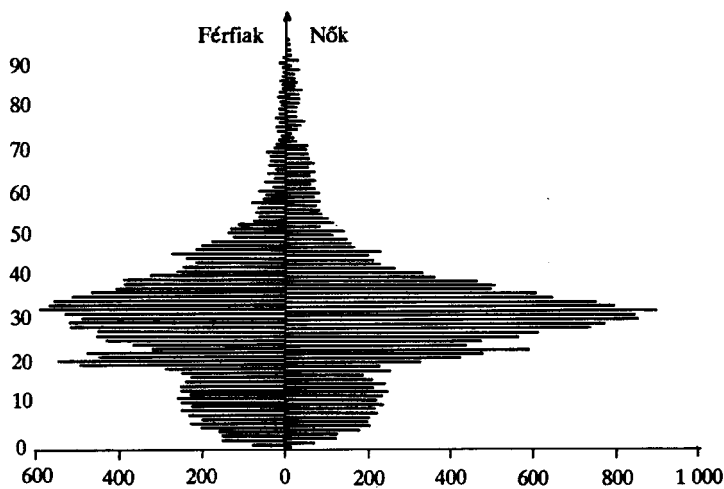
modernizálódása lassú. Ez az értéktudat a szocialista rendszerhez kötődött, kevésbé vált alkalmassá az olyan nyugati típusú alkalmazkodáshoz, amely számos kényszerpályának, döntésnek az alapja. A fogadó országok számára alkalmas bevándorlói választék ilyen vonatkozásban is romlott.

A megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokból megállapítható, hogy szélesebb értelmezést adtak a határokat átszelő népességmozgásoknak, ugyanakkor hazánkat érintően korábban nem tapasztalt mérete tömeges vándorlást indítottak el. Ennek eredményeként ugrásszerűen megnőtt a Magyarországról kiáramló, de főként a hozzánk érkező vagy Magyarországon áthaladó tömegek szerepe. Ezeknek a jelenségeknek a kezelésében szinte semmilyen gyakorlattal nem rendelkezünk, és a közeljövőben valószínűsíthető folyamatokra sem vagyunk felkészülve. A nemzetközi mozgások szociológiai, földrajzi, emberi jogi kérdéseiben hosszabb ideje folynak kutatások, de a demográfiai aspektusok alapos feltárása még előttünk áll.

Néhány évvel ezelőtt azt a helyzetet, hogy Kelet-Európa stabilitása oly mértékben változik meg, amely jelentős hatással lesz a kelet–nyugat közötti kapcsolatokra; kevesen hitték volna. Ezek a változások ma befolyásolják mindennapi életünket éppen úgy, mint a politikai kapcsolatok alakulását. A következmények értékelése során legtöbb figyelmet a népesedési problémák kapnak, de a társadalom és a gazdaság is érintett e kérdésben. A munkaerőpiaci gondok és a társadalmi beilleszkedés problémakörei nem szakíthatók el a demográfiai kérdésektől, sőt ezekre döntően a rövid- és középtávú hatások a jellemzők. Miért olyan fontos a promigrációs politikát hirdető országok számára az, hogy stabil vagy stagnáló népességgel rendelkezzenek? A munkaerőpiac oldaláról az olcsó munkaerő szempontját egyre kevésbé tudják okszerűen alátámasztani. A munkanélküliség növekedése és kialakulásának okai nehezen megmagyarázható diszkrépanciát mutatnak az erőforrások prognózisával. Az ellentmondást tovább növeli az a tény, hogy az egyre távolabb tolódó bevándorlási források egyre romló összetételt mutatnak, amelyek ma már csak az olcsóság követelményének felelnek meg, s ez önmagában nem elég. A térbeli eltolódással együtt járó kulturális és tudati leszakadás a társadalmi beilleszkedés oldaláról kérdésessé teszi a helyzetet. A népesség és gazdaság kapcsolatával foglalkozó tanulmányok elsődlegesen azzal indokolják a népességfejlődést, hogy a keresők és eltartottak aránya megfelelő legyen, ami hozzájárul az eltartási terhek csökkentéséhez. Az öregedéssel együtt járó szociális biztonság kérdése valóban indokolja, és nem tesz lehetővé más megoldásokat, mint a bevándorlás könnyítését?

2. ábra. A menekültek korstruktúrája

3. ábra. A bevándoroltak korstruktúrája

A kérdéssel Wattelar és Loumans⁷ foglalkoztak. Írásukban arra utalnak, hogyha a fiatalok és az idősök eltartási aránya 0,5–0,7% közé esik, akkor nagy valószínűséggel számolni kell azzal – ez romló halandóság között fokozatosan igaz –, hogy a népesség korösszetétele a katasztrófaszint felé közeledik. Azok az országok, amelyekben ez az érték jelentősen magasabb, elfogadható indokként hozhatják fel a bevándorlás elfogadását.

De egyúttal tudatában kell lenni annak a ténynek is, hogy bár a bevándorlók korösszetételében a fiatalok aránya magas, azonban egyszer a bevándorlók is megöregszenek, s a korösszetétel torzulásait nem oldják fel; csak pótolják, s a jövőre hártják a megoldást. A kérdés itt alapvetően akörül foroghat, hogy szabad-e az embert olyan árunak tekinteni, mint amire a politikai stratégiai tevékenység azt elaprózza? Az ilyenfajta gyakorlat, ami aprópénzre váltja a napról napra felmerülő problémák megoldását, sohasem vezetett eredményre.

Véleményem szerint a demográfiai típusú indoklásnak akkor van helye, ha meg tudjuk határozni, hogy mekkora is az a népességhiány, amit pótolnunk kell. Ha erre meg tudjuk adni a pontos választ, akkor az lehet bevándorlási politikánk alapja. Pontosíthatjuk a kérdést úgy is, hogy milyen egyéb más korosztályokra lenne szükségünk? De ha a prognózisok oldaláról ilyen konkrétak is tudnánk lenni, vajon az elvárásainkat miképpen tudnánk verifikálni és megvalósítani? Vajon létezik-e ilyen? De ilyen kérdést feltenni egy társadalomnak sincs joga, mert az mélyen sérti a humánumot. A problémát csak úgy fogalmazhatjuk meg, hogy mi a valószínűsége annak, hogy a bevándorlás folyamata tovább folytatódik, és milyen következményekkel jár?

Ezen a ponton a népesedéspolitikai és a vándorlási politika számos ponton átfedésbe kerül, olyannyira, hogy egyesek hatékonyabbnak értékelik a vándorlási stratégiát. Nézetem szerint a tömegek vágyát deklaráló politikai gyakorlatot mindig könnyebb volt megvalósítani, mint elfogadtatni a társadalommal egy bizonyos típusú magatartást. De miért is áll az érdeklődés középpontjában a munkaerő piaci kérdése? Induljunk ki abból a gyakori hétköznapi példából, hogy egy megüresedő munkahelyre a külföldi és a belföldi jelentkező közül a munkáltató az esetek nagyobbik részében a külföldit választja. A választás mögött részben alacsonyabb bér vagy a gazdasági ciklusnak megfelelő foglalkoztatási igény húzódik meg. Egyáltalán nem áll ezektől az esetektől távol az, hogy a foglalkoztatók illegális eszközökkel is szabadabban élnek. Önmagában a kisebb függőségi viszony, a konjunktúrának megfelelő foglalkoztatás számukra előnyöket hordoz, és szabadabb mozgásteret kínál. A feltehető kérdés csupán az lehet: megéri-e a gazdaságnak és a többi, napi életünket zavaró momentumnak a jelenléte azt,

hogyan a napi politikát aprópénzre váltsuk?

Az 1980-as évek végén megindult új típusú népességmozgások azt eredményezték, hogy a korábban „keleti nyitás” néven ismert politika ne csak a befogadásban, hanem a tőke-transzferben is megvalósuljon, mindezek megváltoztatták a hozzáállást, a készséget a népességmozgások iránt. Szerepet kapott a demográfiai indoklás megítélésében az is, hogy a gyors technológiai fejlődéssel a munkaerő iránti igény mérséklődött, és a rendelkezésre álló földrajzilag távolabb eső munkaerő a technikai és professzionális követelményeknek kevésbé tudott megfelelni. A nyugat-európai országok olyan eszközök igénybevételével alig próbálkozhatnak, mint a nyugdíjkorhatár emelése vagy élő munkaerő-kímélő struktúrák bevezetése, mert ezeket már igénybe vették. A kelet-európai országok pedig a magas foglalkoztatási szint mellé, amely a nők alacsonyabb gazdasági aktivitási szintjével csökkenthető lenne, még fiatalos összetétellel és alacsony várható élettartammal is rendelkeznek, ami a stratégiai eszközök demográfiai mozgásterét jelentősen korlátozza. Ilyen kérdésfelvetésben a jelenlegi szituáció kihívás a demográfia és a prognózisok számára. Kihívás abból a szempontból, hogy a bevándorlással a népesség összetétele még a korábbinál is tarkább lesz, ami növeli a prognózisok számbeli bizonytalanságát. Nehezen előrejelezhetővé teszi a felhasználók számára a demográfiai prognózisokat, tekintettel azokra az átmeneti fogyasztási, népesedési, elvárás magatartásokra, amik az új környezetben alakulnak ki. A bevándorlók összetétele közismerten fiatalosabb, mint a helyben lakó népességé, ezért a munkaerőpiac után a legnagyobb feszültségek a szociális igény egyes vonatkozásában jelentkezhetnek. A demográfiai faktorok tehát egyes vonatkozásban mennyiségi bizonytalanságot mutatnak, míg más vonatkozásokban torzíthatják a feltételezések hatását.

Az elmúlt években számos olyan folyamatnak érett be a gyümölcse, amelyek az általános európai nyitással az egységesülés felé mutatnak. A nyugati országok közötti mozgások szabadabbá tétele, a keleti országok vízumkényszerének feloldása mellett a keleti régió belül megszűntek a szabad mozgást korlátozó politikai eszközök. Az Európán belüli migráció olyan új aspektusai jelentek meg, mint a yuppiek, akiket a világcégek egy szervezett tapasztalatszerző útra irányítanak, akiknek az itteni pártja az Euppiek lehetnek.⁸ Egy másik érdekes, egyre terjedő folyamat, hogy a tehetséges idősebb emberek az élet kellemességét keresve a déli napfényes vidékekre költöznek, ami az öregedés és a vele járó életmódváltozás új vonása.⁹ Ezek az egyedi szempontok még utópisztikusak Kelet-Európában, a választás szabadsága még nem adott.

Jegyzetek

1. MTV Panoráma, 1991. január 4., TÉKA 1989.
2. *Daily Telegraph*, 1990. szeptember 27.
3. Tóth Judit: Beszélgetés a nemzetközi népességmozgások bizonytalanságairól. Magyar Rádió, 1991. aug.
4. Sik Endre: Menekültekről és menekülthullámokról. (Előtanulmány). Budapest, TÁRKI Gyorsjelentések, 1989.
5. Sik Endre: Menekültügyről két konferencia kapcsán. *Mozgó Világ*, 1991. 2. sz.
6. HÖHN, C.: Population policies in advanced societies: pronatalist and migration strategies. *European Journal of Population*, 1987. 3–4.
7. Watteler, Ch. – Loumens. Simulation of demographic objectives and migrations. In: Migration – the demographic aspects. OECD, 1990.
8. Öberg, S.: What is important? *Options (JASA)* 1990.
9. Rogers, A.: General versus elderly interstate migration and population redistribution. *Research on Aging* 1988. N° 4.

L. RÉDEI MÁRIA

NEW MIGRATION TRENDS: FROM SENDING TO RECEIVING COUNTRY

Hungary played a pioneering role both in October 1956 and in the changes that occurred in 1988–1989. Why did the Hungarians play such a catalyst role in the East-European changes? The author gives the more important factors as follow:

-topological and geo-political situation giving the country the role of a transmission bridge, an intermediary role.

- the temporary socio-economic conditions which developed in the country since historical times, going from West to East had the effect of greatly increasing this role,

- historical, ethnic ties attach the Hungarians to their neighbors with whom relations are of the greatest intensity,

- corresponding to the regional development, internal migration goes from East to West, thus the international movements always formed an integral part of this process,

-the population of the country possesses features with which also other peoples were willing to join. It is well known that the Hungarians are of an emotional nature, they live in a milieu sensitive to everything that is new and they think rationally,

- the general economic development, liberal economic policy of the country were always attractive within the region,

-parallel with West-East demarche and in general with the extension of the technical possibilities of transmission, conditions for maintaining relations improved, more information was available for the decision to change the place of residence.

These features were durable characteristics of the population movements, so they can be considered as permanent features. Hungary used these roles by starting a new trend in international movement in 1956 and again in 1988–1989. The first great wave of refugees was in 1956: in 1988 and mainly in August 1989. through her geographic role. Hungary contributed much to the effectuation of the European unification process.

Perhaps the 1956 wave was the last whose destination was overseas later the direction of movement became divided and intracontinental. Since in 1988–1989 a new type of population movement started, it is expedient to divide the detailed description into these two stages:

The impact of demographic structure up to now is slowly. The „rejuvenating” effect on the domestic population has been modest.

Csepeli György – Závecz Tibor

Az erdélyi menekültek személyisége

Románia-és Magyarország hivatalos kapcsolata az elmúlt évtizedekben korántsem volt konfliktusmentes. A viszonyt tovább terhelte az a jelenség, hogy a közelmúltban Romániából hazánkba véget nem érő legális kivándorlás és illegális menekülés indult meg: Véget nem érő, hiszen a menekülésre kényszerítő okok tulajdonképpen ma, a diktatúra bukásátkövetően is megvannak Romániában. Ezért tartjuk időszerűnek, hogy ismertessük annak az 1989 nyarán végzett vizsgálatnak néhány fontosabb eredményét, amelyet a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) végzett a Romániából érkező menekültek körében. (A megkérdezettek száma 1367 fő volt, akik reprezentálták az akkor nyilvántartott 14 000 – szinte kizárólag magyar nemzetiségű – menekültet.) Az alábbiakban a menekültek személyiségre vonatkozó kutatási eredményeinket tesszük közzé.

I. A menekültek tervei

Amikor a menekültek számot vetettek ottani helyzetükkel és számukra egyetlen lehetséges megoldásnak a Magyarországra távozás kínálkozott, nyilvánvalóan a további életükre vonatkozóan is voltak elképzeléseik. A megkérdezettek 85%-a - akkori állítása szerint - mielőtt Magyarországra jött, úgy tervezte, hogy mindenképpen itt marad. 10% nem titkolta: terveiben más országba való távozás szerepelt, 3% pedig úgy gondolta, hogy kedvezően megváltozott körülmények esetén visszatér majd Romániába. Magyarországra érkezve lényegében mindenki megtartotta eredeti elképzelését: 87%-uk itt akar maradni, 7% úgy tervezi, hogy harmadik országba távozik, 3% pedig azt; hogy visszamegy.

A továbbmenetelt a fiatal, házastárs, gyermek nélküli férfiak, illetve a családjukat, gyermeküket otthon hagyók tartották leginkább elképzelhetőnek. Az előbbieket elsősorban a Nyugat anyagi vonzása, az egzisztenciális, megélhetési problémák vélhetően könnyebb megoldása, az utóbbiak a családegyesítéssel kapcsolatos nagyobb lehetőségek miatt szerettek volna más országba menni. Azoknak az érvrendszer, akik itt képzelték el jövőjüket, három jellegzetes csoportba sorolható. A legtöbben a nemzeti identitás tárgykörébe tartozó indokokat említettek. Az itt maradni szándékozók 43%-a említi ezt, a magyarságát hangsúlyozó véleményt (magyar vagyok, magyarnak érzem magam, ez a hazám, magyar szeretnék maradni). Az életkor növekedésével ennek az érveléstípusnak egyre nagyobb szerepe van. Az itt maradásukat tervezők egyötöde a magyarországi helyzettel való elégedettségét hangsúlyozta.

Ez a vélemény a legfiatalabbakra (a 20 év alattiakra), az alapfokú végzettségűekre jellemző az átlagosnál jobban. Egyetlen társadalmi-demográfiai csoportban sem domináns, de a letelepedni kívánók 17%-a által képviselt vélemény, amely az itt maradást tekinti az egyetlen lehetséges alternatívának. A többség, mint láttuk, ebben az országban kíván élni. Természetes, hogy ittlétüket tervszerűen is végiggondolják. A menekültek 75%-ának van konkrét terve a családi életével, magánéletével, 58%-ának az utazással, 55%-ának a tanulással, 54%-ának a lakáshelyzetével kapcsolatban. Minél iskolázottabb és minél régebben érkezett valaki Magyarországra, annál nagyobb terveket sző. A családi tervekkel rendelkezők 58%-a elképzeléseit úgy konkretizálta, hogy új családot kíván alapítani (házasságot köt, gyermeket akar). Ez különösen a 30 év alatti, házastárssal, gyermekkel nem rendelkező fiatalokra jellemző. 27%-uk a családegyesítést tervezi. Ők az idősebbek, akiknek nem sikerült elhozniuk családjukat, és hagytak otthon egy vagy több gyermeket. Az átlagosnál többen tervezik családjuk egyesítését a legálisan, útlevelel érkezők közül. 16%-uk a saját és családjuk egzisztenciájának, jólétének biztosítását tűzte ki célként. 11% számára gyermeke biztos

előrehaladásának, fejlődésének garantálása (taníttatás, nevelés) a legfontosabb.

Az utazási tervek megvalósítása korántsem igényel olyan megfontolt, az élet további alakulását meghatározó döntéseket, mint a magánéleti vagy lakáshoz jutási elképzelések. A legtöbben (az utazni szándékozók 40%-a által megemlítve) csak itt, Magyarországon utaznának (a Balatonra, Budapestre, megismerni az országot). Csaknem ugyanennyien (36%) európai kapitalista országba szándékoznak menni. 20%-uk a külföldi utazást célmegjelölés nélkül, általánosságban említette. 17%-uk szeretne visszamenni Romániába. Ez számukra is csak turistautat jelent, hiszen mint láttuk, elenyésző azoknak a száma (3%-nyi töredék), akik véglegesen vissza kívánnak térni oda. Többségében a nők között találunk olyanokat, akik számolnak az esetleges (és nem végleges) hazautazással.

A tanulási terveket említők 37%-a szakmai képzésen szeretne részt venni. 31%-uk nyelvet szeretne tanulni, 19%-uk pedig valamilyen felsőfokú intézményben tanulna tovább. A szakmai képzés szükségességét a 30 évnél idősebb, alapfokú végzettséggel rendelkező szakképzetlen munkások említették az átlagosnál gyakrabban. A nyelvtanulás leginkább a diplomások terveiben szerepel.

A lakáshoz jutásukat tervezők között a legtöbben (39%) vásárolni szeretnének fedelet a fejük fölé. Egynegyednyien építkezésre gondolnak, s csaknem ugyanennyien (23%) várnak valamiféle megoldást a tanácstól, az államtól.

II. A menekültek értékpreferenciái

A menekültek személyiségéről alkotott képet akartuk árnyalni, amikor az értékpreferenciák felől érdeklődtünk. 18 – kártyalapon felsorolt – érték közül kellett a megkérdezetteknek azt az ötöt kiválasztaniuk, amelyek számukra a legfontosabbak. Az értékek egy része tradicionális, más része a modern értékek közé tartozott. A két értékcsoport együttesen van jelen a menekültek gondolatvilágában, hiszen mindössze 3%-uk preferálta kizárólag az egyiket. E dimenzióban vizsgálva a választásokat, azt tapasztaltuk, hogy az életkor növekedésével nagyobb hangsúlyt kapnak a tradicionális, csökkenésével pedig a modern értékek. Ugyancsak jellegzetes különbségeket találunk aszerint, hogy valaki családos vagy gyermekes-e. A gyermekesek körében a hagyományos értékrend nagyobb, a modern kisebb szerepet játszik, mint a gyermektelenek között. A tradicionális elemek főleg azok gondolkodásában találhatók meg, akik nem hozták magukkal családjukat. Ugyanakkor a családjukkal Magyarországon tartózkodó menekültek is jobban preferálják a hagyományos értékszempontokat mint, akiknek nincs felesége, gyermeke. A konkrét választásokat tekintve nem meglepő, hogy a legtöbben (a megkérdezettek 70%-a) a szabadságot jelölték meg a legfontosabb értéknek. A menekültek számára ez a fogalom az ismeretlen világába tartozott, hiszen úgy ítélik meg, hogy szülőhazájukban, Romániában ma az emberek nem szabadok. (A romániai iskolákban megszokott módon tíz értéket használva kellett osztályozni. A menekültek több mint fele (53%-a) a legalacsonyabb értéket – az egyest – adta, de további 21%-uk is csak a kettes, 18%-uk a hármas osztályzatot tartotta reálisnak az ottani szabadságjogokat illetően.) Hasonlóképpen sokan (67%) választották a család fogalmát. Természetes, hogy ennek a tradicionális értéknek a preferálása különösen a közvetlenül is érintett családosok, gyermekesek, az erre az értékre mindig fogékonyabb, családcentrikusabb nők, a biztonságra jobban törekvő, szilárdabb életstratégiával rendelkező 31–40 év közöttiek körében gyakoribb. Lényegében ezzel megegyező arányban említették a becsület-értéket. Ez a régi, emberi tulajdonság elsősorban a felsőfokú végzettségűek, a férfiak körében fontos.

A megkérdezetteknek több mint fele (53%) választotta a menekültek nemzeti identitásában (is) jelentős szerepet játszó anyanyelv motívumot. Körülbelül egyharmadnyian választották a megértést (37%) és a biztonságot (30%). Ennél kevesebben említették néhány további modern értéket (érvényesülés, jólét, siker, tehetség, tudás, türelem), és még ezeknél is alacsonyabb

gyakoriságot kapott pár hagyományos érték (rend, tisztaság, hit, tisztesség).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a menekültek a tradicionalitás–modernitás értékeinek elfogadásában valahol félúton vannak. A leginkább vonzó értékek között mindkét típust megtaláljuk, míg a kevésbé szimpatikusak között valamivel több a régi, hagyományos. érték. A magyar társadalomba való beilleszkedésük szempontjából kedvező helyzetben vannak, hiszen egy modern értékeket céltételező társadalomban mindezeket és tradicionális kötődéseiket is felhasználva képesek eligazodni.

III. A menekültek személyiségének néhány jellemzője

Minden ember számára hosszú, vívódásokkal terhes folyamat eredménye, ha úgy dönt, hogy – akár ideiglenesen is – elhagyja szülőföldjét, hazáját, családját. A romániai menekültek krízishelyzetben vannak. Egy sok szempontból elviselhetetlen, de megszokott élethelyzetből (bizonyosságból) egy sok szempontból elviselhető, de ismeretlen élettérbe (bizonytalanságba) kerülnek. Ez a váltás számtalan konfliktust okozhat. A semmiből kell mindent előteremteniük, sokszor csak önmagukra támaszkodhatnak egzisztenciájuk megalapozásában. Környezetük is ítéletet formál róluk, sztereotípiákat fogalmaz meg velük kapcsolatban, amelyekkel akarva-akaratlanul szembesülniük kell. A továbbéléshez egy új, kialakulatlan, kapaszkodók nélküli élettérben is el kell tudni viselniük az esetleges rosszindulatot, kellemetlenségeket.

Azt, hogy a meneküléssel járó feszültségek milyen belső, lelki konfliktusokat alakítottak ki, több módszerrel is igyekeztünk feltérképezni. Az ember személyiségének kialakulásában, a szocializációs folyamatban nagy szerepe van a gyermekkori hatásoknak. Mindenkinél retrospektív módon kérdeztünk rá, hogyan ítéli meg a gyermekkorát: inkább boldog vagy inkább boldogtalan volt: A többség (69%) úgy látja, hogy gyermekkorát inkább a boldogság jellemezte. 16%-uk ennek ellenkezőjére emlékszik, míg 15% vegyes érzelmekkel tekint vissza gyermeki éveire. Az 1948 előtt születettek – akiknek iskolai végzettsége az átlagosnál alacsonyabb – jobban hajlanak gyermekkoruk negatív megítélésére.

A neurózis szintjének megállapítására egy nemzetközi kutatásokban megszokott módszert, a Minnesota Multiple Personality Inventory leegyszerűsített változatát használtuk. Több különféle, a lelki egyensúlyra vonatkozó állítást soroltunk fel, arra kérve a kérdezetteket, mondják meg, melyeket tartják magukra jellemzőnek. (Úgy véljük, az egyes állítások elfogadását nincs értelme ismertetni, hiszen önmagában egyik sem tekinthető olyan változónak, amely bárkit is jellemezhetne. Összességében viszont alkalmas arra, hogy megállapíthassuk, mennyire harmonikus a kérdezett lelki élete.)

E teszt alapján a megkérdezettek közel harmada (29%-a) egyértelműen neurotikusnak tekinthető. A kérdezettek relatív többségénél (47%-ánál) kisebb mértékű neurózis (idegesség) tapasztalható. Egynegyedüknek lényegében nincsenek lelki problémáik. Ebben a kérdésben a megkérdezett neme a leginkább differenciáló tényező oly módon, hogy a nők körében a magas neurózis, a férfiak körében a közepes neurózis a domináns. Az iskolázottsági szint növekedésével csökken a lelki egyensúly felborulásának veszélye.

A lelki egyensúly állapotát jellemzi az a besorolás is, amit akkor kaptunk, amikor mindenkit megkértünk: osztályozza le magát – egy tízfokú skálán – aszerint, mennyire van önbizalma. A kapott adatok nagyfokú önbizalomról tanúskodnak, amely mind az elinduláshoz, az emigrálás vállalásához, mind az ismeretlen, idegen élettér kialakításához, később komfortossá tételéhez feltétlenül szükséges.

A menekültek önbizalma (egy tízfokú létrán osztályozva) (százalékos arányok)

az önbizalom szintje	0–4	5	6	7	8	9	10
	7	13	8	16	25	13	18

Az önbizalom főleg azokra a férfiakra jellemző leginkább, akik családjuk, gyermekeik nélkül érkeztek Magyarországra. Akár a családdegyesítés, akár új családteremtés a céljuk, mindenképpen hasznát veszik magabiztosságuknak.

Arra a szorongásokról is tájékozódó kérdésünkre, hogy: „Vannak-e olyan dolgok, amelyek aggodalommal töltik el?”, a megkérdezettek egyötöde (19%-a) tagadón válaszolt. Különösen a legfiatalabbak akiknek sem otthon maradt házastársa, sem gyermeke nincs – mentesek az aggodalmaktól, de a férfiak között is az átlagosnál nagyobb a szorongások nélkül élők aránya.

A félelmek, aggodalmak egy része magánéletinek minősíthető. Idetartozónak vettük azokat, akik a saját itteni és/vagy az otthon maradt családtagok sorsa iránt aggódnak. Ebbe a szorongó csoportba (amelyik a megkérdezettek 56%-át tartalmazza) többen tartoznak a gyermekeiket otthon hagyók közé, közülük is főként a nők. A megkérdezettek egynegyede abba a csoportba sorolható, amelyikben a kollektív, globális aggodalmak dominálnak. Számukra az erdélyi magyarság sorsa, Magyarország jelenlegi politikai-gazdasági helyzete, a nemzetközi tényezők jelentik a félelem forrását. Ez az általánosabb összefüggéseket is magába ágyazó feszültség a legmagasabb végzettséggel rendelkező vezetők, értelmiségiek körében gyakori.

Mindent összevetve, a menekültek többsége a váltás során feszültségekkel terhesen kénytelen élni, megoldani mindennapi problémáit, de magabiztosságuk révén van esélyük arra, hogy terveik megvalósításával konfliktusaikat megoldva beilleszkedjenek a társadalomba.

IV. A menekültek nemzeti identitása

A menekültek olyan politikai-társadalmi környezetből jönnek, ahol – a minden állampolgárt érintő politikai jogfosztottság mellett – magyarságukban, kisebbségi érzéseikben nap mint nap ki vannak téve a hatóságok elnyomó intézkedéseinek, a többségi nemzet diszkriminációjának, ellenségeskedésének.

a) A magyar kategória tartalma

A nemzeti önmeghatározás, az önbesorolás tartalmi elemeinek készletére voltunk kíváncsiak, amikor azt kérdeztük: „Miért tartja magát magyarnak?”

A menekültek túlnyomó többsége a nemzeti hovatartozást etnikai- vérségi köteléknek tekinti. 80%-uk említette a származást, 26%-uk az anyanyelvet, mint a nemzettel való azonosulás fontos összetevőjét. A származás-kritérium a „magyarnak születtem”, „szüleim magyarok”, „őseim, egész rokonságom magyar”, az anyanyelv-kritérium a „magyar az anyanyelvem”, „magyarul beszélek” válasz-elemeket tartalmazza.

Az anyanyelvvel azonos arányban említették a magyar érzést, míg ennél kevesebben (15%) a magyar környezetet. Az előbbihez olyan válaszok tartoznak, mint a „magyarnak érzem magam”, „magyar vagyok”, „nem is tudom elképzelni magam másnak”, az utóbbi jellemző válasz elemei pedig a „magyarok között élek”, „magyarnak neveltek”, „környezetemben magyarok vannak”.

A származás, az anyanyelv, a környezet adottság típusú, a magyar érzés szerzett típusú identitás-elem. Az a tény, hogy a menekültek többsége az előbbieket hangsúlyozza, feltehetően a hétköznapi életben átélt azonosságkeresési folyamat, a nemzeti érzéseikben való sértettségéből adódó határozottabb, konkrétabb válaszkérés következménye: A többségi (román) nemzet számára könnyebben megkérdőjelezhető, ha valaki magyarságát érzéseivel támasztja alá. A magyar érzés identitásképző szerepe az életkor és az iskolai végzettség növekedésével egyre nagyobb. Az iskolázottabbak számára a nemzeti csoport csak egy a lehetséges hovatartozási csoportok közül. Választásuk így egy beágyazottabb magyarságtudatra utal. Az idősebbek számára valószínűleg az elszenvedett kisebbségi lét

teremtett meg egy erősebb érzést. A magyar nemzethez való tartozást leginkább magától értetődőnek a szakképzetlen munkások tekintik. A nyelv identitásképző funkcióját a falvakból, a környezet meghatározó szerepét a városból jövők hangsúlyozzák az átlagosnál jobban.

b) Autosztereotípiák

A megkérdezettek közel kétharmada (63%-a) különbséget tud tenni a magyarok és más népek (a mi-csoport és az ők-csoport között). A más nemzetektől való megkülönböztetésre az átlagosnál jobban hajlanak a magasabb iskolázottságúak.

A válaszadók 64%-a csak pozitívan, 16%-a csak negatívan jellemezte a magyarokat. Ambivalens módon (pozitív és negatív jelzőket egyaránt említve) a magyarokat más népektől különbözőnek tartók 12%-a értékelt. A többiek (8%) értékelő elemeket nem hordozó, a máságot (is) hangsúlyozó tulajdonságokat említették meg.

A magyarok iránti érzelmi elemek aránya az iskolai végzettség szerint

	legfeljebb alap-fokú	középfokú	felsőfokú
	n-276	n-493	n-93
csak pozitív	74	62	52
csak negatív	12	16	28
ambivalens	8	14	16
máság	6	8	4

A táblázatból is kiolvasható, hogy az iskolázottság növekedésével csökken a pozitív autosztereotípiák kizárólagossága, és emelkedik a negatív említések aránya.

Ugyancsak – bár kisebb mértékben – de emelkedő tendenciát figyelhetünk meg az iskolázottság függvényében az ellenérzéses közelítésmódnál. Ez a jelenség nem különbözik más, e témakörben végzett szociológiai vizsgálat eredményeitől. Az iskolai végzettség növekedésével az ember társadalmi környezetének differenciáltabb, kritikusabb megítélésére lesz képes. A rendelkezésre álló tudáskészlet lehetővé teszi, hogy az őt körülvevő közegre úgy tekintsen, mint egy külső szemlélő.

A magyarok jellemzése során felsorolt tulajdonságokat aszerint is csoportosítottuk, hogy azok egyéni-individuális, kollektív-szociális, illetve politikai-morális kategóriába sorolható-e. A menekültek körében az egyéni tulajdonságok említése a domináns. Amíg ilyen, individuális sajátosságot a válaszadók 72%-a említett, kollektív megkülönböztető jegyeket 35%-uk, politikai-morális kategóriába (igazságérzet, nemzeti érzés, felelősségérzet, hazafiság) tartozó tulajdonságokat 11%-uk nevezett meg. E tekintetben az általunk vizsgált háttérváltozók szerint nem találtunk jellegzetes különbségeket, így azt mondhatjuk, a menekültek sokkal inkább egyéni tulajdonságokkal, semmint a kollektív összetartozás ismerveivel különböztetik meg saját nemzetüket más nemzetektől.

c) Regionális sztereotípiák

A kérdezettek egy olyan országból menekülnek, ahol kisebbségben vannak (mint magyarok). és olyan országban találnak menedéket, ahol ismét kisebbségben vannak (mint nem magyar állampolgárok). A kisebbségi létben maradás kényszerűsége számtalan problémát hozhat felszínre, lelki megpróbáltatásokat jelenthet. Erről és a menekültek néhány személyiségi jellemzőjéről már szóltunk, most itt csak a regionális sztereotípiákat ismertetjük.

Kérdésünkre („Ön szerint különböznek az itteni magyarok az erdélyi magyaroktól?”) a menekültek többsége (80%-a) igenlően válaszolt. Hasonlóan, mint az előző összevetésben, itt is az iskolázottsági szint növekedésével együtt válik jellemzőbbé a különbségtétel. A Magyarországon tartózkodás időtartama szintén befolyásolja a kérdésre adott válaszokat. Minél régebben érkezett valaki, annál inkább észlelt eltéréseket a romániai és a magyarországi magyarok között. Ez természetes jelenség, hiszen a környezet megismerése hosszabb időt igényel, persze felületes benyomásokat már az első napokban is szerezhet bárki.

A válaszadók relatív többsége (43%-a) úgy látja, hogy az Erdélyben élő magyarok pozitívabban jellemezhetők, mint az itteniek. 21%-uk ellenkező véleményen van. Aránylag kevesen (7%) vannak azok, akik egyidejűleg mindkét csoport pozitívumait és negatívumait is megemlítik. A másság, az életmódbeli, viselkedési különbségek értékmentes konstatálására 29% szorított.

Az erdélyi és az itteni magyarok összehasonlítása (az iskolai végzettség szerinti %-os arányok)

	legfeljebb alapfokú	közép- fokú	felső- fokú
	n-386	n-604	n-105
az erdélyiek jobbak	32	49	50
az itteniek jobbak	29	17	11
ambivalens	7	7	10
mátság	42	27	29

A tartalmi csoportosítást tekintve azt tapasztaltuk, hogy a válaszadók közel hasonló arányban említettek individuális, illetve kollektív elemeket (az előbbi 41, az utóbbit 38%). Egynegyedük politikai-morális tulajdonságokban is gondolkozott.

A tulajdonságok irányát és tartalmát összevetve azt mondhatjuk, hogy a magyarországi magyarok kritikusabb értékelése több dimenzióban is tapasztalható. A nemzeti identitás összetevői közé tartoznak a nemzetet érintő valószínűségi ítéletek is. A romániai magyar kisebbség sorsára vonatkozó kérdésünkben arra kértük válaszadóinkat, ítéljék meg az ottani magyarok megmaradási esélyeit. A megkérdezettek több mint egyharmada (36%) a legsúlyosabb végkifejletre (beolvadásra, eltűnésre) számít.

Ugyancsak sokan vannak azon a véleményen (40%), hogy az Erdélyben élő magyarok sorsa a fogyás lesz. Ennél jóval kevesebben (14%) azt remélik, hogy a magyar nemzetiség megmaradhat a jelenlegi szinten. Mindössze 5% reménykedik a növekedésben. (5% nem tudta megítélni e problémát.) A teljes reménytelenség álláspontja a családostok, a 30 év feletti menekültek körében jellemzőbb, akik megszenvedett magyarságuk, romániai tapasztalataik következtében már leszámoltak illúzióikkal.

V. A tradíció és a modernitás válaszútján

Az előbbi pontokban részletesen megmutatott változók segítségével jellegzetesen különböző, profilok szerint elkülönült csoportokat találtunk a mintában.

TRADICIONÁLIS-MAGABIZTOSAK (16%)

Ebben a csoportban találjuk azokat a személyeket, akikből teljességgel hiányzik a neurózis feszültsége, magabiztosak, érdeklődésük és értékrendjük középpontjában a család, valamint jövőjük családi keretek között történő biztosításának szándéka áll. Lakásszerzési aktivitásuk igen erős (lakást venni, illetve építeni akarnak, de esélyeiket illetően önbizalmuk ellenére némileg szkeptikusak). Nemzeti identitásukat a magyar származástudat határozza meg, nemzetképük kritikai elemeket nélkülözően ellentmondásmentes, pozitív.

MODERN-MAGABIZTOSAK (56%)

Ez a csoport is mentes a neurózistól, értékrendjéből nem emelkedik ki egyik típus sem, amit magyarázhat a családi problematika hiánya érdeklődésükből. Lakásszerzési aktivitásuk gyengébb, mint az előző csoportnál, magabiztosságuk elsősorban a továbbtanulási és utazási tetvek tekintetében nyilvánul meg. Nemzeti identitásuknak a nyelvi elem nem képezi alapját (inkább a kommunikáció). Nemzeti önképük önkritikus, és hangsúlyosan nélkülözi a feltétlen pozitívítást.

SZORONGÓK (28%)

E csoportnak nincsenek olyan értékei, melyek alapján behatárolhatnák saját életterületüket a jelen és a jövő vonatkozásában, ebben megakadályozza őket a szorongás. Nagyon hajtja őket a lakásszerzés vágya, melynek teljesülése tekintetében önmaguk szerepét pozitívan (túl)értékelik. Nemzeti identitásuk alapvetően anyanyelvi alapon szerveződik, nemzeti önképükből hiányzik a negativitás, ami azonban nem okozza az ellentétes (apologetikus) végletbe való átcsapást.

A következőkben azokat a magyarázó változókat vesszük sorra, amelyek mentén az egyes menekültprofilokhoz való tartozás szignifikánsan valószínűsíthető. Nem szerint vizsgálva a három menekültprofil, azt látjuk, hogy a magabiztosak – függetlenül attól, hogy tradicionálisak vagy modernek – között szignifikánsan több a nő, mint a férfi, szemben a szorongókkal, ahol fordított a helyzet. Ebből arra következtethetünk, hogy a menekülés okozta meghasonlás terheit a nők jobban elviselik, mint a férfiak, stressztűrő képességük erősebb. Életkor szerinti bontásban azt látjuk, hogy a 35 évnél idősebbeknél – akiknek aránya, mint láttuk, a menekültek körében nem túl magas – a leggyakoribb a tradicionális-magabiztos profil. Ezzel szemben a modern magabiztoság leginkább a fiatal korcsoport (19–25 évesek) sajátja. Tendenciáját tekintve a 26–35 évesek korcsoportja lehet a legnehezebb helyzetben, akik ahhoz már túl idősek voltak, hogy nyugodt szívvel szembenézzenek az emigráció okozta kognitív disszonanciákkal, és ahhoz még nem elég idősek, hogy a már megszerzett egzisztencia biztosítékainak erejében reménykedjenek.

A Családi státus különbségei alapvetően a tradicionális-magabiztos és modern-magabiztos csoportban való elhelyezkedés esélyeit befolyásolják. A házasság ténye a tradicionalizmust, annak hiánya a modernitást valószínűsíti inkább. Tökéletesen azonos hatású – ami voltaképpen nyilvánvaló – az a tény, hogy a válaszadónak van vagy nincs gyermeke.

A rokonok lakóhelyének függvényében azt a tendenciát látjuk, hogy a nyugati országokban élő rokonokkal rendelkezők nagyobb arányban hajlamosak a modern-magabiztos profilra, mint azok, akiknek Románián kívül egyáltalán nem élnek rokonaik, vagy ha vannak is külföldi rokonaik, azok közül senki sem él Nyugaton.

A motivációs bázis jellege a fentieknél halványabban érvényesül. Úgy tűnik, hogy a tradicionális-magabiztosakat a többi profilhoz képest inkább Magyarország vonzása indította menekülésre, míg a szorongókban a döntő elhatározást a félelem, az elégedetlenség motiválhatta. Ezt a tendenciát alátámasztja az az önmagában nem túl erősen megfigyelhető másik tendencia, miszerint a tradicionális-magabiztosak az átlagosnál is pozitívabban ítélik meg a magyar életszínvonal jelenlegi és jövőbeni alakulását.

A vallási háttér különbsége nem befolyásolta szignifikánsan az egyes profilok szerint képzett csoportokba való bekerülést. Ez részben talán az adatok fogyatékoságára is visszavezethető, mivel a vallás-identitás mélyebb, hitelvű és liturgikus átélésre vonatkozó mutatóival nem rendelkezünk. (Elvileg ugyanis nem lehetne kizárni, hogy a mélyebben és alaposabban protestáns identitás jobban hajlamosít a modernítésra, mint a katolikus vallás követése.)

Fontosabb a másik negatív eredmény, mely szerint az iskolai végzettség szintje függvényében sem tapasztaltunk szignifikáns hatásokat. Ez arra utalhat, hogy az emigráció keresztbe metszi az iskolai végzettséggel kutatásunkban jól-rosszul mért társadalmi strukturális hovatartozást, és forgószelekként mindenkit magával ragad, akit sorsa menekülésre indít: hazája, a hazájában uralkodó rendszer vagy önmaga elől, ezt eldönteni sem jogunk, sem lehetőségünk.

GYÖRGY CSEPELI – TIBOR ZÁVE CZ

THE PERSONALITY OF REFUGEES FROM TRANSYLVANIA

The authors deem it justifiable to publish the findings of an investigation conducted among those who deserted Rumania to take refuge in Hungary in 1989 on the ground that the basic reasons for their defection have not ceased even after the collapse of Ceausescu's dictatorship up to now. The investigation concentrated on the plans, value preferences, personal traits, and on the national identity of refugees. Some 85 to 87 per cent of them decided to stay in Hungary for good. Traditional and modern value groups occur together in their respective world of thought, only one of these two groups of values is preferred by not more than 3 per cent. 70 per cent regards freedom as the highest value. The investigation placed special emphasis on analyzing the poise of mind of the refugees. It was found that while 29 per cent of them were found to be unambiguously neurotic, their relative majority (accounting for 47 per cent) shows signs of a lesser degree of neurosis. Their majority is living under constant tension, but their self-assurance enables them to fit well to society. In respect of their national „linkage”, the exclusiveness of positive stereotypes decreases with the higher educational level. 80 per cent of them thinks that Hungarians coming from Transylvania differ from those born and living in Hungary.

OLÁH SÁNDOR

Egy falu és a kivándorlás

A Csíki Lapok* *Menni vagy maradni?* címmel meghirdetett pályázatára 120 pályázó küldött véleményt, állásfoglalást a kivándorlás kérdéséről. Közülük csaknem 100 hazai olvasó. A pályázat kiértékelése szerint a felvetett kérdésre érkezett álláspontok „a szülőföldre való kötöttség elsöprő győzelmét” jelzik. A közzétett írásokban a helyben maradás érveit többnyire allegóriákban, affektív elemekkel tűzdelt képekben sorolják fel a levélírók. Például: „Ez a föld keményen fogja gyökereinket, nem ereszt el minket”, itt tartanak „ősapáink sírjai”, „a harangok imára hívó hangja”, „a Hargita fenyvesének zúgása” stb. (a szemelvényeket a Csíki Lapok közölte).

A hazai pályázók többsége városi ember, mindössze 6 személynek lakhelye a falu, de róluk se tudjuk, melyik falun lakó társadalmi kategóriát képviselik: földművesek, tisztviselők, értelmiségiek vagy ingázó munkások?

E rövid írásban egy székelyföldi falu kitelepedéshez való viszonyulását próbálom bemutatni, személyes tapasztalataim alapján. A szóban forgó falu Homoródalmás (Hargita megye), ahonnan jelen pillanatig 31 személy távozott el véglegesen a nyolcvanas évek végén és a romániai fordulat utáni időszakban. Többségük Magyarországra települt ki, de vannak közülük Svédországban, Ausztriában is.

Közülük 11-en szakmunkások, 3 felsőfokú végzettséggel rendelkező értelmiségi, 2 középkáder, 2 szakképzetlen munkás, 13 kiskorú családtag. Ez a létszám a falu lélekszámaéhoz viszonyítva (1337) elég jelentős ahhoz, hogy a kitelepedés igen gyakori beszédtema legyen a helyi társadalom kommunikációs alkalmain. Különösen az első „kinnmaradásokra” reagált igen élénken a falu, 1988-89-ben egy-egy tiltott, sikeres határátlépés hetekig a fő beszédtema volt.

A kivándorlás a helyi társadalom mindennapi életében olyan új ingerként jelent meg, amelyhez valamilyen módon viszonyulni kellett.

Ma a nyári szabadságra hazalátogató kitelepedtek, valamint a vendégmunkára kijárók kapcsán marad aktuális téma az említett jelenségkör.

Szükségesnek tűnik a falu természeti-társadalmi környezetének néhány olyan elemét megemlíteni, melyeknek a vizsgált probléma szempontjából jelentőségük van.

A falu többszörösen hátrányos helyzetű vidéken fekszik, távol a nagyvárosoktól. A szántóhatár gyenge minőségű, az ide vezető közutak elhanyagoltak, a közlekedési hálózat gyér. Az ingázással naponta elérhető munkahelyek száma jóval a szükségletek alatt van. Nagymértékű a női munkanélküliség, jellemző a lakosság elöregedése.

Az 1337 lélekből 880 inaktív (kiskorúak és 65 év feletti), 457 produktív személy, közülük 316-an a faluban találnak megélhetést, 141 ingázó (122 férfi és 19 nő).

A helyi társadalom értékrendjének központi eleme a munka, a „szerzés”.

Szerezni pedig e környezetben megfeszített, kemény, önkínzó munkával, puritán életvitellel, mértékletes fogyasztással lehet. A megszerzett és fel nem élt javak a presztízs fogyasztásban jelennek meg.

E beállítódásnak nem kedvező, mostoha természeti-társadalmi feltételek a falu lakóit különböző történelmi korokban távoli vidékekkel hozták kapcsolatba.

Kereskedtek égetett mésszel a Regátban és a Mezőségen, Amerikát jártak, városokon (Brassó, Budapest, Kolozsvár) szolgáltak, dolgoztak a szocialista építőtelepeken (Cîmpina) és a román tengerparton. Mindez azt jelenti, hogy kilépni a falu világából és rövidebb-hosszabb ideig új környezetben élni már nemzedékek leülepedett tapasztalata. „Pestre menni”, „Pesten

* Csíkszeredában megjelenő közéleti hetilap

lakni” bizonyos értelemben kézzelfoghatóbban, otthonosabban hangzik a faluban ma is, mintha valamelyik olténiai városba költözne valaki.

Az a helyzet, hogy a faluban otthon vagyok, igen megkönnyítette a kivándorláshoz fűződő vélemények, álláspontok megismerését. A téma annyira az „utcán hever”, hogy az ide kapcsolódó spontán verbális megnyilatkozások feljegyzése és a beszédet kísérő gesztusnyelv megfigyelése nem okozott problémát, sőt bármikor provokálhattam különböző beszédhelyzeteket is (például: a munka közbeni beszélgetéseken vagy az ünneplés ideje alatti időtöltésekkor), amelyeken partnereim véleményt mondtak a kitelepedésről. Például: megkérdeztem egy közeli rokont, akinek a fia vendégmunkásként Magyarországon tartózkodott: „Mit szólna; ha a fia, mikor hazajön, azt mondaná, hogy tovább nem marad itthon, telepedik ki?”

„Nem fogja azt mondani. Meggondolja Ő is, hogy amíg azt megszerzi amiye itthon van, odaki, s még a családját is rendőzni tudja, addig sok idő el kell teljen. Nem könnyű ott sem.” (63 éves nyugdíjas.)

A viszonyulás bemutatásához érkező sietek leszögezni, hogy tapasztalataim szerint a falu esetében nem beszélhetünk a kivándorláshoz való egységes viszonyulásról. Inkább a hasonló egyéni életkeretek, az életrajzi helyzetek szubjektív megélésének következtében a mentalitások egybeeséseit, illetve különbözőségeit követhetem nyomon.

Feljegyzéseimből a következő viszonyulási módok kristályosodtak ki:

1. „*Miért kell elmenni?*” A kérdést a rácsodálkozástól a megdöbbenésig árnyalják, attól függően, hogy az elmenőkhöz milyen természetű kapcsolat fűzi a beszélőket. Nézzünk néhány példát:

„Miért kell elmenni, még soha nem feküdtem le étlen itthon sem; miért kell elmenni?” (53 éves jómódú asszony.)

„Mit akarnak az olyanok, mint ez a kantinfőnök is, miért mennek el? Ennek itthon nagy háza s autója, a testvérével közösen traktorja vót, s mégis elment.” (34 éves szakmunkás.)

„Nem hittem volna, hogy Cs.-ék kinnmaradnak, mikor itthon mindenük megvolt.” (54 éves asszony.)

„Apámék, ők mondják most is eleget, hogy miért kellett elmenjünk, itthon is meg lehetett volna élni, más is megvan, jobb lett volna, ha itthon maradunk...” (33 éves, 3 éve kitelepült asszony.)

A kivándorlást elutasító beállítódásban azért tér nehezen napirendre egy-egy eset fölött az egyén, mert értékrendjét alapjaiban kérdőjelezi meg az a tény, hogy az elmenő olyan értékeket hagy el (legalábbis hagyott a diktatúra idején), amelyek a beszélők számára igen fontos jelentéssel bírnak.

„Mi történhetett Cs.-vel – teszik fel a kérdést –, hogy mindent itthagyt?” „Pedig milyen szépen gyarapodtak, amióta összeházasodtak.” E beállítódásban, a világ tapasztalásának e módjában értelmezhetetlen a kitelepülő gesztusa az elmenés pillanatában. Csak szórványos, esetleges információk keringenek egyelőre arról a másik világról, amelyre ezt az itthonit felcserélte. S ha később kiderül, hogy az elmenők ott kint jobban gyarapodnak, mint itthon, akkor sincs semmi baj, „mi se fekszünk le étlen”.

A kihívásra, amelyet a kitelepülők megváltozott életmódja jelent, az itt maradók mindig megtalálják a saját életvitelüket, életelveiket legitimáló támpontokat, amelyekre felhúzhatják az önvédelem bátyáit. Ezek mögül szemlélik a világot, semlegesítik a kellemetlen ingereket, hogy elviselhetőbbé váljon az itteni élet.

„Voltatok Pesten látogatóban komádasszonyéknál?” – kérdezem a szomszédasszonyt.

„Nem voltunk, s nem is kívánczunk. Jól vagyunk mi itthon.”

A szomszédasszony tudja, hogy az egy más, távoli világ. Hírt hozott róla a hazalátogató család: apró ajándékaik, az almási tájszólást elfelejtő gyerekeik, a cigaretta, amit szívnak, az ital, amivel kínálják, egy más világ hírnökei, ahol Ő biztos idegen lenne. Ezért jobb itthon.

2. „Jól tette, hogy elment!” Akiket beállítódásukból következően szorítanak az itthoni szűkös gazdasági lehetőségek, igen nyomós érveket találnak a kitelepedés mellett egy-egy idegenben sikeresen beilleszkedett hazalátogatóval beszélgetve:

„Az itthoni munkát s az ottvalót nem lehet összehasonlítani. Itthon többet dolgozol, kevesebb eredménnyel. Odakint más a munkaritmus, jobbak a munkaeszközeid, s a munkádat jobban megfizetik. Nekem ez az itthoni örökös mezei munka, amit még a gyárban ledolgozott nyolc óra után végeznek, most valahogy értelmetlen. Nincs annyi jövedelem utána, hogy megérje. Így látom most. De amíg itthon voltam, én is ezt csináltam.” (36 éves férfi, 3 éve települt ki.)

A fentiekhez hasonló információkra alapozzák véleményüket azok, akik az anyagi gyarapodáson túl egy minőségében más életformát szeretnének maguknak. Ugyancsak helyeslik a kivándorlást azok az idősebb emberek, akik felismerik, hogy a befektetett munka nincs összhangban az anyagi haszonnal.

„Jól tette, hogy elment! Ha dolgozni tud, ott halad, nem úgy, mint itt! Ott megfizetik! Még valamit küld a szüleinek is. Neked itt mit ád a gyermeked? Semmit!” (58 éves magántermelő.)

„Hátrány nekünk, hogy a leányom elment, mert mikor itthon lakott, Csíkból hazajött, segített, ott volt, ahol mi, a mezőn, s ha nem, ment egyedül, s csinálta, amit kellett. De jól van odaki, jó munkahelye van, s jó fizetése. Most egy idős ember, akinek nincs senkije, eltartási szerződést akar kötni vele, jó lenne, ha sikerülne.” (65 éves téesz-nyugdíjas asszony)

A kivándorlást helyeslők csoportjának gyakorlati észjárása azonban nem jelenti azt, hogy ők maguk is készek kitelepedni. Elvben elismerik az elmenők döntésének helyességét, de igen változatos okok miatt (alkati, személyi stb.) nem követik.

Nem ritka a saját helyzetük feletti ironizálás sem. Az alábbiakban két, 37 éves szakmunkásnak egy utcai találkozáson, jelenlétemben lezajlott beszélgetése olvasható:

„– Mi már nem megyünk sehova, igaz-e koma?

– Igaz!

– Itt maradunk a sárba, látod-e, milyen sár van itt most?

– Éppen beszélgettünk D.-vel, Ő mondja, hogy van Ausztriába, milyen élete van. Akkor lett vóna jó neki, ha már a szülei kimentek volna, így vannak nehézségei is.

– De azért nem jön haza. Mi se megyünk oda se, s ejsze máshova se. Itt maradunk a sárba.”

3. „Akik érdeklődnek.” A közép- és a fiatalabb nemzedék tagjai nem voltak téesz-tagok, nincs döntési, beleszólási joguk a falut ma érintő termelési kérdésekbe. Körükből került ki a legtöbb kitelepülő is. Ők azok, akik egyelőre érdeklődnek és semleges álláspontra helyezkednek a kivándorlást illetően. Aki közülük „megalapozta” az életét saját fogalmi szerint (az évek során háza épített, befektetett a második gazdaságba, termelőeszközöket vásárolt stb.), ha az állami munkahelye nagy távlatokkal nem kecsegtet is, még akkor sem gondol a kitelepedésre: megél, ha a szülei által visszakapott földön termel, és még mellé „kitalál valamit”, ami lehet itthoni szakmunka vagy magyarországi vendégmunka is. De akik a második gazdaságra nem támaszkodhatnak, vagy se kedvük, se tapasztalatuk a földművességhez, azok fontolgatják a kitelepedést.

„A fiatalabbak, legalábbis az a társaság, amelyikbe mi jártunk, inkább érdeklődnek, hogy odaki hogy van, milyen az élet, hogy lehet megélni. A munka, a kereset, ilyesmik érdeklik.” (33 éves kitelepült asszony.)

Van, aki pár hetes vendégmunka tapasztalatairól így nyilatkozik: „Tavaly ősszel kint voltam én is. Első napokba egy építkezésnél kaptam munkát. Állítom, életembe sehol, még a katonaságnál se beszéltek úgy velem, mint ott: gyere ide te gaz, így szólítottak: Két nap után vissza akartam jönni, de a rokonaim lebeszéltek. Legalább a gyerekednek hozz valamit, mondták. Aztán maradtam, kerestem egy más munkahelyet, egy maszecnél dolgoztam esztergagépen, ott már jobb volt. De az idén nem mentem ki.” (33 éves esztergályos.)

A vélemények, viszonyulások minden esetben az egyéni szituációkhoz kötöttek, ezért a

három álláspont nem választható el mereven egymástól. Már jeleztük a kitelepültek foglalkozás és életkorok szerinti megoszlását. Kik az elmenők a falu társadalmában?

Közhely, hogy a falu társadalma hierarchizált. Vannak több-kevesebb presztízzsel bíró családok, nemzetségek, tehetősebbek vagy gyengébbek. (E két minősítés nem mindig fedí egymást.) Bár a falu társadalmi rétegződése az utóbbi időben átrendeződött, a családok közti válaszfalak (amelyek ma inkább tudati, mint anyagi-gazdasági jelenségek) nem tűntek el. Jól tükrözi a helyzetet egy-egy olyan párválasztás „átbeszélése”, ahol a házasságkötő fiatalok a társadalmi hierarchia különböző szintjein lévő családokból valók. A kitelepülők – egy család kivételével – a helyi társadalom tehetős, illetve közepes anyagi helyzetű családjaiból származnak. Olyan családokból, ahol az életvitelt a törekvés jellemzi.

Természetesen a kitelepülésről nem kérdezhettem meg a falu minden lakosát. Nyilvánvaló, hogy a legnagyobb számban olyanok vannak, akikben nem merül fel lehetséges jövőbeni lépésként az elmenés.

Ezt a magatartást egy kitelepült férfi az igények szempontjából értelmezi:

„Aztán tudod, aki nem jár el sehová Almás gödriből, csak fel a Bányára munkába, s onnét haza, s akkor futás a mezőre, az valahogy keveset lát a világból. S annak annyi elég is, nem tudja, hogy egyebütt más dolgok is vannak.” (36 éves férfi.)

Általános következtetésként elmondható, hogy a kivándorláshoz való viszonyulást túlsúlyban gyakorlati szempontok határozzák meg, melyekre rátevéődnek az egyének affektív viszonyulásai. Azt azonban határozottan kijelenthetem, hogy ebben a szociális környezetben nincs relevanciájuk az értelmiség, valamint az említett tollforgatók helybenmaradásra biztató fogalmainak.

Az élet anyagi feltételeinek egykori hangoztatása, a „menni vagy maradni” elfedi a környezetváltozással járó olyan problémákat, mint az otthonosság; idegenség, beilleszkedés, emberi kapcsolatok kiépítése és működtetése stb. E kérdések a kitelepültek problémái már. Egy kitelepült család felnőtt tagjainak legfőbb panaszja, hogy nincsenek ismerőseik, „nincs, akinek köszönni lehetne” a bérházban, ahol laknak.

A falut érintő kivándorlás jövőbeni alakulása kétségtelenül szorosan összefügg a régió gazdasági életének változásaival. Azonban a várható gazdasági kényszerhelyzet önmagában még nem elégséges magyarázata az elvándorlás jelenségének. A falusi, földműveléssel foglalkozó ember sokkal jobban kötődik a földhöz annál, hogy könnyen rászánja magát a kitelepedésre. A hazátlanság gyakori vádjával szemben megerősödik a régi-új földtulajdonosokban az „akié a föld, azé az ország” igazsága.

Ezért viszonylag ellenállóbbak a fejlett nyugati társadalmak irányából érkező kihívásokkal szemben, mint városon élő társaik.

Megkérdeztem egy közel két évtizede naponta ingázó munkást, jelent-e neki valamit a mindennapi hazaérkezés a faluba?

Így válaszolt: „Mikor elhagyjuk a Kőkeresztet (a szomszéd faluval közös határt jelző, kőből faragott kereszt), akkor már valahogy jobban érzem magam. Ott a délető, ahol azelőtt a marhákkal jártunk, s ahogy jövünk a falu felé, valahogy olyan jó érzés, itthon vagyunk, úgy lehet mondani.” (38 éves asztalos.)

Az egyéni helyzetértelmezések, cselekvések e rejtett erővonalak megismerése nélkül nehezen érthetők meg, és eléggé kiszámíthatatlanok. Annyit azonban biztosan megállapíthatunk, hogy döntő mértékben anyagi, gyakorlati motiváltságúak. Következésképpen ha elmarad az annyira remélt gazdasági prosperitás, a civil társadalmi mozgások felerősödése, várható, hogy a falut is eléri a kitelepedési hullám, amelynek aligha lehet gátat vetni „Ősapáink sírjai”-val, „a harangok imára hívó hangjá”-val, a „Hargita fenyveseinek zúgásá”-val.

Az emberek újabb mítoszok és igézó ráolvasások helyett a politikusoktól és a vezető értelmiségtől hatékony gazdasági és szociális intézkedéseket várnak.

SÁNDOR OLÁH

A VILLAGE AND THE EMIGRATION

The study examines the problems involved in opinions formed about the recent massive emigration from Transylvania, more specifically from a Hungarian village (Homoródalmás) in Rumania. Recalling his own personal impressions, the author quotes examples for the motives which underlie or even urge on emigration. Experience has shown that the majority of emigrants consisted of the members of well-to-do or fairly affluent families of the rural society. Since emigration is decisively motivated by material and practical considerations, the ideological conceptions of the public life of Hungarian minorities living in Rumania, which have emerged – day by day – in connection with emigration, can only hardly explain the essential causes of the emigration process. Hence it follows that the future trend in the emigration of Hungarians living in Rumania depends above all on the economic, political and cultural changes, for better or worse, in the region.

MAGYARI NÁNDOR LÁSZLÓ

Marasztalnak, tehát megyünk

Gondolatok válság(ok)ról és elvándorlásról

Írásom témájának implikációi e helyen kimeríthetetlenek, gondolataim legfeljebb problémafelvető és helyzetisztázó jelleggel bírhatnak. Bízom abban, hogy a romániai társadalom, közelebbről a kisebbségi lét válsága és az elvándorlás problémakörébe általam besorolt elemek és kapcsolatrendszerek összefüggésének felvillantása hozzájárulhat kisebbségi helyzetünk jelenének jobb megértéséhez, alapot biztosít megvitatásához.

Általános válságtudatunk, illetve tudati válságaink lényeges összetevője átmeneti társadalmunk és közéletünk sajátosságainak tisztázatlanságában, válságkezelési stratégiánk egyoldalúságaiban keresendők. Kulturális modelljeink, dominánssá tett szellemi tradícióink ugyanis egyetlen – a múltban bevált – stratégiát sugalmaznak. Amíg nem vagyunk képesek kilépni e stratégiaépítés holdudvarából, amíg éjjeli lepke módjára minduntalan belezuhanunk ezen eszmei izzólámpa alig pislákoló, de egyedül „fényeskedő” kéréjébe, addig a továbblépés esélye kudarcba fullad.

Válság és válságkép

A régiókban honos nyilvános „beszélés” társadalmi valóságot termelő képességéről aligha kell bárkit is meggyőznöm, hiszen naponta tapasztalhatjuk, hogyan élnek és élünk mi magunk is a világépítés e módjával. Kevesebbet tudunk viszont az így létrehozott „valóság” természetéről, mindennapjainkban betöltött szerepéről, a tömegkommunikációs mező kiterjedésével, hatásának megnövekedésével előállt helyzetről pedig különösen keveset. Alig foglalkoztak nálunk a „nyilvános diskurzus” jellemvonásainak kutatásával. A kevés számú elemzés bizonyítja; de a mindennapos tapasztalat is azt mutatja, hogy Romániában a médiák az utóbbi húsz esztendőben erősen eltávolodtak a köznap, tapasztalati valóságtól. A médiák által kialakított és elterjesztett ideologikus nyelvezet önálló életre kelt, önmagát és társadalmi környezetét szüntelenül újratermelő mechanizmussá vált, a nyilvánosságból kiszorult, illegálisba kényszerült tapasztalati valóság ellenében, ellentmondva a legegyszerűbb tényeknek is, ha ezek nem feleltek meg a hatalom érdekeinek. Ez a megosztottság és ellentmondás – minden jel szerint – túlélte a bukott rendszert, továbbra is működőképes, még akkor is, ha számos területen nyilvánvalóan szándékával ellentétes hatásokat vált ki. Ez komolyan hat minden társadalmi, kulturális és politikai jelenség mai megítélésére, arra, hogy hogyan beszélnek nyilvánosan például az elvándorlás problémaköréről.

Mi válik láthatóvá ezekből a jelenségekből, és mi az, amit e nyelvezet továbbra is elrejt? A nyilvánosság mezeje strukturálisan kettéhasadt először a *fentre* és a *lentre* – amikor is a lent szinte teljes egészében kiszorult a nyilvánosságból. Amikor az értelmiségiek által kitermelt és gyakorolt nyelvezet *hatalmivá lett*, többé már nem szólt a fenthez, az úgynevezett „nép”-hez, alapvetően bonyolulttá vált nemcsak a médiák hatásainak a bemérése, hanem a kétféle nyelvezet – a hatalomé és az alárendeltké – tényleges kommunikációja is. Mivel a nyilvánosság szerkezetváltása nem történt meg, a kétféle beszélés konglomerátuma azt a látszatot kelti, hogy ami előállt, az totálisan kezelhetetlen, hogy tényleg lehetetlen a kommunikálás, a szót értés. „Nyilvánossá tett valóságunk”-nak van még egy összetevője, nevezetesen az, amit az információs robbanás hozott. Romániában ma legkevesebb 1200-1300 kiadvány jelenik meg, szemben a '89-ben megjelenő alig több mint 300 kiadvánnyal; a TV hosszabb adásideje, a területi tévé- és rádióadók beindulása többszörösére növelték az összadásidőt, és akkor még nem szóltunk a külföldi sajtókiadványok elérhetővé válásáról stb.

A mennyiségi robbanást a sajtókiadványokra, a televízióra irányuló fokozott figyelem is tetézte, főként a változás utáni első fél évben.

A „negyedik hatalom” erősen politizálni kezdett, azaz polarizálódni (kormánypártivá vagy ellenzékivé lenni) a politikai nézetek terén is. Bábeli zűrzavarba „beszél bele” bárki, aki nyilvánosan jelentkezik. Ebben a közegben kell szólnunk a válságról, ebben a közegben kell megkeresnünk a kivándorlás kérdéskörét érintő adott és lehetséges értelmezéseket is.

*

A sajtóban, rádióban és televízióban egyaránt sok szó esik az általános válságról éppen úgy, mint a részstruktúrák kríziséről. Beszélnek a gazdaság helyzetéről, mely strukturális aránytalanságok, technológiai elmaradottság, centralizált irányítás, leromlott munkamorál, nyersanyag- és energiahiány stb. közepette működik, illetve nem működik. Szóba kerül az ideológiai válság, akár csak a társadalmi (például a különböző rétegek és csoportok összebékíthetlensége kapcsán), és igen gyakori téma az a súlyos erkölcsi válság, melybe „a zsarnok és a szocialista rendszer” az egész nemzetet, az egész társadalmat sodorta. A társadalom egészének anómiába zuhanását nyilvánvalóan azok hangsúlyozzák, akiknek leginkább érdekük ez a kétes uniformizálódás, akik érdekeltek a különbségek elrejtésében. Ezért aztán a totálisnak, globálisnak feltüntetett morális válságot gyakran úgy prezentálják, minthogyha itt a „jó nemzeti-nemzetiségi hagyományok”-nak a rossz, „szocialista és diktatórikus rendszer” általi megfertőzéséről lenne szó. Ez utóbbi lényegében nem „szennyezhetette be” azokat az évezredek tradicionális erkölcsi normákat és értékeit, melyeket általában a keresztény és sajátosan az ortodox hitvallás hordoz(ott), így az ezekhez való visszatérés nemcsak legitim, hanem az egyedül üdvözítő megoldás, erkölcsi parancs mindenki számára. Ez a visszafelé tekintő magatartás más ideológiai-erkölcsi konstrukciók esetében is jelentkezik, ezért a továbbiakban főként a kisebbségi erkölcsi válságra felelni szándékozó domináns elképzelésről szólok.

Többször hallani az utóbbi időben azt; hogy az elvándorlás „néma szavazás”, hogy az elmenők a „lábukkal szavaznak”, és hogy az elvándorlás az általános válságra adott társadalmilag releváns (sokakat - az itt maradókat is egyaránt érintő) válaszreakció. Ezek a hangok elvesznek a jelzett szinkretizmusokkal jellemezhető nyilvánosságban. Amíg a nyilvánosság struktúráváltása nem következik be, addig továbbra is igen keveset tudhatunk meg a jelenségről a médiák által forgalmazott kép alapján. A kivándoroltak számát illetően például a sajtóban váltakozva forgalmazódik a 800 000-1000 000-s és a 126 000-es, a kisebbség vonatkozásában egy időben beszélnek arról, hogy: „Napjaink legégetőbb nemzetiségi gondja a tömeges kivándorlás, a szülőföld elhagyása”, és arról, hogy „szerencsére” a kivándorlás a „fordulat” után nem öltött nagyobb mértéket stb. Ezért kell feltárni a *médiák működésének megismertető és ugyanakkor félreismertető-elrejtő hatásait*. Nálunk ugyanis a nyilvános beszélésnek van egy cseppet sem elhanyagolható vonása: a *ráolvasás jelleg*, mely inkább összemossa vagy egyes vonatkozásaira fókuszálja a válságjelenségeket (is), mintsem hogy elének tárná reális dimenzióit. A ritualizálás, lirizálás, ideologizálás és moralizálás olyan szinkretizmust termel, melyen belül „józan ésszel” nem dönthető el, hogy mi is a valóságos, a megtapasztalható, netán megnevezhető és kezelhető helyzet. Ez a nyelvezet úgy mutat rá a válság egyes összetevőire, hogy mindig más-más vonatkozást emel ki a bajok forrásaként. Bűnbakállítás ez, annak minden ceremonális kellékével, mely a hatalom büntől való megtisztítását igyekszik megvalósítani, nemcsak a fennálló hatalom érdekeinek alárendelten, hanem például a kisebbség vezetőinek vonatkozásában is! Ennek a hatalmi játéknak csak „eszköze” a válságra való szüntelen hivatkozás, bár célként a kilábalás stratégiájának a kereséseként jelentkezik. Mint minden hatalomért folyó küzdelemben, itt is több fél van, és mindenik többé-kevésbé arra kényszerül,

hogy egyazon pályán küzdjön, azaz azonos „nyelvet” beszéljen. Az egyik oldalon az örökölt bajok túllicitálása folyik a tehetetlenség leplezésének érdekében, a másikon pedig a jelenlegi hatalom tévedéseinek a túlméretezése.

A hatalmi harctérré tett nyilvánosságban elhangzó csatakiáltások továbbra is ellentmondanak a tényeknek, hiszen a hétköznapokban nem érzékelhető a gazdaság válságának igazi mértéke. A legtöbb ember „kevesebbet” dolgozik munkahelyén, mégis nagyobbak jövedelmei (ha hinni lehet a statisztikáknak, az ipari termelés a tavalyi 89%-hoz képest 48%-kal csökkent, míg ugyanezen időszakban a kifizetett jövedelmek abszolút értékben 131%-kal nőttek). Nem tapasztalható a nemzeti-nemzetiségi veszélyeztetettség sem olyan mértékben, ahogyan arról a nyilvánosság folyamatosan értesít. De mindezek „másképpen” nagyon is jelen vannak hétköznapjainkban: óriási az áru- és alapanyaghiány, növekszik a nacionalizmusok térhódítása, elmaradt a gazdasági struktúraváltás, az árak növekednek stb., csakhogy ezekről mintha nem illene súlyuknak megfelelően beszélni. A legitimációs vákuum ezért tovább kíséri magát a nyilvánosságot is, fél év után ismét nem hiszünk a sajtónak, mely hiteltelensége folytán *válságtudat-termelővé válik, nem megtart, hanem elüldöz*. A válságtudat mélyülésében most már egyaránt szerephez jut a tapasztalati valóság és a közvetített válságkép, mely gyakran tapasztalható tényeknél negatívabb viszonyokat érzékeltet. Ebben a hangulatban az a nyilvános beszéd is, mely helyzetfeltáró szeretne lenni, szükségszerűen válsághangulatot kelt (kisebbségi vonatkozásban „egységet rombolónak minősül), és így a kivándorlás motivációs háttérét erősíti.

Válsághangulat – kivándorlás

A válsághangulatra adott válaszreakciók közül kettő látszik dominánsnak, még akkor is, ha ez a nyilvánosságból alig kiolvasható. Az egyik a *válsággal való együttélés mint tradicionális attitűd*. Ez a magatartás nem is igyekszik megkeresni, netán felszámolni a kiváltó okokat, hanem – a nyilvánosság ráolvasás-jellegét is felhasználva – konzerválja a válságot, azaz ritualizálja, beépíti intézményeibe. Azt teszi, amit számtalan, archaikusnak nevezhető (harmadik világbeli) társadalom tesz: megpróbál alkalmazkodni a hiányhoz, a szűkösséghez, természetesnek, adottságnak tekintve azt. Nálunk ezt a magatartást sokan a „jó tradíció”-hoz való ragaszkodásként élik meg kisebbségi körökben is: ez a Sors, melyet vállalni kell. A másik, szintén tipikusnak tekinthető válasz *az elvándorlás*. Ez igen bonyolult és sokszintű reakció. Sokféleségét a háttérben meghúzódó eltérő motivációk adják, ezért nehéz eldönteni, hogy adott esetben éppen melyik társadalmi kihívás, a válság mely vonatkozása képezi vezérmotívumát.

Az instrumentális-rationális ész fényénél vizsgálva kétségtelen, hogy a két jelzett reakciótípus közül az első a kevésbé érthető, még akkor is, ha a második ellen hadakoznak a legtöbbit, főként kisebbségi sajtónkban, de nem csak ott.

Az aktív, jövőre-orientált, a válságot leküzdeni akaró kezdeményezéseket nolens volens eltakarja a „látványos távozások” és a „szertartásos moralizálás” többnyire szélsőségekben jelentkező harca. Az a paradox helyzet áll elő, hogy a hagyományokhoz való feltétlen ragaszkodást, a gyökerekhez való visszatérést, a szülőföldre, a tájhoz, a nyelvhez stb. való hűséget kinyilatkoztató, illetve a nacionalista szövegekbe sűrített paternalista szövegelés nemhogy maradásra készítetné a társadalom egy részét (még lehet legaktívabb részét!), hanem egyre több elvándorlást eredményez etnikai hovatartozástól függetlenül.

A kisebbség válságának háttere

Jelenlegi helyzetünk feltárása mélyebb történeti-társadalmi elemzést igényelne, hiszen a válság gyökerei messzire nyúlnak vissza múltunkban. Elemezni kellene azokat az

intézményeket és mentalitásokat, melyek az adott történelmi kontextusokban meghatározói voltak kisebbségi életünknek. Itt csak egy erősen leegyszerűsítő, sematikus vázlatot nyújthatok arról, hogy az utóbbi tíz-tizenöt évben hogyan működtek azok a formális és/vagy informális intézmények, melyek céljuknak tekintették többek között társadalmunk és kultúránk megtartó erejének erősítését is. Ennek ellenére úgy tűnik, kulturális környezetünk, egész életvilágunk sokat veszített megtartó erejéből, hogy válságba került domináns –túlélésre beállítódott – paradigmája is.

Kétségtelen, hogy a kisebbségi sors tehertétele, hol kisebb, hol pedig nagyobb intenzitással, számtalan formában, a társadalmi-gazdasági-kulturális élet minden területén jelentkezett. Ellensúlyozására sok elképzelés és konkrét kísérlet is született a kisebbségi sorsra jutás kezdetétől máig. A stratégiai mozzanatok kimunkálása, az intézményépítési kísérletek érthető módon akkor kerültek előtérbe, amikor a román társadalom „nyitott” lett, vagyis amikor nagy történelmi földcsuszánások következtében egyáltalán lehetőség mutatkozott erre. Először a húszas évek elején, majd 1945 után, legutóbb pedig 1968 után a kisebbség vezetői megpróbálkoztak olyan intézményrendszer létrehozásával, felélesztésével, működtetésével, mely képes lett volna ellensúlyozni a tehertételt. Közösségi célokat állítottak a kisebbség elé, és sikerült is mozgósítani a társadalmat az ezekért való munkálkodásra. Ilyen célnak tekinthető az önálló transzszilván eszmeiségnek mint kollektív identitástényezőnek a kidolgozása. Ilyen célzatú volt a háború utáni körülmények között a szocialista társadalom építése mellett való elköteleződés, a „nemzetiségi” arculatnak az új körülmények között való „kimunkálására” való lelkesítés. De ugyanez az igyekezet munkált azoknál, akik 1968 után az „emberarcú”, megreformált kommunizmusban bízva, a reformmarxizmust hirdelve próbáltak meg közösségi célokat elfogadtatni. Nem célokom annak az értékelése, hogy ezek az elképzelések mennyiben voltak utópikusak. Rögzíteni szeretném viszont mai helyzetünk jobb megértése érdekében, hogy hogyan is működtek a jelzett célok szolgálatára kialakított intézmények – főként a legutóbbi időkben.

Az utóbbi tíz-tizenöt évben a kisebbség előtt régebben még úgy-ahogy nyitva levő, gazdasági-társadalmi és kulturális intézmények kapui egyre inkább bezárultak (nemcsak a többségi intézményeké, hanem a kisebbségi kezdeményezéseké is). Ennek okai többnyire ismertek, sőt bizonyos értelemben „csak” ezek az általános okok hangsúlyozódtak ki. Ebben a helyzetben az a régebbi kompenzatív funkciójú kulturális-morális magatartás, mely célt és értelmet kölcsönzött a nemzetiségi intézményháló fenntartásának *építéséhez és működéséhez, működésképtelenné vált*. Érdemes – címszavakban bár – jelezni ennek az erkölcsi kontroll-mechanizmusnak legszembevetőbb vonásait.

Egyik legfontosabb jellemvonása e konstrukciónak talán az volt, hogy mindenkor *valami* (az asszimiláció) *ellenében* artikulálódott, illetve működött, és hogy ez a „valami” többé-kevésbé folyamatos hatalmat gyakorolt fölötte, egyenesen fenyegette őt. Érthető hát, ha a kisebbségi „megmaradás-erkölcs” és intézményi cselekvés minduntalan defenzívába szorult. Ez a „harc”, melyet annyiszor hangsúlyoztak, hol nagyobb, hol kisebb mértékben megemésztette az intézmények és az intézményiek energiáját, az intézmények pedig egyre inkább befelé fordultak, működésük folyamatosan formalizálódott. Hagyományosan is kitüntetett területei, mint a nyelvi azonosság feltétlen őrzése, a kisebbségi lét „éthosának”, a „sajátosság méltóságának” erősítgetése, a még meglévő néphagyományok, a „tisztá forrás” őrzése-konzerválása stb., nem engedtek teret a „másfajta” lehetséges helyzetdefinícióknak, illetve a szituáció másfajta tematizálásának. Az interpretációs ismérvek feletti uralom, melyet féltve őrzött a kisebbségi értelmiség „vezérkara”, nem tett lehetővé semmilyen (ön)kritikát, illetve csak azokat „engedte meg”, melyeket képes volt beépíteni, saját ideológiája erősítgetésére felhasználni. E jellemzéssel nem az egyes értelmiségiek jóhiszeműségét akarom megkérdőjelezni valamilyen utólagos történelmi igazság nevében ítéletet követelve, csupán egy másik lehetséges szempontból jellemzem a működést, a modellt, mely ebben érvényesült.

Úgy vélem továbbá, hogy értelmetlen lenni az árulás-szolgálat, kollaboráció-disszidencia mércéken mérni e kompenzatív ideológiai és erkölcsi konstrukció „természetes hordozóinak”, az értelmiségieknek a szerepét (erre az értékelésre máris többen vállalkoztak). Meggyőződésem viszont, hogy a hit nem elégséges, és a jószándék is kudarcot vall(hat) akkor, amikor nincs kellő önkontroll, és nincs elég kompetencia az intézményteremtéshez és működtetéshez.

Az intézmények megteremtése-működtetése számtalan akadályba ütközött. A hálózat jórészt csak az irodalmi élet (persze itt volt a cenzúra), a sajtó, a könyvkiadás, a népi ünnepek, néprajzkutatás, „egyszemélyes intézmények” (ez egyre inkább csak a szimbolikus nevek hangoztatásában merült ki) területén épülhetett ki és maradhatott fenn, illetve működtek még a megmaradt, valamelyest önálló oktatási intézmények. Tagadhatatlan, hogy ezek is csupán „félillegálisban”, beszűkülő térben, az autentikus és önálló működés reményének híján. Az utóbbi két évtizedben az intézmények a *megszűnés és a kényszer-integrálódás* között hanyódtak, vagy pedig igyekeztek a *föld alá* szorulni. Kényszer-integrálódást emlegetek, hiszen a valódi még célként is alig jelentkezett, s mert viszonyaink között *az integráció a leggyakrabban asszimilációval fenyegetett*. Ezzel igyekezett szembehelyezkedni a kisebbségi erkölcs és ideológia – már jelzett – fő árama, akárcsak annak alkalmazkodó hálózata, a formalizálódó, később egyre inkább félig betiltott, szimbólumokra sűrített intézmények. A külső nyomás sok területen jelentkezett a nemzeti, kulturális és gazdasági szinteken, következésképpen a kisebbségi intézmények egyre inkább kiszorultak ezekről a területekről – a leglátványosabban talán az anyanyelvi oktatás mutatta ezt –, ennek ellenére a kompenzatív erkölcsi-ideológiai rendszer fennmaradt. Talán erre gondolnak azok, akik a túlélés célját kritizálják manapság(?). Nem lényegtelen azonban, hogy a sokféle kihívásra hovatovább csupán egyoldalú válaszokat volt képes produkálni ez a mentalitás, és pedig olyanokat, melyek a nemzeti-nemzetiségi népcsoport kiválasztottságát, fensőbbrendűségét, küldetésstudatát, az értelmiségi messianizmust sugallták. Ez csak azáltal volt lehetséges, hogy erősen és olykor erőszakosan „redukálta” a külvilág sokféleségét, megpróbált mindem átszűrni azon a szűk morális szitán, melyet a megmaradás-étosz köré szólt, egyre merevebbé és életidegenebbé *váló* interpretáció. Jól példázhatja ezt a nemzetiséget *homogén népként* kezeli többes számban való beszéd akkor is, amikor saját véleményről van szó; akárcsak a kultúra nyelvének *képletessé* tétele.

Álintézményé válás – tömeges elvándorlás

A külső kényszernek és a belső merevségeknek köszönhetően a romániai magyar intézmények szinte mindegyik strukturális összetevő mentén *álfunkciókat* voltak kénytelenek felvenni: ellátni, egészen a rendszerváltásig. Miközben szemmel láthatóan igyekeztek, számtalan társadalmi, politikai, ideológiai, kulturális és morális funkciót felvállalni, egyiknek sem voltak képesek *ténylegesen* eleget tenni. Így aztán a túlélésre, majd a feltétel nélküli megmaradásra álltak át „szebb időket” vártak, amikor majd önnön poraikból újjáéledhetnek.

Megpróbálom néhány mondatban összegezni a jelzett álintézményi működés egyes jellemzőit és az elvándorlási hullámmal való kapcsolatukat.

– Az értelmiségnek a társadalomról, kultúráról stb. alkotott képe elvált a köznapi tapasztalati valóságtól, attól a „népélettől”, melyről szólni kívánt, párhuzamosan a nyilvánosság kettéhasadásával. A tapasztalati valósággal való kommunikálás csődje megszüntette a rituális és szimbolikus kontrollt a kisebbség felett, a morális konstrukciók vonzereje gyengült.

– Az értelmiségi magatartás, az „örzök szentsége”, a jelzett erkölcsi-ideológiai építmény sáncai mögé húzódott, és nem tudott kommunikálni az intézményen kívüliekkel, horizontálisan sem. A vertikális kommunikáció és visszacsatolási rendszer működtetésére

kitermelt ugyan egy *mediátori réteget*, mely összetételét tekintve népművelőkből, tudománynépszerűsítőkből, pedagógusokból stb. állt, olyanokból, akik hajlandók voltak „körüludvarolni” az intézményeket, de ez a réteg igen labilisnők bizonyult. A mediátorok ugyanis hiába próbálkoztak, minduntalan kiszorultak az intézményekből. A hetvenes években még eljátszották a „nép”-et, pozitív visszajelzésekkel látták el az intézményeket (például szerkesztőségekbe küldött levelekben, író-olvasó találkozókban stb.), lelkesedtek, úgy ahogyan azt az intézmények elvárták, és ezzel legitimálták, megerősítették azokat. A nyolcvanas években viszont, éppen mert sohasem élvezte az intézményi védelmet, ez a réteg kettős kiszolgáltatottságban élt, társadalmilag is dezintegrálódott, és ezért azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom: *elindította az elvándorlási hullámot*.

- Az irodalmi élet, az intézményi „kiszállások”, az anyanyelven történő oktatás, a műszaki értelmiségiek felfelé ívelő pályáinak elzárulása mellett az intézmények „magukra maradása”, az őket éltető „lelkes közeg” megbomlása és így a pozitív visszajelzések elmaradása az értelmiségiek elvándorlását váltotta ki. Ez volt nyilván a *leglátványosabb, a legtöbbet emlegetett, a legnagyobb kárként feltüntetett „veszteség”*.

A fentiek következtében is, az intézmények funkcióhalmozás közben elvesztették eredeti eszközjellegüket, önkörükbe záródtak. Őrizni kellett őket, hiszen vannak, hiszen bármikor elvehetik tőlünk. Mindazáltal képtelenek voltak „megtalálni a népet”, észrevenni a társadalomban lejátszódó változásokat; a valódi ellenállást éppúgy, mint a stabilizációs kísérleteket, illetve nem tudtak ezekre ráépülni, ezért eredeti szlogenjeik, olykor a szimbólumok „rejtett felmutatásával”, néhány jelentéssel összekacsintással nem voltak képesek még mímelni sem a megtartó erőt az elvándorlási hullámmal szemben. A sokféle kihívásra nem tudtak érdemben válaszolni, csupán ismételték – ha tudták – régi, moralizáló jeligeiket, hivatkoztak a szimbólumokra, melyek azelőtt komoly vonzerővel bírtak. Nem vették észre, hogy eközben nem megerősítik, hanem erodálják ezeket.

Honnan tovább, és hogyan tovább?

Fenntartva, hogy vázlatom csupán egy a sok lehetséges helyzetértelmezés közül, megpróbálom befejezésképpen vázolni azt, hogy – optikám szerint – „mi van most”, és mi következhet.

Amilyen mértékben az értelmiség fokozatosan veszítette el a társadalommal való szót értés képességét, nőtt a válsághangulat, és egyben veszített vonzerejéből, *megtartó képességéből* az a morális-kulturális konstrukció, melynek célja éppen a megtartás volt. Ezzel párhuzamosan az egykor „vállaló” értelmiségiek – mindezekről független okokból is – kiábrándultak saját vállalat-etikájukból. Úgy tesznek, minthogyha a közelmúltbeli szerepük, választásaik csakis a kiszolgáltatottság, az elnyomás hatására alakultak volna így: túlélési stratégia ez is! Csakhogy annak aki múltját sem hajlandó vállalni, mennyire lehetnek hitelesek a mai ígéretei, a jövőre vonatkozó elképzelései.

Nem változtak számottevően az új intézményeket létrehozó elképzelések sem. Az új intézmények vagy a régiak felújítását célozták meg; megkísérelve „feltölteni” a régi morális kliséket és szimbólumokat, vagy pedig azokhoz erősen hasonlószerű modell szerint termelődtek. Intézményeink kártyavárak csupán, hiszen hiányzik belőlük a máskor meglevő „Nagy Közös Cél”, mely mozgósítana, közösségi feladatokat róna ránk.

A célok „megkeresése”, új célok megfogalmazása feltételeinek a tisztázása *egy reális(abb) társadalomkép* kialakítását követelné meg. Ennek a megvalósítása késik, többek között a nyilvános beszéd mitikus jellegének következtében. Ez a módszer továbbra sem képes feltárni, eltalálni a változások mozgatóit, azt, hogy *a köznapie emberek hogyan élték meg az elmúlt két évtizedet*, hogy társadalmunk rejtett szintjein milyen válaszok és/vagy kompromisszumok születtek máris a válsággal való szembenézéskor, hogy milyen láthatatlan

integrációs formák vannak a mélyben. Társadalomkép nélkül az intézményépítés, egy kultúra vagy társadalom megtartó erejének növelése többnyire megmarad a kinyilatkoztatott szándékok szintjén, racionális garanciákat nélkülöző „megváltó ígéret”-nek. Nem kétlem, hogy a társadalom egy részének ideig-óráig így is megfelel, azt viszont tapasztalhatjuk, hogy egyre kevesebbeket elégít ki, és főleg nem a fiatalokat. Az a paradox helyzet állt elő, hogy minél hangosabban moralizálunk például az elvándorlás megakadályozása érdekében, ez nemcsak hogy nem segít: egyenesen menni késztet sokakat, a reménytelen utóvédharc képzetét sugallja. Felmelegített-felújított megtartó kategorikus imperatívuszaink például: „Elmenni ázsiai megoldás, maradni európai. Maradni, maradni, maradni...” – az ellenkező hatást váltják ki.

Amíg nem történik meg – legalább a kisebbség vonatkozásában – az önmagunkkal való kritikai szembesülés, nem tisztul meg a nyilvánosság, és nem történik meg a mentalitásváltás, alighanem a válság is fennmarad, az elvándorlás méretei sem csökkennek. Hiába kérdezzük rá: valóságunkra a tradicionális kérdésekkel, kérezzük az újabb „Nagy Közös Cél”, a feladatot, mely összekovácsol és (itt) megtart; az nem ért már ezen a nyelven, illetve mindig az ellenkezőjét érti annak, amit mondunk.

LÁSZLÓ MAGYARI

WE ARE ENTREATED TO STAY – THUS, WE ARE GOING... REFLECTIONS ON
CRISES AND MIGRATIONS

The paper starts out from the finding that the intellectual traditions of Hungarians living in Rumania suggest the cult of self-maintenance as being the only strategy inherited from the Transylvanian past. This is manifested in the language in the communication-related institutions of Hungarian minorities as well as in the contradiction between the experienced reality and reality as it appears in communication. The media have moved far from the everyday life, and „the language of the political power”, also used by the press of the national minorities, has become separated from that of the „subjects”. As a result, any dialog among the intellectual circles of minorities has become impossible. Crises – ideological, social and moral – involved in the information explosion of the recent years have provided a wrong basis for the ideological and moral constructions, thus, the press itself, which mirrors these phenomena, comes to create a consciousness of a crises situation, and therefore, contributes to the massive emigration from the country. Through destructing the myths, any statement aimed to interpret things in their reality will inevitably create an atmosphere of crisis. The paper underlines that new methods should be worked out in this field too, by filling the clichés and symbols with content and by forming a more realistic image of society.

VARGA E. ÁRPÁD

Városodás, vándorlás, nemzetiség

Adatok az erdélyi városok etnikai arculatában bekövetkezett változásokról

Az *urbanizáció* összetett fogalom. Egyrészt azt jelenti, hogy a népesség mind nagyobb száma és hányada tömörül a városokban. Ez a – számszerűen könnyen megragadható jelenség – a *városodás*. Ugyanekkor e fogalomban kifejezésre jut az is, hogy a városi civilizáció és életforma fokozatosan általános lesz az egész településhálózatban, vagyis a falusi és városi társadalom egységesül. Ez a folyamat a *városiasodás*. Az urbanizáció a maga teljességében csak sokoldalú megközelítéssel (a településföldrajz, statisztika- és népesedéstudomány mellett a politika- és gazdaságtörténet, szociológia, antropológia, szociálpszichológia eszközeinek segítségével) vizsgálható. Ez az írás – mely a romániai, közelebbről az *erdélyi* városnövekedés számait kívánja az etnikai viszonyok alakulásával összefüggésben láttatni – az urbanizációnak csak az első összetevőjével, a *városodással* foglalkozik.

A népesség területi koncentrációját kísérő etnodemográfiai folyamatok közül Erdélyben kétségtelenül a városok fokozódó (*el*)románosodása a legszembetűnőbb. Ez – a térség geopolitikai helyzetéből adódóan bizonyos helyeken és bizonyos mértékig természetszerű folyamat – az utóbbi évtizedekben minden korábbit felülmúló s szükségszerűnek már egyáltalán nem tekinthető lendületet vett. Az erőltetett iparfejlesztésen alapuló urbanizáció, mely a helyi megélhetési lehetőségeiktől megfosztott falusiak millióit kényszerítene városi központokba, a nemzeti homogenizálás és az erőltetett asszimiláció politikájával párosulva város és vidéke nyelvterületen belüli természetes kapcsolatait ott is figyelmen kívül hagyta, ahol ennek tekintetbe vételére lehetőség nyílt volna. Románia mai városhálózata gyakorlatilag *egész országrészek átszervezése és mozgósítása árán* (A. Gergely András) jött létre, vagyis nem kis részben, távoli vidékek közötti népvándorlás „eredménye”. Ez azt jelenti, hogy egyes erdélyi mikrorégiók nemzetiségi egyensúlyának felbomlásához közvetve vagy közvetlenül a Kárpátokon túlról Erdélybe irányuló betelepülés is hozzájárult.

Célunk az utóbbi évtizedek (helyi és az országrészek közötti) migrációs folyamatairól tájékoztató számadatok vázlatos áttekintése¹ amennyire ezt a román statisztikai szolgálat szűkkeblű adatközlési gyakorlata engedi. Meggyőződésünk ugyanis, hogy az elmúlt évtizedek városnövekedésében döntő szerepet játszó vándormozgalmak ismerete a nemzetiségi megoszlás alakulására vonatkozó közvetlen információk hiányában is – segítséget nyújthat ahhoz, hogy hozzávetőleges képet alkossunk a városok etnikai arculatában bekövetkezett változásokról.

A szöveg közti táblázatok nemzetiségre vonatkozó számadatai a népszámlálások *anyanyelvi felvételeiből* származnak. Kivételt képez az 1977. évi népszámlálási közlés, mivel az – az etnikai adatokat „nemzetiség és anyanyelv” szerint publikálva – valójában egyik szempont szerint sem ad érdemi tájékoztatást a lakosság nemzetiségi megoszlásáról. Hivatalos nemzetiségi adatokat 1977 után nem tettek közzé Romániában. A jelenségkör vizsgálatának további forrásait a bukaresti statisztikai hivatal népmozgalmi közleményeiben találjuk. A nyilvánosságra hozott számsorok, illetve az azok alapján készült elemzések – közvetlen etnikai vonatkozások híján – csak részlegesen hasznosíthatók. 1985–1989 között egyébként ezeknek az adatoknak a közlése is szünetelt.

A „városi népesség” fogalma a román településstatisztikában

Az urbanizációs jelenségek vizsgálata során használatos „városi”, illetve „vidéki (falusi)

népesség” kifejezések pontos értelmezéséhez elengedhetetlen a román közigazgatás néhány sajátosságának az ismerete.

A román közigazgatásban kezdetben az összes lakott hely gyűjtőneve *a község* (comuna) volt, és ezeknek két csoportját különböztették meg: a vidéki és városi községeket. A vidéki községek vagy egyetlen faluból álltak, ha az a községi közigazgatási terhek viselésére egymagában képes volt, vagy pedig több falut egyesítettek, ha azok e terhek viselésére külön-külön képtelenek voltak. A vidéki közösségek csoportjából külön kell választanunk az úgynevezett elővárosi vagy *város környéki községeket* (comuna suburbana), melyek építészeti, közegészségügyi és rendészeti szempontból alá voltak rendelve annak a városnak, amelyhez tartoztak.² A korabeli (1930., 1941. és 1948. évi) román népszámlálások a város környéki községek adatait a följük rendelt városok adatai között tartották nyilván.

Románia 1950-ben végrehajtott területi átszervezése szakított a hagyományos közigazgatási beosztással. Az erről rendelkező törvényt több ízben is módosították, s ennek során 1956-ban egy új köztes települési kategória jelent meg: az úgynevezett *városi jellegű település* (localitatea asimilată urbanului). Az e kategóriába sorolt (egy vagy több faluból álló) településegységeket a távlati gazdaság- és területfejlesztési tervek városi szerepkörre jelölték ki.³ Számukat 1966-ban egy rövid életű minisztertanácsi határozat jelentősen megnövelte, besorolásuk azonban változatlan maradt, így e községeket továbbra is városi jellegű településeként (comunele incluse în mediul urban) tartották számon.

Az 1968. évi közigazgatási reform visszatért a megyerendszerhez. A rajonok (illetőleg a korábbi járások) kiiktatásával kétszintes igazgatási rendszert alakítottak ki, melyben a községeket közvetlenül a megye alá rendelték. A városi alárendeltségű községeket ez a rendszer is megtartotta. E közigazgatási típus közbülső állomást képviselt a városiasodás útján, mely folyamat végső célja az volt, hogy a település egyesüljön azzal a várossal, melynek alárendelték.⁴ A városkörnyékiség kritériumának kihangsúlyozása a szuburbanizációs folyamatok felerősödésével függ össze; e kötődés a települési típus hivatalos megnevezésében is kifejezésre jut (visszatértek a román közigazgatásban hagyományosnak számító comuna suburbana elnevezéshez). E fogalom tartalmát talán az egyes romániai magyar szakírók szóhasználata nyomán közkeletűvé vált – *peremközség* kifejezés adja vissza a legszemléletesebben. Az 1968-as területi-közigazgatási rendezés a városi településeket sem hagyta érintetlenül. A rendelkezések értelmében ugyanis a város a tényleges városi központon kívül egyéb, a várost alkotó (többnyire falusias) településeket, illetőleg közvetlenül a város alá rendelt falvakat is magában foglal. A közigazgatási jog ily módon a szuburbanizációs folyamatok egy részét a városhatárok mögé terelte, ezáltal is oldva a hagyományos város-fogalmat. E rövid történeti áttekintés összegzésként megállapítható, hogy a településföldrajzi értelemben vett város-falu és a közigazgatásban használatos – a román településstatisztika által is adaptált – város-község fogalma nem azonos. A közigazgatási értelemben vett település többnyire településegységet jelent, egy központtal és az annak alárendelt településekkel. *Falusi jellegű települések ma már minden igazgatási egységben találhatóak*, vagyis nem csupán a községekben és peremközségekben, hanem az agglomerációs övezetekre kiterjeszkedő városokban is. Az eddigiekből következően a román településstatisztika adataiban a falusi lakosság kifejezés kizárólag a *vidéki községek* falaiban élőket jelenti. Külön problémát jelentenek a bizonytalan státusú – vidéki jellegű, ám városi alárendeltségű-peremközségek, mivel a román statisztikai szolgálat népmozgalmi adatsorai egészen a nyolcvanas évek elejéig e közigazgatási egység lakóit is *a városi lakosság közé számították*, s ezzel az eljárással még a metodológiai szempontok megváltozása óta megjelent publikációkban is találkozhatunk.⁵ A peremközségek városi besorolása az erőltetett városfejlesztés prekoncepcióit tükrözi, hiszen java részük nem felelt meg az általános, elfogadott városi kritériumoknak (ez a megállapítás egyébként nem egy, a városi rangot újabban elnyert településre is érvényes); adataik azonban – bár e települési típus megítélése

napjainkra változott – utólag nem mindig választhatók külön a városi népmozgalom összesített számsoraiból.

Országos adatok

A Románia mai területén élők száma 1912 és 1985 között 78%-kal, csaknem tízmillió fővel nőtt. E növekmény szinte teljes egészében (9 305 000 fővel) a *városok lakosságát gyarapította*. Az összlakosságból 1910-ben még csupán 16,2%-kal részesedő városi népesség számaránya 1985-ben elérte az 50%-ot, a peremközségekkel együtt számítva pedig túlhaladta azt (53,1%). A puszta számadatokat tekintve tehát Románia - mint arra, a ceausescui „aranykort” akaratlanul is apologizálva, a szakmai közlemények előszeretettel hivatkoztak - az „urbánus országok” sorába lépett, lakossága „városiasodott nemzetté” vált.

1	2	3	4	5	6	7
1910/12	12767	2065	16,2	-	-	118
1930	14281	2865	20,1	186	1,3	1,81
1948	15873	3487	22,0	226	1,4	1,16
1956	17489	4746	27,1	728	4,2	3,89
1966	19103	6220	32,6	1086	5,6	2,72
1977	21560	9396	43,6	844	3,9	3,90
1985	22725	11370	50,0	692	3,1	2,03

Magyarázat: 1. Év, 2. Összlakosság (ezer fő), 3. A városok lélekszáma (ezer fő, %), 4. A peremközségek lélekszáma (ezer fő, %), 5. A városok lakosságának évi átlagos gyarapodási üteme (%), 6. A városok száma, 7. A peremközségek száma.

A városi lakosság évi átlagos növekedési üteme 1948–1956 és 1966–1977 között volt a legszembetűnőbb (3,89, illetve 3,90%), de a többi időszakhoz viszonyítva az 1956–1966 közötti évi 2,72%-os növekedési arányszám is magasnak tekinthető. Ebben az időszakban a városi népesség gyarapodásának két legfontosabb forrása: a gyorsított ütemben fejlesztett ipari és igazgatási központok felé irányuló vándormozgalom, vagyis a *falusi lakosság városokba áramlása, valamint új városi központok kijelölése, s lakott területek városokhoz csatolása*.

E tényezők népességnövelő hatása a tényleges gyarapodás és a természetes szaporulat különbözetével mutatható ki. Ez a szám 1948 és 1956 között – ekkor a városokban és peremközségekben élők 1 761 000 fős növekedéséhez a természetes szaporulat mindössze 295 000-rel járult hozzá⁷ – 1 466 000 volt (83,4%). 1956–1966 között a városi környezetben élők száma 1 831 000-rel lett több. E gyarapodásból a természetes szaporulat 413 000 fő,⁸ tehát az összlakosság növekményének több mint háromnegyede (1 418 000 fő, azaz 77,4%) a vándormozgalmaknak és az új városok létrejöttének köszönhető. A következő tizenegy év, 2 934 000-es városnövekedéséből a természetes szaporulat – 1 030 000 fő – már több mint 35%-ot tett ki, míg a faluról városba költözködést illetve az adminisztratív intézkedések csak 65%-ban éreztették hatásukat. (A peremközségek nélkül számítva részletesebb arányszámok is rendelkezésünkre állnak. Eszerint a városok természetes szaporulata 34,2%, a faluról városba költözés aránya 60,5% volt. Az új városalakulások és a területi-közigazgatási módosítások 5,3%-ban játszottak közre.)⁹ E periódusból az 1977. évi népszámlálást megelőző négy és fél esztendő – azonos közigazgatási területre vonatkozó – adatai közvetlenül is összehasonlíthatók. A városok és peremközségek lélekszáma 1 650 000-rel gyarapodott, ebből a természetes szaporulat részesedése 424 000 fő. A vándorlási különbözet (1 226 000) aránya ezúttal igen magas, 74,3%. A hatvanas-hetvenes évek adatait a román statisztikusok a háború utáni időszak egészére általánosíthatónak tartják: véleményük szerint a városok migrációs gyarapodása és természetes szaporulata összességében véve 2:1 arányban viszonyult egymáshoz.¹⁰

A hetvenes évek végétől *a faluról városba költözés üteme némileg mérséklődött*. Bár 1977. január 5. és 1985. július 1. között a városi környezetben élők száma további 1 822 000-rel növekedett, ebből a vándorlási különbözet már csupán 1 023 000 fő, azaz 56,2% volt. A jelenségre az extenzív iparfejlődés lefékeződése, a falu népességkibocsátó erejének gyengülése s a városok befogadóképességének a telítettsége ad magyarázatot. Az utóbbi években – a vándormozgalmak utóhatásaként – *erősödött a városok belső reprodukciós képessége*. A megváltozott környezet ugyanis egyelőre nem érezteti születésszám-mérséklő hatását; a vándor mozgalmak előtt nyitott kis- és középvárosokban – sőt még a jelentékeny autochton népességgel bíró, s bizonyos fokig „zárt” nagyvárosokban is – az újonnan jöttek magasabb termékenysége dominál.¹¹ A népmozgalmi adatok tanúsága szerint az utolsó évtizedben a városokba az élveszületések aránya fokozatosan az országos átlag fölé emelkedett. A viszonylag magas születésszám – s az országos átlagnál jóval kedvezőbb halálozási arányszám – eredményeként *a természetes szaporulat* „belső” tartalékai ellensúlyozni tudják a migrációs források apadását, és egyre jelentősebb mértékben járulnak hozzá a városi népesség növekedéséhez.

A romániai „városrobbanás” kezdetekor a *városodottság szintje viszonylag alacsony volt*. A szembetűnő népességnövekedéshez tehát a nagyarányú földrajzi mobilitás mellett – különösen az 1956. és 1977. évi népszámlálásokat megelőző periódusban – az új városok, illetve városi szerepkörre szánt települések nagy számban történt kijelölése is hozzájárult. 1912 és 1985 között a városok száma gyakorlatilag megduplázódott, az átlagos városnagyság pedig – a városok közvetlen szomszédságában lévő falvak bekebelezése révén – több mint a kétszeresére nőtt.¹² A „városcsinálás” folyamata 1968-ban tetőződött, amikor egyidejűleg 49 helységet nyilvánítottak várossá, és összesen 594 falusi település került a városok közigazgatási határain belülre.¹³ A hetvenöt év alatt létesült városok lakóinak száma 1985-ben 1 901 000 volt (ez a városi népesség 9 305 000-es gyarapodásának 20,4%-a), s ha az 1912 óta megszakítatlanul fennálló városok területgyarapodását is figyelembe vesszük, akkor ez a szám jóval meghaladja a kétmilliót. Összességében nem túlzás azt állítani, hogy az 1912–1985 közötti urbanizációs népességgyarapodásnak mintegy 20-25%-a *a közigazgatási változásoknak köszönhető*, a peremközségeket is ideszámítva pedig ez az arány eléri a 26-30%-ot.

Erdélyi adatok

Az ország 1910 és 1985 közötti népességnövekedésének alig több mint *egynegyede* (2658 000 lélek) jutott Erdély területére. Míg a Kárpátokon túli országrészek lakossága majdnem megkétszereződött, Erdélyé mindössze a másfélszeresére nőtt. Így e vidéknek az ország összlakosságából való részesedése 41,2%-ról 34,8%-ra esett vissza.

1	2	3		4		5	6	7
1910	5258	683	13,0	-	-	-	41	-
1930	5548	953	17,2	10	0,2	1,68	49	8
1948	5761	1113	19,3	6	0,1	0,91	52	5
1956	6232	1754	28,1	411	6,6	5,80	79	105
1966	6720	2371	35,3	530	7,9	3,04	90	...
1977	7500	3559	47,4	209	2,8	3,34	112	48
1985	7916	4299	54,3	198	2,5	2,01	112	48

Megjegyzés: A mindenkori megyehatárok között.

Magyarázat: 1. Év, 2. Összlakosság (ezer fő), 3. A városok lélekszáma (ezer fő, %), 4. A peremközségek lélekszáma (ezer fő, %), 5. A városok lakosságának évi átlagos gyarapodási üteme (%), 6. A városok száma, 7. A peremközségek száma.

Az erdélyi népességnövekedés elmaradása elsősorban az 1948 előtti – két háborút és többszöri hatalomváltást magába foglaló – periódusra vezethető vissza. A második

világháborút követően a növekedés üteme felgyorsul, 1956–1977 között megközelíti az ország (és 1966–1977 között elhagyja az Erdélyen kívüli vidéki területek) átlagát, 1977–1985 között pedig mind az ország, mind az Erdélyen kívüli területek átlaga fölé emelkedik.

Az erdélyi városnövekedés – kisebb-nagyobb fáziseltolódásokkal – az országos tendenciákat követi. Az 1948–1956 közötti periódus népmozgalmi adatai nem ismeretesek, de az urbanizációs népességtartalék mozgósítása már ekkor is igen nagy arányokat öltött. 1956 és 1966 között a városi népesség (Erdély mai megyehatárai között számított) 747 000 fős gyarapodásából mindössze 167 000 köszönhető a természetes szaporulatnak.¹⁴ Az 580 000-es különbözet jelentős részarányt képvisel (77,6%), bár ezen belül a vándorlási többlet – melynek aránya az új városalakulások nagy száma miatt némileg az országos átlag alatt maradhatott – nehezen becsülhető. Az erdélyi városok és peremközségek 1972. július és 1977 közötti migrációs hozama (410 000 lélek) az országos szintnél visszafogottabb (72,7%), ezt követően azonban a vándormozgalmak magasabb arányt képviselnek az erdélyi városi népességnövekedésben, mint az ország területének egészén (1977 és 1985 között a 729 000-es gyarapodásból a vándorlási különbözet 443 000 fő, 60,8%).

Az 1910-ben már létezett városok lélekszámának és össznépességen belüli számarányának alakulása

Év	Románia (ezer fő, %)		Ezen belül (ezer fő, %)	
	1910	2026	15,9	674
1930	2633	18,4	867	15,6
1948	3190	20,1	996	17,3
1956	4131	23,6	1348	21,6
1966	5294	27,7	1745	26,0
1977	7749	36,0	2558	34,1
1985	9469	41,7	3162	39,9

Erdély városodottságának szintje 1956-ban jutott túl az országos átlagon. Ez – a 3. táblázat tanúsága szerint – az extenzív városiasítási hullámnak köszönhető. A számokból kiderül, hogy Erdélyben a városi népesség részesedése az adott terület összlakosságából az új városalakulások nélkül mindvégig az országos átlag maradt volna. 1985-ben az új városok lakóinak száma 1 137 000; a „városcsinálás” – az országos 20,4%-kal szemben – itt legkevesebb 31,4%-kal járult hozzá az urbánus népesség gyarapodásához.

A felgyorsult erdélyi urbanizáció különösen az 1948–1956 közötti periódusban szembetűnő. A növekedés ritmusa ekkor lényegesen felülmúlja a Kárpátokon túli országrészekét; ezt követően az országos fejlődés szintjére esik vissza. A különbség így is számottevő: míg a Kárpátokon túli városok népességének száma 1948 és 1985 között megháromszorozódik, az erdélyi városoké ugyanez idő alatt közel a négyszeresére emelkedik:

A nemzetiségi megoszlás alakulása Erdélyben (ezer fő,%)

Év	összesen	román		magyar		német		egyéb	
		abszolút	%	abszolút	%	abszolút	%	abszolút	%
1910	5258	2829	53,8	1663	31,6	565*	10,8	201	3,8
1930	5548	3233	58,3	1481	26,7	541	9,7	293	5,3
1948	5761	3752	65,1	1482	25,7	332	5,8	195	3,4
1956	6232	4081	65,5	1616	25,9	373	6,0	162	2,6
1966	6720	4570	68,0	1626	24,2	374	5,6	150	2,2
1977	7500	5321	71,0	1651	22,0	323	4,3	205	2,7
ebből a városok									
1910	683	121	17,7	441	64,6	105*	15,4	16	2,3
1930**	963	331	34,4	432	44,8	130	13,5	70	7,3
1948**	1119	562	50,2	437	39,0	80	7,2	40	3,6
1956	1754	989	56,4	592	33,8	146	8,3	27	1,5

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

1966***	2620	1698	64,8	721	27,5	167	6,4	34	1,3
1977	3559	2515	70,7	821	23,1	157	4,4	66	1,8

* A jiddis anyanyelvűekkel együtt

** A peremközségekkel együtt

*** Az 1968-ban életbelépett közigazgatási beosztás szerint

Az erdélyi városnövekedés lendületéhez csupán az itt *élő románság gyarapodási üteme* fogható (lásd a 4. táblázatot): az ugyanis az 1948–1956 közötti periódust kivéve mindvégig *meghaladja az országos átlagot*, sőt eléri az Erdélyen kívüli országrészek lakosságáét, beleértve a fővárost is. A hét és fél évtized alatt a románság 88,1%-kal szaporodott, ugyanakkor a többi etnikum lélekszáma – a rutének kivételével – *stagnált* vagy éppenséggel *csökkent*.

A két tendencia szorosan összekapcsolódik: ez idő alatt a városi népesség nemzetiségi megoszlásában is szembetűnő aránymódosulás következett be. A román városlakók száma 1977-ig példátlan ütemben a *több mint hússzorosára* nőtt. Ezáltal a csoport a nemzetiségen belüli urbánus népességet tekintve a magyarokkal és németekkel egy sorba emelkedett (lezajlott a románság városodása), számaránya pedig meghaladta a városi népesség kétharmadát, vagyis a városokban is létrejöttek az összerdélyi nemzetiségi arányok (végbement, illetve erőteljes ütemben zajlik a városok *románosodása*).

A városok etnikai arculatának – a területi statisztika összesített számadataiban megmutatkozó – radikális átformálódása nem kis részben a „városcsinálásnak” köszönhető. Ez a folyamat – mint utaltunk rá – Erdélyben jóval nagyobb méreteket öltött, mint Románia más vidékein. Az adminisztratív intézkedések hatását az 5. táblázat szemlélteti, amely a városodás által érintett települések etnikai tagolódásának adatait egymással közvetlenül összevethető területi csoportok szerint is – mind az 1910-es, mind pedig az 1977-es államigazgatási beosztásnak megfelelően – tartalmazza. Mint látható, azokon a településeken, melyek 1910 és 1977 között nyerték el a városi rangot (vagy csatoltattak a városokhoz), már 1910-ben relatív többséggel bírt a román ajkú lakosság, míg ugyanott a magyarság csupán összerdélyi arányszámának megfelelően képviseltette magát. Erdély román városlakóinak 1910–1956 közötti 868 000 fős növekedéséből 265 000 jutott az 1910 után létesített városokra. Ez 30,5%-os részesedésnek felel meg. Az adatok azt mutatják, hogy az új városalakulások népességi tartaléka időben előrehaladva egyre inkább a románság soraiból kerül ki: azokon a településeken, melyek lélekszáma utóbb a városi népesség csoportját gyarapította, 1910-ben 47,0%, 1930-ban 53,6%, 1956-ban pedig már 70,5% volt a románság részaránya.

Az erdélyi városok nemzetiségi megoszlásának adatai az 1910. évi, a korabeli és az 1977. évi közigazgatási beosztásnak megfelelően, 1910–1956 (ezer fő; %), a mai megyehatárok között.

Év	összesen	román	magyar	német	egyéb
1910*					
a)	674	116	17,2	438	65,0
c)	596	280	47,0	192	32,2
együtt	1270	396	31,2	630	49,6
1930					
a) **	873	294	33,7	402	46,0
b) **	81	32	39,5	29	35,8
c)	547	293	53,6	140	25,6
együtt	1501	619	41,2	571	38,1
1956					
a)	1348	719	53,3	507	37,7
b)	399	265	66,4	84	21,1
c)	325	228	70,5	71	21,8

együtt	2072	1212	58,5	662	32,0	159	7,6	39	1,9
--------	------	------	------	-----	------	-----	-----	----	-----

Magyarázat: a/ az 1910-ben már létezett városok, b/ a népszámlálás időpontjáig létesített városok, c/ 1977-ig létesített városok (az adott népszámlálás időpontjáig a városokhoz került településekkel együtt)

* Az 1910 után városi rangját elvesztett Kolos és Vízakna adatai nélkül; a jiddis anyanyelvűek a németek csoportjában lettek felvéve

** A peremközségekkel együtt

A regáti román betelepülés

Ha tekintettel vagyunk a valamikori Magyarországtól Romániához került területek etnikai és az e területek fölötti uralomváltás politikai realitásaira, akkor egyáltalán nem tarthatjuk meglepőnek, hogy a románság időközben a városi lakosság csoportján belül is számbeli fölényre tett szert. Az általános népesedési tendenciák ismeretében azonban önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajon csak az *itt élő* románság szaporaságának, nagyobb „propagatív erejének” köszönhető-e ez a gyors a románság látványos térhódítását eredményező erdélyi városnövekedés? Az etnikumuk összefüggő tömbjeitől távolra sodródott, illetve anyanemzetüktől elszakított kisebbségek népességi hiányára az eltelt évtizedek történelmi és politikai eseményei magyarázattal szolgálnak: a háborús emberveszteség, a menekülthullámok sorozata és a folyamatos kivándorlás *a nem román etnikumok lélekszámát közel egymillióval* apasztotta. Az azonban nehezen hihető, hogy az erdélyi románság az így támadt űrt képes lett volna betölteni, annál is inkább, mivel a románság Kárpátokon inneni természetes szaporodásának aránya a század eleje óta kimutathatóan mindig alacsonyabb volt, mint a Regátban. Okkal feltételezhető ugyan, hogy a nemzetiségi statisztikák torzításait, a népszámlálások során gyakorolt *kényszerasszimilációs* nyomás a románság gyarapodását néhány százalékkal magasabbnak tünteti fel a valóságosnál, ám ennél jóval tekintélyesebb az a nyereség, amit az erdélyi románság a különböző országrészek egymás közötti belső vándormozgalmának az eredményeként mondhat a magáénak.

A románság gyarapodásának mutatói, 1948–1977 (ezer fő, %)

Időszak	Országos gyarapodás		A románság gyarapodása					
			Az országban		A Kárpátokon túl		Erdélyben*	
1948-1956	1617	10,18	1483	10,91	1145	11,61	338	9,05
1956-1966	1614	9,23	1690	11,21	1191	10,82	499	12,26
1966-1977	2457	12,76	2437	14,70	1686	13,81	751	16,43

* A mai megyehatárok között

A két nagy országrész közötti vándoráramlások alakulását többféleképpen is nyomon követhetjük. A 6. táblázatnak az 1948 és 1977 közötti időszakra vonatkozó adatát szerint a románság gyarapodásának üteme összességében jelentősen felülmúlja az országos átlagot, sőt növekedése 1956-tal kezdődően abszolút számban is meghaladja az ország lakosságáét. Ezen belül az erdélyi románság szaporulata (melynek üteme 1948–1956 között nem csupán az országos átlagot, de még az erdélyi magyar és német etnikum gyarapodási rátáját sem éri el!) különös módon megugrik. Ez azt valószínűsíti, hogy az 1956-ot követő évtizedekben Erdély egyre inkább a Kárpátokon túli vidékek felszabaduló népességfölségének a migrációs célpontjává vált. Ellenőrzésképpen érdemes szemügyre venni a természetes szaporulat ugyanez időszakra vonatkozó mutatóit (Lásd a 7. táblázatot)¹⁵ A tényleges és a természetes szaporodás mutatóit egybevetve megállapíthatjuk, hogy amíg 1956–1966 között Erdély román lakossága 12,3, 1966–1977 között pedig 16,4%-os ütemben gyarapodott, ugyanez idő alatt a regáti románság 10,8, illetve 13,8%-os növekedési üteme – noha e vidéken a természetes szaporodás *jóval meghaladja* az erdélyi szintet – alatta maradt az erdélyi románokénak.

A természetes szaporulat mutatói, 1948–1985 (ezer fő, %)

Időszak*	Az országban		A Kárpátokon túl		Erdélyben	
1948-1956	1700	10,71	
1956-1966	1765	10,71	1283	11,42	482	7,73
1966-1977	2551	13,37	1835	14,84	716	10,66
1977-1985	1317	6,71	943	7,62	374	4,99

* 1948. I. I., 1956. I. I., 1966. I. I., 1977. I. 5., 1985. VII. 1. között

A publikussá vált etnikai vonatkozású népmozgalmi részadatok ismeretében tudjuk, hogy az erdélyi románság természetes szaporulatának mutatói némileg ugyan magasabbak, mint az egyéb etnikumoké¹⁶, de nem érik el sem a Kárpátokon túli románságét, sem az országos átlagot. Ha az erdélyi románság esetében a természetes szaporulatnak az adott terület összlagosságát jellemző átlagmutatóit vesszük irányadónak – mégpedig oly módon, hogy azokat, tekintettel a románok viszonylag nagyobb szaporaságára, másfél-két százalékponttal megemeljük –, akkor e számítások középértéke szerint tényleges növekedésük 1956-1966 között 499 000 helyett 390 000, 1966–1977 között pedig 751 000 helyett mindössze 560 000 lenne. Vagyis az erdélyi románság két évtizednyi természetes szaporulata – optimális becslés szerint is – csupán 950 000 körülire tehető. Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy az 1977. évi népszámlálás adatai – a bevezetőben jelzett okok miatt – az összehasonlításra alkalmatlanok. Ez a közlés az előzetesen nyilvánosságra hozott adatokhoz képest a románok számát országosan 204 000-rel megemelte. Az erdélyi megyék többségéről rendelkezésünkre álló előzetes adatok szerint¹⁷ az itteni románság lélekszáma mintegy 80 000-rel kevesebb annál, mint ami a népszámlálási kötetben szerepel. Ezt leszámítva tehát a két évtizedes román növekmény 1 170 000-re csökken, amiből – az erdélyi románság 950 000-es természetes szaporulatát feltételezve – 220 000 fő a belső vándormozgalmak egyenlege, vagyis a regáti bevándorlás pozitívuma kell, hogy legyen.

E becslés természetesen csupán a regáti románság beköltözésének arányaira vonatkozó hipotézisként fogadható el. Feltevésünk helytálló voltát az úgynevezett „mérleg-módszer” alkalmazásával ellenőrizhetjük. Ebben az esetben a vándorlási egyenleget az egyes országrészek tényleges és természetes szaporodásának egybevetései alapján próbáljuk megállapítani.

A vándorlási különbözet (ezer fő)

Időszak*	Az országban	A Kárpátokon túl	Erdélyben**
1948-1956	-107
1956-1966	-152	-171	+19
1966-1977	-70	-143	+73
1977-1985	-153	-194	+42

* 1948. I. I., 1956. I. I., 1966. I. I., 1977. I. 5., 1985. VII. 1. között ** A mai megyehatárok között

A táblázat szerint az előzőekben vizsgált két évtized alatt 222 000 ember vándorolt ki Romániából. A Regát népességének vándorlási vesztesége nagyobb, 314 000 fő, míg Erdély népesedési mérlege 92 000 főnyi vándorlási többletet mutat. Ennél természetesen jóval nagyobb az Erdélybe áttelepedők száma, hiszen a külföldre vándoroltak jelentős része éppen Erdély területéről távozott. Mivel a nemzetközi kimutatások szerint a kivándoroltak többsége ekkor zsidó és német volt, az erre utaló adatok alapján¹⁸ (e szerint 1956 és 1976 között 139 000 zsidó és 64-70 000 német hagyta el az országot); az illető nemzetiséghez tartozók számbeli csökkenésének területi megoszlásából következtetve az Erdélyből e két évtized során külföldre távozottak száma legkevesebb 105-120 000 lehetett. Ennek hozzászámításával a regáti bevándorlók számát 1956–19156 között 75-80 000-re, 1966-1977 között 125-135 000-re, összesen tehát 200-215 000-re, azaz a vitathatatlanul pozitív

vándorlási egyenleg több mint kétszeresére becsülhetjük. Ez a becslés nagyjából egybevág az erdélyi románság *feltételezett* természetes szaporulatának és *tényleges* növekedésének az előzőekben számított különbözetével.

A népesség születési hely szerinti kimutatása

E szám a vándorlási mozgalmaknak csupán a különbözetét jelzi, s nem azok valóságos terjedelmét. A belső vándorlás irányiról és méreteiről a népszámlálások származási statisztikái segítségével tájékozódhatunk. (Lásd a 9. táblázatot.)¹⁹ A születési és lakóhely szerinti adatok egybevetése szerint 1977-ben 533 000 Kárpátokon túlról érkezett élt Erdélyben. Ugyanakkor 290 000 erdélyi születésűt találtak a Kárpátokon túli területeken. (Az Erdélyből elszármazott regátiak száma 1966-ban 241 000, 1930-ban 176 000 volt.) E két szám különbözete, azaz Erdély nettó vándorlási nyeresége 1977-ben mindössze 243 000 fő, ez a szám azonban a valóságban 823 000 ember országon belüli lakóhely-változtatásának az eredménye. E példa azt mutatja, hogy a származási statisztika „bruttó” nyereséget részletező számai hívebben tükrözik a *kétirányú* népességmozgások valódi dimenzióit, mint a mérlegmódszer alkalmazásával nyert adatok. *A jelenlévő* regáti népesség tényleges súlyára, közvetlen (és közvetett) demográfiai jelentésére valójában csak a születési helyre vonatkozó statisztika alapján következtethetünk, mivel e számok azokat a regátiakat is magukban foglalják, akik – képletesen szólva – az Erdélyből az ország Kárpátokon túli vidékeire távozottak helyébe költöztek be: (A születési helyszerinti felvétel témánk szempontjából azért is fontos, mivel a vándormozgalom nem egyszerűen területek, hanem különböző típusú települések között zajló folyamat. A földrajzi mobilitás általános tendenciáinak megfelelően az országrészek közötti mozgás is elsősorban falu város irányú volt, így annak során az azonos települési típusok egymás közötti népességcseréje viszonylag alacsony arányú lehetett. 1977-ben az Erdélyben élő regáti születésűeknek 81,6%-a, a Kárpátokon túl élő erdélyieknek pedig 83,4%-a volt valamelyik város lakója. Az adott terület *migrációs nyeresége* tehát túlnyomórészt a *városokban jelentkezett*; az ezt ellentételező *vesztés* pedig – feltevésünk szerint – jobbra *a falvak lélekszámát csökkentette*. Az ebből adódó eltolódások következtében az erdélyi városok tiszta vándorlási nyeresége elérhette vagy meg is haladhatta Erdély összalakosságának a belső vándorlások révén nyert pozitívumát. A közzétett adatok sajnos nem teszik lehetővé az ilyen irányú vizsgálatokat.)

Erdély népessége születési és lakóhely szerint, 1930, 1966, 1977 (ezer fő, %)

Év	összalakosság	Lakóhelyen született		Lakóhelyén kívül született							
				Ugyanabban a megyében		Erdélyben másutt		Erdélyen kívül		Egyéb	
1930											
összesen	5548	4105	74,0	789	14,2	415	7,5	68	1,2	171	3,1
város*	963	400	41,5	215	22,4	215	22,4	44**	4,6	89	9,2
1966											
összesen	6720	4334	64,5	1079	16,1	792	11,8	397	5,9	118	1,7
város***	2620	1076	41,1	617	23,5	80	3,1
1977											
összesen	7500	4641	61,9	1329	17,7	916	12,2	533	7,1	81	1,1
város	3559	1500	42,1	892	25,1	673	18,9	435	12,2	59	1,7

* A peremközségekkel együtt

** Az ország akkori területén számítva

*** Az 1968-ban életbelépett közigazgatási beosztás szerint

Az adatok részletezése szerint a Regátból elszármazottak több mint négyötöde (434 000 fő, 81,3%) *a dél-erdélyi* „ipari tengelyt” alkotó megyékben (Brassó, Hunyad, Temes, Krassó-

Szörény, Szeben és Arad) koncentrált. (Az egyébként szintén déli megyének számító Fehér, migrációs jellemzőit tekintve, „kilóg” a sorból.) E vidék kiemelt migrációs célpont: a más megyékben születettek aránya 1977-ben 29,1% volt (ezen belül a Kárpátokon túlról jötték 12,9%); vándorlási egyenlege is pozitív, 616 000 fővel elérte az összes itt élők 18,3%-át (ebből a regáti egyenleg 303 000 fő, 9,0%). A Regátból Erdélybe költözött 435 000 városi lakos 83%-a (361000 fő) ugyancsak e megyékben összpontosult. Betelepülésük Brassó és Temes megyékben volt a legdinamikusabb. Brassó megye városainak lélekszámát 1966-ban 66 000 (24,5%), 1977-ben már 134 000 (33,3%) regáti születésű gyarapította; Temes megyében ez a szám 1966-ban 34 000 (13,7%, 1977-ben pedig 58 000 (16,2%) volt. Hunyad megyében a folyamat lefékeződött; a regáti betelepülők száma 72 000-ról (25,7%) csupán 79 000-re (23,4%) emelkedett.²⁰

Észak-Erdélyben a más megyében születettek számaránya már jóval alatta marad e déli értéknek: 1977-ben a terület egészén 12,7% (a regáti születésűek aránya pedig mindössze 2,2%) volt. Tényleges vándorlási többlet csak Kolozs és minimális mértékben Máramaros megyében mutatkozik. Szatmár, Szilágy és Beszterce-Naszód megye, valamint a Székelyföld ekkor még a jelentősebb népességkibocsátó vidékek közé sorolható. Az észak-erdélyi megyék vándorlási hiánya együttesen 218 000 főt tett ki.

Viszonylag jelentős regáti betelepülést az 1977. évi népszámlálás csupán Kolozs, Hargita, Maros és Bihar megyékben állapított meg, a vándorlási egyenleg azonban - Hargita kivételével - mindenütt negatív, vagyis e megyékből többen költöztek a Kárpátokon túlra, mint ahányan érkeztek onnan. (A regáti vándorlási veszteség összesen 54 000 fő volt.)

A távolabbról érkezettek demográfiai súlya a városokban viszonylag szerénynek mondható: 1977-ben Észak-Erdély megyéiben mindössze 65 000 regáti születésű városlakót tartottak nyilván. A legtöbbet Kolozs (18 000, 4,4%), Hargita (10 000, 8,4%), Maros (9 000 3,7%), Bihar (9 000, 3,7%) és Máramaros megye (7 000, 3,4%) városaiban éltek; arányuk még Kovászna megyében jelentős (5,6%, közel 5 000 fő).

1977 után

Az 1977. évi népszámlálást követően a regáti beáramlás felgyorsul. Erre következtethetünk abból a tényből, hogy - a német exodus tömegessé válásával, illetve a magyarok kivándorlásának a megkezdődésével - az országot elhagyók száma 1985 júliusáig az előző évtizedhez képest a duplájára növekszik, s ezzel egyidejűleg tovább nő a Kárpátokon túli vándormozgalmak negatívuma is. (Lásd a 8. táblázatot). Ez a mozgás tekintettel a kivándorlók nemzetiségi összetételére - most már túlnyomó részben az Erdélyt elhagyók üresen maradt helyének a betöltésére irányul, így a regáti betelepülés többlete e kilenc és fél év alatt újabb másfélszázezer lehetett. Az 1977. évi népszámlálási kötet születési hely szerinti kimutatását e gyarapodással megnövelvén- számolva a Kárpáton túlra vándoroltak helyébe érkezőkkel is -, 1985-ben mintegy 700-800 000-ben *valószínűsíthető az 1985-ben Erdélyben élő regátiak száma*. Ez óvatos becslésnek tűnik csupán, ha arra gondolunk, hogy különböző források az elmúlt évtizedekben Erdélybe „telepített” románok számát egy-másfél, sőt másfél-két millióra teszik. Mindenesetre nem túlzás azt állítani, hogy az Erdélyből hiányzó egymilliónyi nem román népelem helyét a románságnak nagyjából a Kárpátokon túlról érkezettek révén sikerült betöltenie. (Ez különösen igaz, ha figyelembe vesszük a betelepülés közvetett népességnövelő hatását; vagyis azt, hogy a frissen megtelepedettek éppen a legtermékenyebb korosztályok tagjai közül kerülnek ki. Az ó újonnan született gyermekeiket a származási statisztika értelemszerűen már az Erdélyben születettek között tartja nyilván.)

Az 1977. évi népszámlálás származási statisztikájának tanúsága szerint a regáti népességi expanzió döntően a városi térségekben zajlott le, s színhelye túlnyomórészt Erdély déli iparvidékének „migrációs ütközőzónája” volt. Északon – tekintve, hogy e vidék természetes

reprodukcója erdélyi viszonylatban kiemelkedően magas – az urbanizáció folyamata inkább a régió amúgy is fölös népességi tartalékát mozgósította. Bár a városok lakosságának etnikai arculata inkább tágabb, mint szűkebb vonzáskörzetük nemzetiségi összetétele szerint alakult, a meghatározó etnikumok városiasodottsága közötti különbségek ekkor még nem tekinthetők mindenütt kiegyenlítettnek. Különösen Bihar és Szilágy megyében, de Maros megyében is a magyarság urbanizációs szintje – noha a városok összlakosságán belüli abszolút többségét e csoport elveszítette – 1977-ben jóval magasabb volt, mint az e megyékben élő románságé. (A dél-erdélyi szóróványamegyékben, illetőleg Máramarosban a magyar városlakók saját etnikumon belüli igen magas aránya a falusi háttér felmorzsolódásával függ össze. Itt a magyarság a városokban is egyre inkább diaszpóra-létbe szorul.)

A magyarság számának és %-os arányának alakulása néhány erdélyi városban 1910–1977 között

Város	1910		1930		1956		1977	
Kolozsvár	50700	83,4	54800	54,3	77800	50,3	85400	32,5
Nagyvárad	58400	91,1	55000	66,6	62800	63,5	75700	44,2
Szatmárnémeti	33100	94,9	30300	58,9	35200	67,6	47600	45,9
Marosvásárhely	22800	83,4	25400	65,8	50200	77,0	81800	62,8
Sepsiszentgyörgy	8400	96,5	8400	77,3	15300	86,8	34000	83,3
Nagybánya	10000	77,6	5800	41,5	16700	46,6	25300	25,0
Arad	46100	73,0	41200	53,3	37600	35,3	34300	20,0
Temesvár	28600	39,4	32500	35,5	36500	25,6	36200	13,5
Brassó	17800	43,4	25000	42,2	24200	19,5	34000	13,2

A jobbára vegyes etnikumú vagy román környezetben található, illetőleg természetes magyar falusi háttérétől elszakított városok nemzetiségi kiegyenlítődésének stációit a 10. számú táblázat példáin követhetjük nyomon.²¹ A számoszlopokból kitűnik, hogy az államhatalomnak csak az 1956. évi népszámlálást követően, vagyis a tervutasításos „második urbanizáció” időszakában sikerült a hagyományosan magyar többségű városokban – a Székelyföld kivételével – egy új „fait accompli”-t teremtenie. Mivel az 1977. évi népszámlálás hivatalos adatai nehezen tekinthetők mérvadónak, még ezeket a nemzetiségi arányszámokat is inkább irányszámokként kell kezelnünk, de nem kétséges, hogy az etnikai megoszlás előrevetített arányai előbb vagy utóbb valóságossá válnak. E „sejtésünket” az 1977–1985 közötti népmozgalmi adatok is igazolják. Ebben az időszakban a hagyományos dél-erdélyi vándorlási centrumok mellé – 14 000, illetve 6 000 főnyi vándorlási többlettel – Kovászna és Hargita is felsorakozott; az a két székely megye, ahol a román betelepedés 1977-ig nem tudott változtatni a városi lakosság alapvető nemzetiségi arányain. (A gyengén városodott Beszterce-Naszód és Szilágy mellett a városok lélekszámának növekedése ugyancsak itt a legdinamikusabb.) Az sem tekinthető véletlennek, hogy a városi népességszám növekedéséhez hozzájáruló betelepülés részaránya (csak a kiemelt déli megyékhez fogható 65-70% körüli értékben) éppen Bihar és Kolozs, valamint 1981-től kezdve Szatmár és Maros, tehát a jelentős magyar városi központokkal bíró észak-erdélyi megyékben a legmagasabb. Bihar, Kolozs és Maros megyékben a migráció egyik forrásvidéke a megye román nyelvterületének községcsoportja, de a városi lélekszámot a más (és Erdélyen kívüli) vidékekről érkezettek is gyarapítják Hargita és Kovászna megyében szinte bizonyos, hogy a más megyékből érkezettek között a Kárpátokon túliak vannak többségben.

Az egyre agresszívabb telepítési politikával párosuló erőltetett városiasítás korszaka – úgy tűnik – a diktátor bukásával Romániában is véget ért. A legkritikusabb, 1977 utáni időszak etnodemográfiai folyamatainak tényleges mérlege azonban valójában csak az 1992 januárjában sorra kerülő – remélhetőleg tárgyilagos – népszámlálás mindenre kiterjedt adatainak ismeretében lesz megvonható.

Jegyzetek

- 1 Elsősorban a hivatalos népszámlálási közlemények, illetőleg a román statisztikai szolgálat évkönyvei alapján. E forrásokra a jegyzetanyagban külön nem hivatkozunk.
- 2 KARDHORDÓ Károly *Néhány szó a román községekről a 228 számú rendelettvény figyelembe vételével Magyar Kisebbség*. XXI, 1942/7–8:142–143.
- 3 ȘERBU, G. R.: *Structura economică și socială a populației localităților asimilate mediului urban din R.P.R* *Revista de Statistică*. XI, 1962/1. 58–59.
- 4 OROVEANU, Mihai T.: *Organizarea administrativă și sistematizarea teritoriului Republicii Socialiste România*. București, 1986. 325.
- 5 A statisztikai idősorok legújabbban az 1968-as évet tekintik választóvonalnak. Így azt megelőzően a városi népesség fogalma magában foglalja a peremközségek lakóit is, míg 1968-cai kezdődően már csak municípiumok és városok lakosságára szorítkozik. *Anuarul statistic al României*. București, 1990. 49.
- 6 A román statisztikai közlemények 1910-re vonatkozó adatai eltérnek az itt közölttől. Az előbbieken az összlélekszám 12 768 000, a városoké pedig 2 019 000. A különbség oka egyes erdélyi megyéknek a román közléstől eltérően számított népességszáma, valamint az, hogy a publikációk Nagyszalontát a városok közé sorolják, Segesvár lakosságára pedig az 1910-es magyar népszámlálás adatához 674-gyel kevesebb főt számítanak.
- 7 Az élveszületéseknek és halálozásoknak – a népszámlálási időpontok eltolódásait figyelembe véve számított – különbözete. Forrás: *Anuarul demografic al Republicii Socialiste România*. București, 1974. 142–143, 236–237.
- 8 Uo:
- 9 *Geografia României*. Vol. II. București, 1984. 146.
- 10 Uo.
- 11 SEMLYÉN István: *Hétmilliárd lélek*. Bukarest, 1980. 194.
- 12 SALVANU, Marioara – KESZI-HARMATH Sándor. Város és városiasodás. *Korunk évkönyv* 1980. 34.
- 13 Ezt megelőzően, 1966 és 1968 között négy település nyerte el a városi rangot. *Geografia României*. Vol. II. București, 1984: 29, 145.
- 14 *Anuarul demografic al Republicii Socialiste România*. București, 1967. 22–25, 82–85.
- 15 Az 1966–1977 közötti időszakra vonatkozó adatok forrása: MEASNICOV; Ioan TREBICI, Vladimir. *Aspecte ale migrației interne și urbanizarea în lumina rezultatelor preliminare ale recensământului din 5. ianuarie 1977*. *Revista de Statistică* XXVII, 1978/4. 31.
- 16 A jelenségre a nemzeti kisebbségeknek – mindenekelőtt a közülük legnépesebb magyarságnak – a románságénál kedvezőtlenebb termékenységi magatartásában találunk közvetett magyarázatot. Így például az élveszületések száma 1965-ben (országosan 27 8362 Erdélyben 95 403) nemzetiség szerint – az apa nemzetiségét alapul véve – a közvetkezőképp alakult: román családban az ország területének egészén 247 684 (89,0%). Erdélyben 66 905 (70,1%), magyar családban pedig 20 567 (7,4%), illetve 20 398 (21,4%) újszülött látott napvilágot. Az 1966. évi népszámlálási eredményekkel összevetve megállapítható, hogy a román élveszületettek számaránya saját nemzetiségüknek az ország összlakosságán belül 87,7%-os, illetve Erdélyben regisztrált 67,8%-os arányánál magasabb, míg a magyar újszülötteké a magyar nemzetiség 8,5%-os országos, illetőleg 23,8%-os erdélyi arányánál alacsonyabb. *Anuarul demografic*. 1967. 52. Hasonló tendencia feltételezhető az 1966–1977 közötti nyers élveszületési arányszámok alapján is. A 11 év alatt a magyar nemzetiségű családokban világra hozott újszülöttek hozzávetőleges száma 336 000 volt. Ez a két népszámlálás végeredményének középarányosához viszonyítva évi 18,4 ezreléknek felel meg, az országos 20,8 és az erdélyi 20,3 ezrelékes átlaggal szemben. SEMLYÉN István: i. m. 203. A rendelkezésre álló szerény információkat illetően itt kívánjuk megjegyezni, hogy mivel – Semlyén István szavaival élve – „inkább aporiával, mint egyismeretlenes egyenlettel állunk szemben”, a belőlük levonható következtetésekre alapozott számítások eredményeit magunk is csak erős megszorításokkal, feltételeken tartjuk elfogadhatónak.
- 17 Lásd a *Județele patriei* című sorozat megfelelő kötetit.
- 18 *Report on the situation of minorities in Romania*. Council of Europe, Parliamentary Assembly Doc. 5259. (1984. aug. 6.) 16–17.
- 19 Az 1966. évre vonatkozó adatok forrása: *Anuarul demografic*. 1974. 452–475.
- 20 Az 1966. évre vonatkozó adatok forrása: MEASNICOV, Ioan – HRISTACHE, Ilie – TREBICI, Vladimir. *Demografia orașelor României*. București, 1977. 103, 106, 108.
- 21 Az 1977. évre vonatkozó adatok forrásai. SEMLYÉN István: i. m. 210., *Erdély története*. 3. köt. Bp. 1986. 1770.
- 22 Az idevonatkozó számítások forrása a *Mic dicționar enciclopedic* 1978. és 1987. évi kiadása. A nyelvterületek leírását, illetőleg elhatárolásuk szempontjait lásd VARGA E. Árpád: Változás és állandóság. Az etnikai viszonyok alakulása hét észak-erdélyi megye magyar többségi településvidékén. *Honismeret* XVII. 1989/4. 59–61.

ÁRPÁD VARGA

URBANIZATION, MIGRATION, NATIONALITY

In 1910, 53.8 per cent of the population of areas later attached from Hungary to Rumania, and not more than 17.7 per cent of the related urban population had been speaking Romanian as their mother tongue. This ratio, as regards both the total and the urban population, rose above 70 per cent by the time of the population census of 1977. Changes which modified the ethno demographic relations of urban population in Rumania were taking place mostly after 1948, in the period known as the „second urbanization”, based on the „socialist-type” industrialization. In that particular period, urban population increased from two major sources: 1/ new urban centres were „marked out”; 2/ influx of the rural population in towns. Forming an important factor of the migration process was a wave of immigrants from over the Carpathian Mountains to Transylvania which made it possible to make up for the loss of an estimated one million ethnically non-Romanian population (resulting from war losses, emigration, etc.) The expansion of population originating in migration from the pre-1918 territories of Rumania (known as „the Regate”) can be traced in statistical reports up to 1977, and its most important site was the southern industrial area of Transylvania with a lower natural reproduction rate. The forced urbanization in the eighties was coupled with an increasingly aggressive resettlement policy. According to detailed data at the time, the main direction of resettlement was already the northern region of Transylvania which massed the majority of Hungarian living in Rumania. However, a more accurate assessment of those ethno-demographic changes will be made possible only by data resulting from the population census to be taken in 1992.

MIRNICS KÁROLY

AZ ETNICITÁS VETÜLETEI

Az asszimiláció hatása a természetes népmozgalomra

Születések

Jugoszláviában a népesedéssziszitika nem jegyzi a magyar nemzetiségű gyerekek számát, csak a magukat magyarnak valló anyák által szült gyerekekről ad információt. A következő táblázat ezt szemlélteti a Vajdaság Szövetségi Autonóm Tartományban.

1. táblázat

Év	Születések	Növekedés- csökkenés (+-)	Bázis index (1952=100)	Láncozott index (előző év=100)
1950	9500	-	105,1	-
1951	9250	-250	102,4	97,3
1952	9036	-214	100,0	97,6
1953	8500	-536	94,1	94,1
1954	8250	-250	91,3	97,0
1955	8000	-250	88,5	97,0
1956	7500	-500	83,0	93,8
1957	7325	-175	81,1	97,7
1958	6444	-881	71,3	88,0
1959	6305	-138	69,8	97,8
1960	7091	+786	78,5	112,5
1961	6778	-313	75,0	95,6
1962	6370	-402	70,5	94,0
1963	6210	-160	68,7	97,5
1964	6160	-150	68,2	99,2
1965	6000	-160	66,4	97,4
1966	5900	-100	65,3	98,3
1967	5500	-400	60,9	93,2
1968	5400	-100	59,8	98,1
1969	5200	-200	57,5	96,3
1970	4915	-285	54,3	94,5
1971	5032	+117	55,7	102,4
1972	5201	+169	57,6	103,3
1973	5163	-38	57,1	99,2
1974	5042	-121	55,8	97,7
1975	5159	+117	57,1	102,3
1976	5312	+153	58,8	103,0
1977	5244	-68	58,0	98,7
1978	5135	-109	56,8	97,9
1979	4976	-159	55,1	96,9
1980	4957	-19	54,8	99,6
1981	4719	-238	52,2	95,2
1982	4609	-110	51,0	97,7
1983	4469	-140	49,5	96,9
1984	44563	+93	50,5	102,1
1985	4349	-214	48,1	95,3
1986	4189	-160	46,3	96,3
1987	4170	-19	46,1	99,5
1988	4065	-105	44,9	97,5
1989	3862	-203	42,7	95,0

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

1990
Összesen				
1950-1989	235 850	-5732	-	-
1950-1989	5869	-	-	-

(Az aláhúzott számok becsült értékek, ezekre az évekre vonatkozó hivatalos adat nem jelent meg.) Forrás: A Szövetségi Statisztikai Hivatal évi közlönyei (a Vitalna és Demografiska statistika Bilteni SZS „Demografiska statistika” .

A számok tükrében tárul elénk a születéscsökkenés drámai képe. A fenti kép azonban még nem teljes.

Ezek szerint az adatok szerint 1952-ben 9036 magát magyarnak valló anyától született gyerek, 38 évvel később, 1990-ben pedig csak 3862-től. Tételezzük fel, hogy a megszületett gyerekek is magyar nemzetiségűek. Milyen következtetések vonhatók le ebből?

1953-ban, a népszámlálás évében a magyar népesség 435 217 főt tett ki (1952-ben körülbelül 430 000 főt). Ebben az évben az átlagos élettartam az országban 58 év volt. Ha ez a születésszám állandósult volna (abszurd feltételezés), úgy az átlagos élettartam ideje alatt nem 430 000, hanem 528 088, tehát 94 088 fővel több reprodukálódott volna.

1961-ben, a népszámlálás évében a magyarok száma 442 561 fő volt. Ekkor az átlagos élettartam 64 év volt. Ha állandósulhatott volna ez a születésszám, az átlagos élettartam ideje alatt nem 442 561 fő, hanem már csak 433 792 fő született volna, tehát 8769-cel kevesebb.

A következő népszámlálás évében, 1971-ben, már 423 866 magyar volt a Vajdaságban. Az átlagos élettartam az országban 68 évet tett ki. Ha állandósult volna ez a születésszám, úgy az átlagos élettartam alatt nem 423 866 fő, hanem csak 342 176 fő reprodukálódott volna, ez már 81 690 fővel kevesebb. Ez azt is jelenti, hogy 84 év alatt cserélődött volna ki a teljes népesség.

Az átlagos élettartam 1981-re az országban már 70 évre emelkedett. A népszámlálás szerint ekkor a Vajdaságban 385 356 magyart ínak össze. Ha állandósult volna ez a születésszám, úgy az élettartam alatt nem 385 356 fő, hanem 330 330 fő reprodukálódott volna, vagyis 55 026 fővel kevesebb. Az akkori népességnek pedig a 70 év helyett már 82 évre lett volna szüksége a kicserélődéshez.

Milyen folyamatokat jelöl az 1989-es 3862 születésszám a vajdasági magyarok 1953-ban vagy 1961-ben megállapított számához képest?

2 táblázat

Év	Születésszám	Népességszám	Születések száma 1000 főre	Népesség-csökkenés láncindexe	Születésszám csökkenésének láncindexe
1953	8500*	435 217	19,5	-	-
1961	6778	442 561	15,3	101,6	79,7
1971	5032	423 866	11,9	95,8	74,2
1981	4719	385 356	12,2	90,9	93,8

* Becsült érték.

A 2. táblázat szerint 1953-ig a születési ezrelék majdnem magasnak, 1953-tól 1961-ig pedig közepesnek tekinthető. Ezek a születési ezrelékek lehetővé teszik a népesség természetes szaporodását. A 12 % viszont már nem teszi lehetővé a népesség egyszerű újratermelődését. Átlagos élettartam alatt ugyanis, mint ahogyan azt láttuk, a népességnek 10-20%-a nem lenne képes kicserélődni.

Ugyanakkor a 2. táblázat rendkívül nagy ellentmondásokra vet fényt:

1) a születési ezrelék indexének csökkenése az 1953–1961 közötti időben (79,7) ellentétben van a népességnövekedés indexével (101,6);

2) 1961–1981 között a születésszám csökkenési indexének nagyobb értékei ellentétben

vannak a népességsökkenés indexének kisebb értékeivel.

Az első megjegyzéshez az a magyarázat fűzhető, hogy 1961-ben az emberek szabadabban nyilatkoztak nemzetiségi hovatartozásukról, mint 1953-ban, és egész Európában gyorsan csökkent a születésszám a jobb életszint következtében. A második megjegyzés viszont arra vet fényt, hogy az összeírt népességbe a külföldön tartózkodókat is beleszámították, míg a születésszám kimutatásának esetében ez nem így történt. A születésszám azért csökkent ilyen mértékben, mert ebben az időszakban a fiatal korosztályok nagy része külföldre távozott. A külföldre távozás (diaszporálódás) pedig asszimilációs tényező. Azonban ez a magyarázat sem elégséges, mert mint a későbbiekben látni fogjuk, a születési ezrelék még az említett értékeknél is jóval kisebb lehetett, mert a magyar anyák nemcsak magyar nemzetiségű gyerekeket szültek, és más asszimilációs tényezők is hatottak rá. S ezeket a statisztika nem mutatja ki, következményük majd csak a későbbiekben lesz nyilvánvaló. A fentiek alapján megállapítható: a múltban a kisebbségek javára nem folytattak pozitív népesedési politikát, és az a születésszám csökkenésében is látszik.

Halálozás

A vajdasági magyarság korösszetétele nagyon leromlott: a fiatal korcsoportok egyre kisebb számúak, az össznépességben az idős korcsoportok képviseltsége növekszik. Ennek következtében a kisebbségnél a halálozásszám jóval előbb megnövekedett, mint a többségi népnél, amelynek – a fejletlen, visszamaradott vidékeken – még mindig vannak demográfiai tartalékai.

A kép breugheli-apokaliptikus, az elmúlás képe.

A 3. táblázat a vajdasági magyarok halálozásának növekvő irányát érzékelteti. Megállapítható, hogy a halálozások az elmúlt 35 év alatt majdnem 1/5-ével megnövekedtek. 1956-ban 5195 ember halt meg, 1988-ban már 6193. Az adatok szerint 1984-ben haltak meg a legtöbben: 6563-an. Ugyanakkor a láncozott indexek mintha arra engednének következtetni, hogy

- 1) a halálozás ezen az állandó magas számon megállapodott;
- 2) évről évre enyhe esés is tapasztalható.

3. táblázat

Év	Halálozási szám			Indexek	
	Összesen	Férfi	Nő	Bázis 1956=100	Láncozott előző év=100
1	2	3	4	5	6
1956	5195	2562	2633	100,0	-
1957	4605	2288	2317	88,6	88,6
1958	4384	2140	2244	84,4	95,2
1959	4842	2385	2457	93,2	110,4
1960	4897	2453	2444	94,3	101,1
1961	4637	2307	2330	89,3	94,7
1962	5035	2476	2559	96,9	108,6
1963	4774	2414	2360	91,9	94,8
1964	4954	2460	2494	95,4	103,8
1965	4967	2515	2452	95,5	100,2
1966	5050	2550	2500	97,2	101,7
1967	5150	2600	2550	99,1	102,0
1968	5200	2650	2550	100,0	101,0
1969	5420	2750	2670	104,3	104,2
1970	5509	2840	2669	106,0	101,6
1971	5538	2862	2679	106,7	100,5

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

1972	5640	2918	2722	108,6	101,8
1973	5483	2843	2640	105,5	97,2
1974	5771	2901	2870	111,1	105,3
1975	5723	2906	2817	110,2	99,1
1976	5724	2977	2747	110,2	100,0
1977	5587	2799	2788	107,5	97,6
1978	6023	3067	2956	115,9	107,8
1979	6003	3137	2866	115,5	99,7
1980	6225	3189	3036	119,8	103,7
1981	6180	3145	3035	119,8	99,7
1982	6391	3239	3152	123,0	103,4
1983	6563	3329	3234	126,3	102,7
1984	6444	3319	3125	124,0	98,1
1985	5976	3009	2967	115,0	92,7
1986	6456	3229	3227	124,3	108,0
1987	6299	3167	3132	121,3	97,6
1988	6193	3084	31090	119,2	98,3
1989
Összesen 1956-1988	182 838	92 510	90 328	-	-
1956-1988	5540	2803	2737	-	-

Megjegyzés: Az aláhúzott adatok becültek.

Forrás : A Szövetségi Statisztikai Intézet Közleményei (SZS BILLENI „Demografiska statistika” azonos évre vonatkozó számai)

A halálózásra vonatkozó számok igazi értékét a legisztábban a halálózásra vonatkozó ezrelék mutatja. A 4. táblázatról a halálózási ezrelék értékei olvashatók le a népszámlálás éveiben.

4. táblázat

Év	Halálózás	Népesség	Halálózás viszonyszáma (1000 főre)	Népességcsökkenés (előző= 100)	Halálózásnövekedés (előző=100)
1953	4750	435 217	10,9		
1961	4637	442 561	10,5	101,6	97,6
1971	5538	423 866	13,1	95,8	119,4
1981	6180	385 356	16,1	90,9	111,6

Megjegyzés: Az aláhúzott szám becült érték.

Ha ezeket a viszonzszámokat vizsgáljuk, sokkal rosszabb következtetésre jutunk, mint az előzőtáblázat alapján. Ugyanis ha például 1961-ben ezer főből évente tíz halt meg, úgy 1981-ben már tizenhat.

A halálózási számarány természetesen rosszabb a vajdasági magyaroknál, mint a többségi népek esetében.

Az 1953–1961 közötti időszakban a népesség száma enyhén növekedett, halálózási arányszáma csökkent, a születésszám pedig nagyot csökkent. Az 1961–1981 közötti időszakban a népesség száma körülbelül 13-14%-kal csökkent. Ebben a csökkenésben azonban az indexek értékeiből ítélve úgy tűnik, csak 35%-nyi szerep juthatott a halálózás növekedésének, a többi a születések csökkenésének. Vagyis csak négy %-nyi népességcsökkenést okoz a halálózások növekedése, a többi 8-8% a születések csökkenésének köszönhető.

A természetes szaporodás és a vándormozgalom mutatószámaiban szintetikusán látható bármely népesség demográfiai helyzete. Ma Európában vannak országok, amelyek közelednek a természetes csökkenés állapotához, vagy már el is érték azt. Azonban, ha az államszervezés érzékeli és felfogja ennek a veszélyét, akkor aktív népesedési politikai

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

intézkedésekkel igyekeznek pozitívan befolyásolni azt. Az állam ilyenkor valóban a társadalom önfennmaradásának az érdekében lép fel. Ekkor az állam és a társadalom érdekei azonosak.

A kisebbségek azonban nincsenek abban az állampolitikai helyzetben, hogy aktív népesedési politikát folytassanak. Az albán kisebbség száma sem azért növekszik, mert olyan állampolitikai helyzetben van, hogy aktív, tudatos népesedési politikát folytathat. Az állam szívesen látná az albánok számának a csökkenését, és tudatosan ezt elősegítő intézkedéseket fogantatosított a múltban, és fogantatosít a jelenben is. Ezek eddig eredménytelenek maradtak. A kisebbségek ugyanis még ott is, ahol a helyzetük a legideálisabban van megoldva, jobban ki vannak téve a természetes asszimilációnak, mint fordítva.

Az 5. táblázat egy ilyen népesedéspolitika eredményét, a vajdasági magyar kisebbségi népesség pusztulási folyamatát – a természetes szaporodás helyett a csökkenést – szemlélteti.

5. táblázat

Év	Született	Meghalt	Természetes szaporodás- csökkenés	A népesség elképzelt alakulása a természetes szaporodás alapján	A természetes szaporodás-csökkenés 1000 főre
1	2	3	4	5	6
1953	8500	4900	+3600	435 217	+8,3
1954	8250	5000	+3250	438 467	+7,4
1955	8000	5100	+2900	441 367	+6,6
1956	7500	5195	+2305	443 672	+5,2
1957	7325	4605	+2720	446 392	+6,1
1958	6444	4384	+2060	448 452	+4,6
1959	6305	4842	+1463	449 915	+3,2
1960	7091	4897	+2194	452 109	+4,8
1961	6778	4637	+2141	454 250	+4,7
1962	6370	5035	+1335	455 685	+2,9
1963	6210	4774	+1436	457 021	+3,1
1964	6160	4954	+1206	458 227	+2,6
1965	6000	4967	+1033	459 260	+2,3
1966	5900	5050	+850	460 110	+1,8
1967	5500	5150	+350	460 460	+0,7
1968	5400	5200	+200	460 660	+0,4
1969	5200	5420	-220	460 440	-0,5
1970	4915	5509	-594	459 846	-1,3
1971	5032	5538	-506	459 340	-1,1
1972	5201	5640	-439	458 901	-0,9
1973	5163	5483	-320	458 581	-0,7
1974	5042	5771	-729	457 852	-1,6
1975	5159	5723	-564	457 288	-1,2
1976	5312	5724	-412	456 876	-0,9
1977	5244	5587	-343	456 533	-0,8
1978	5135	6023	-888	455 645	-1,9
1979	4976	6003	-1027	454 618	-2,3
1980	4957	6225	-1268	453 350	-2,8
1981	4719	6180	-1461	451 889	-3,2
1982	46(9)	6391	-1782	450 107	-4,0
1983	4469	6563	-2094	448 013	-4,7
1984	4563	6444	-1881	446 132	-4,2
1985	4349	5976	-1627	444 505	-3,7
1986	4189	6456	-2267	442 238	-5,1
1987	4170	6299	-2129	440 109	-4,8
1988	4065	6193	-2128	437 981	-4,9
1989	3862	6100	-2238	435 743	-5,1
1953-1989	199 564	199 038	+526	+526	-

A vajdasági magyarságnak (feltételezve, hogy a magyar anyák gyerekei minden esetben magyarok) az ötvenes években volt a legnagyobb a természetes szaporodása. A természetes szaporodás egészen 1963-ig biztosította a népesség növekedését, tehát addig, amíg a természetes szaporodás ezreléke nem esett 3 alá – 1968-ig azonban teljesen megszűnt. Az 1970-es évektől pedig a vajdasági magyarság életében olyan váratlan események történtek, melyek teljesen megrendítették addigi demográfiai helyzetét. Ennek ellenére, ha az elmúlt 37 éves időszak alatt az asszimilációs tényezők és a külső vándormozgalom nem épült volna be szervesen ilyen mértékben a természetes népmozgalomba, akkor a vajdasági magyarság száma 1953–1989 között nem csökkent volna. Száma még mindig nagyobb lenne, mint 1953-ban. Ugyanis az ötvenes évek népszaporodása ellensúlyozta volna a hetvenes és nyolcvanas évek népességcsökkenését, a nagyarányú halálozás következtében csak ezután indult volna meg a népesség gyorsabb csökkenése. Azonban még ez a csökkenés sem lenne olyan drámai méretű, mint a mostani.

A fentiekben az asszimilációs és a diaszporálódó állapotban levő kisebbségi népesség és a többségi népesség helyzete közötti demográfiai különbségekre mutattam rá. A különböző feltételezések ugyanis éppen a többségi népesség demográfiai állapotának romlását tükrözik; ez a romlás azonban lassú, szinte észrevehetetlen. Ezt az állapotot vetítettem át a kisebbségi népességre. A többségi népesség demográfiai helyzete megfelelő népesedéspolitikai intézkedésekkel minden esetben befolyásolható, a kisebbségi népesség helyzete azonban még megfelelő népesedéspolitikai intézkedésekkel is csak nehezen.

A népesség demográfiai mérlege

Az 1948-1961 közötti időszak táblázatai bizonyítják, mennyire életképes volt a magyar nemzeti kisebbség. Sokan ismét ki merték nyilvánítani nemzetiségi hovatartozásukat. Láttuk azt is, hogy a természetes szaporodás nemcsak a népesség egyszerű újratermelődését biztosította, hanem a magyarság számának növekedését is. Ennek hatására 1948–1961 között a magyarság száma 428 750 főről 442 561 főre emelkedett.

A depopulációs folyamatok az 1961-1981-es időszakban következtek be, s ezután fokozódtak. A demográfiai mérleget továbbra is arra a feltevésre alapozzuk, hogy a magyar anya magyar gyereket szült. S engedjük meg, hogy az egész hipotetikus modell a valóságos adatok súlya alatt roppanjon össze és váljon láthatóvá, hogy mennyire használhatatlanok a kisebbségre vonatkozó statisztikák, így a demográfiai statisztika adatai is.

A következő áttekintés ezt a demográfiai mérleget mutatja be:

1) az 1961-1971-es időszakra	
A magyar népesség száma 1961-ben	442 561
A magyar népesség száma 1971-ben	423 866
Népességcsökkenés	18 695 (4,4%)
Ebben:	
A természetes szaporodás	+ 8 304
Az asszimilálódás és diaszporálódás tényezői következtében beálló csökkenés	-26 999
2) az 1971-1981-es időszakra	
A magyar népesség száma 1971-ben	423 866
A magyar népesség száma 1981-ben	385 356
Népességcsökkenés	38 510 (9,9%)
Ebben:	
A természetes szaporodás-csökkenés következtében	-6 496
Az asszimilálódás és diaszporálódás tényezői következtében beálló csökkenés	-32 014

A puszta adatokból a népességfogyatkozás nagyméretű freskója világlik ki.

Az 1961-es és az 1971-es népszámlálások közötti különbség tehát azt mutatja, hogy a magyarság száma 18 695 fővel csökkent. A demográfiai statisztikából viszont tudjuk, hogy ebben az időszakban a magyarságnak még +8304 főt kitevő természetes szaporodása volt. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyarság száma ebben az időszakban már nem 18 695 fővel, hanem 26 999 fővel csökkent. Az asszimiláció és a külső vándorlás következtében elvesztette természetes szaporodását és a népességének egy részét. Ebben az időszakban ugyanis a fiatal korosztályú magyar népesség óriási tömege külföldre távozott. Ez a tömeg azonban sokkal nagyobb, mint amekkorát az 1971-es népszámlálás kimutat (16 627 fő).

Vagy valami mástörtént? Ha feltételezzük azt, hogy a természetes szaporodásnak akár a fele vagy harmada a vegyes házasságok révén közvetlenül a többségi etnikumokba asszimilálódott, még abban az esetben is a magyarság számának a külföldre távozás következtében csak 22 000-23 000 fővel kellett volna csökkennie. Ha viszont pontosnak fogadjuk el a népszámlálás külföldre távozásra vonatkozó adatait, úgy azt a feltételezést kell elfogadhatónak tartani, hogy a 10 év alatt a vegyes házasságok révén minden megszült gyerek s még ennél is több, legalább 10 000 fő a többségi etnikumba asszimilálódott.

Az utóbbi feltevést könnyű elvetni, mert ez lehetetlen. El kell tehát fogadni, hogy jóval többen távoztak külföldre, mint ahány főt a statisztika kimutat.

Az 1971-1981 közötti időszak már teljes egészében magán viseli annak a következményét, hogy az 1961-1971 közötti időszakban a fiatal nemzedék jelentős része külföldre távozott. A diaszporálódás mellett itt már a természetes szaporodás hiányának következményét – a nagyméretű népességcsökkenést is megállapíthatjuk. A magyarságszámának csökkenését a természetér csökkenés 6496 fővel, az asszimiláció és újabb külföldre távozások pedig 32 014 fővel befolyásolták. A belső vándormozgalom a vajdasági magyarság életében nem jelentős tényező, mert az adatok szerint ahányan az ország többi részére távoztak, annyian vissza is térnek.

A demográfiai mérleg hiányosságai

1. Az előzőekben többször is említettük, hogy az 1971-es és 1981-es népszámláláskor a vajdasági magyarság számába beszámították a külföldre távozókat, a külföldi munkavállalókat és családtagjaikat is. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor a Vajdaságban kevesebb magyar élt, mint ahogyan azt a népszámlálás kimutatta:

Összesen		Ebből	
Népszámlálás éve	Népszámlálás szerint	Külföldön élt	Valójában a Vajdaságban élt
1961	442 561	...	442 561
1971	423 866	16 627	407 239
1981	385 356	13 702	371 654

Ismeretes, hogy 1961-ig még csak elhanyagolhatóan kevesen vállalhattak külföldön munkát, az eltávozottak az úgynevezett disszidensek kategóriájába kerültek. Tehát elfogadhatjuk, hogy 1961-ben nem nagy különbség volt az összes és a Vajdaságban élő magyarság között. Ezt figyelembe véve még megdöbbentőbb a Vajdaságban élő magyarság számának a csökkenése. Hiszen 1961-1981 között az itt és idehaza élő népesség száma 16%-kal csökkent! A politikusok állítását pedig; hogy a külföldön dolgozók túlnyomó többségükben visszatérnek, figyelmen kívül kell hagynunk – hovatovább a külföldre távoztak legnagyobb része sohasem fog visszatérni.

A szociális folyamatok ugyanis – különösképpen a nagy migrációs folyamatok – irreverzibilisek. Ezt tapasztaljuk a görög-római kolonizációk vagy Amerika felfedezése óta. Természetesen olyan is lesz, aki visszatér, hazajön, de a legtöbben csak látogatóba járnak

haza. Sokan majd hazajönnek meghalni...

Az adatok szerint 1961–1971 között az idehaza maradt magyarság száma 8,5%-kal csökkent, de ebből a csökkenésből csak 4,5% jut közvetlenül a külföldre távozásra, a többi az egyéb asszimilációs tényezőre. Viszont 1971–1981 között az idehaza lévő magyarság száma 9,5%-kal csökkent, de ebben a csökkenésben a külföldre távozottak jelentősége (százalékban kifejezve) már csak a harmadára, 3,4%-ra tehető. Ez azt jelenti, hogy a csökkenésben más tényezők: a népességcsökkenés amelyet a külföldre távozás előidézett – és más asszimilációs tényezők nagyobb jelentőséget kaptak.

1961–1981 között a vajdasági magyarság itthon tartózkodó része 16%-kal csökkent: Ebben a csökkenésben a külföldre távozottak hatása csak 4%, a többi tényezővel összefonódva a következményei azonban annál nagyobbak.

2. Az előzőekben abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a születéseknél a magukat magyarnak valló anyáktól magyar gyerekek születtek. Ezzel együtt azt is megállapítottuk, hogy ez lehetetlenség, hiszen ezeknek egy része vegyes házasságban él.

A következő táblázat azt mutatja, hogy a vajdasági magyarok – nők és férfiak – egymás között hány házasságot kötöttek:

Év	A magyarok házasságai összesen	Ebből magyar magyarral	%	Év	A magyarok házasságai összesen	Ebből magyar magyarral.	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1956	4088	3361	82,2	1973	3650	2664	73,0
1957	3781	3176	84,0	1974	3684	2710	73,6
1958	3986	3332	83,6	1975	3477	2589	74,5
1959	3876	3222	83,1	1976	3383	2469	73,0
1960	4104	3419	83,3	1977	3443	2517	73,1
1961	4225	3575	84,6	1978	3319	2406	72,6
1962	3911	3272	83,7	1979	3186	2257	70,8
1963	3730	3140	84,1	1980	3050	2206	72,3
1964	3903	3200	82,0	1981	2908	2110	72,5
1965	4028	3247	80,6	1982	2986	2155	72,2
1966	-	-	-	1983	2958	2160	73,0
1967	-	-	-	1984	2941	2131	72,5
1968	-	-	-	1985	2753	2081	75,6
1969	-	-	-	1986	2668	1945	72,9
1970	3941	3009	75,3	1987	2668	1980	74,2
1971	3807	2904	76,3	1988	2577	1899	73,6
1972	3909	2893	74,0	összesen	100 940	78 029	77,3

Forrás: A Szövetségi Statisztikai Intézet közleményei (BILTENI Saveznog zavoda za statistiku „Demografska statistika”)

Az, ami az adatokból szembe tűnik, a következő: 1956–1988 között a házasságok száma 4088-ról 2577-re, vagyis 37%-kal esett. Ennél is nagyobb százalékkal -3361-ről 1899-re, vagyis 43,5%-kal – esett vissza a magyarok egymás közötti házassága.

Ezek a döbbenetes adatok az asszimilációs folyamat számos összefüggésére rávilágítanak.

Megállapítható, hogy 1972-ig az összes megkötött házasságok száma nem nagyon csökkent. 1972-ben viszont bekövetkezett a jugoszláv társadalom első nagy válsága. A házasulandó és munkaképes korosztályok munkavállalóként külföldre kényszerültek. Ennek következtében már 1975-től jóval kisebb az összes megkötött házasságok száma. A magyarok egymással kötött házasságainak számában is a nagyobb méretű változás ekkor következik be. A vegyes házasságok száma 18%-ról 27%-ra emelkedik 1956-hoz viszonyítva, a „tisztá” magyar házasságoké tehát 73%-ra esik. Szociológiai vizsgálat nélkül (s ilyen nincs) nem tudunk semmi közelebbit a gyermekek nemzetiségéről. Ki meri azt állítani, hogy ennyi

vegyes házasságban a gyerekek mindjugoszlávok vagy mind magyarok? Senki. A családokra vonatkozó statisztikákból is csak közvetve következtethetünk.

Ha ugyanis minden vegyes házasságban született gyerek nemzetisége a későbbiekben jugoszláv lenne, így a születésszáma vonatkozó adatok igen pontatlanok. A magyar anyáktól született gyerekek számát legalább 15-20%-kal csökkenteni kellene – de lehet, hogy többel is. De ki tudna arra válaszolni, hogy helyes lenne-e ez?

A magyar tannyelvű oktatásban az iskolai statisztika alig néhány, magát jugoszlávnak valló gyereket mutat ki. Ebből arra lehet következtetni, hogy a vegyes házasságokban született gyerekek valóban asszimilációs helyzetbe kerültek. De vajon miért ilyen nagy a vegyes házasságok száma? A politikai propaganda azt szeretné elhíttetni, hogy ennek csupán egy oka van: a vonzalom.

Feltételezhető, hogy csökkentek a nemzeti előítéletek, bár szociológiai érvényességük vizsgálata nem történt meg.

A vegyes házasságok száma azonban más okokból is növekedett.

1. A társadalom urbanizálódásával összhangban óriási tömegek kerültek be a falvakból a városokba. Totalitárius társadalmunk a különbségre való jogot nem ismeri el, s ebből következően nem ismeri el az önszerveződést és az önszerveződés elemi formáit sem. A nemzetiségi fiataloknak nincs lehetőségük a városokban egymással találkozni, megismerkedni és kulturált módon szórakozni. A városi életmód hosszú kommunikációs vonalakat teremt közöttük, ezeket egyedül az önszerveződés lehetőségei tudnák lerövidíteni. Mivelhogy a múltban ilyen lehetőségek nem voltak, a mi társadalmunkban kikerülhetetlenül, összehasonlíthatatlanul gyorsabb asszimilációs folyamatok kaptak teret, mint például Amerikában vagy a többi polgári demokratikus országban.

2. A kisebbségi, szerémségi, dél-bánáti szórványok, peremvidékek különösen ki vannak téve az asszimilációnak. Itt a leghosszabbak a kisebbségen belül a társadalmi kapcsolatok megvalósíthatóságának a kommunikációs vonalai. Ennek egyik megnyilvánulási formája, hogy a szórványokban a vegyes házasságok száma ugrásszerűen a többszörösére növekszik.

3. S végül, de nem utolsó sorban a kiköltözések és külföldi munkavállalások a lehető legnagyobb mértékben megnehezítik a kisebbségen belüli kapcsolatok létrejöttét. S így a kisebbségen belüli kommunikációs vonalak még hosszabbak lesznek, mint az előzőleg leírt helyzetekben. A külföldre távozó házaspárok rendszerint felszívódnak az új asszimilációs közegben. A gyerekek idegen nyelvű iskolákba járnak. Ha' esetleg a szülők vissza is térnének, ezt gyerekeik végett, akik már az új társadalmi közegbe illeszkedtek be, kétszer meggondolják. A gyerekek pedig új hazájukból már nem vágyódnak el.

A külföldre távozó magányos fiatal emberek helyzete még nehezebb. Ebben a nehéz helyzetben bárminemű „földi” közelebb van a befogadó országban kezdetben kialakítható kapcsolatokban. Külföldön jólesik minden, ami még a hazánkhoz köt. A külföldre szakadt magyar kisebbségiek is kötnek tiszta magyar házasságokat, de az ilyen kapcsolatok a lehető legnagyobb áldozatvállalással járnak. Ezért köztük is igen gyakoriak a vegyes házasságok.

A vegyes házasságokban született és magukat jugoszlávnak valló gyerekek pontos számát nem tudjuk, és soha nem is tudhatjuk meg. Egy azonban bizonyos: amilyen mértékben növekszik a vegyes házasságok száma, olyan mértékben növekszik a többségi etnikum asszimilációs nyeresége. A vegyes házasságokban a kisebbségi hovatartozás hatása szintén dominánssá válhat, ez azonban ez ideig inkább csak értelmiségi családoknál tapasztalható. Az önszerveződés lehetőségei az asszimiláció lassulását éppen úgy befolyásolhatják, mint a kisebbségbe történő visszaasszimilálódást.

Összegezve megállapítható: már most olyan nagyszámú magyar kisebbségi van asszimilációs állapotban (házastársak a vegyes házasságban és gyerekeik), hogy a közeljövőben tovább fog csökkenni a kisebbség száma. Ezen a helyzeten csak nagyon lassan változtathat egy új, szabadabb nemzetiségi politika.

A gyorsuló asszimiláció tényezője: a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv távolodása egymástól

A totalitárius államformákban, így az egypárturalmi államban és az állampárti rendszerben is főképpen az érdekli az államalkotó népet, hogy hány ember vallja még magát kisebbséginek, hogy mennyire homogenizált a társadalom.

Kisebbségi szempontból sem elhanyagolható az, hogy hányan tartják magukat nemzetiséginek. Sokan vannak ugyanis olyanok, akik csak érzelmileg, hagyományaikban, szokásaikban, dalaikban, zeneismeretükben vagy már csak szelektáló – nemzetiségükre és anyanemzetükre vonatkozó, de azt feltétlenül előtérbe helyező – hírismeretükben és érdeklődésükben kötődnek saját nemzetiségükhöz, kisebbségükhöz. Egyre többen lesznek olyanok, akik már régen nem beszélnek szüleik nyelvét, mégis nagyon kötődhetnek etnikumukhoz. Ezt a tényt nem szabad elhanyagolni, erre régen felfigyeltek Amerikában. Ilyen értelemben például, aki nem beszél magyarul, még magyarnak vallhatja magát. Megfelelő körülmények között pedig, ha létezik önszerveződés és önmegbecsülés a kisebbségeknél, ezek az emberek is erősíthetik a kisebbségi közösséget. Ez idáig azonban ez másként volt. Aki egyszer lemondott anyanyelve használatáról, az az asszimiláció egyenes útjára lépett, ahol előbb-utóbb igyekezett megszabadulni kisebbségi kultúrájától, sajátosságaitól. A többség ezt várta el tőle. Egyre többen vannak olyanok, akik odahaza egymás között magyarul, de nyilvános helyen már szerbhórvátul beszélnek. Ők azok, akik a valós vagy az általuk valósnak vélt állapotnak megfelelően viselkednek.

A lelkiületben még hosszú évtizedekig élő reflexiók, elhúzódó elvárások, félelmek és megfélemlítések közepette, amikor a totalitárius állam és államnemzet eddig kiépült érték- és erkölcsi rendszerét, viselkedésmintáit nem lesz könnyű felszámolni, az anyanyelvhez való ragaszkodásnak elsőrendű a jelentősége.

A maga módján a pártállam is felfogta ezt, amikor az 1961-es népszámláláskor a kérdőívben az anyanyelvre vonatkozó kérdést fel sem tette, 1971-ben pedig az összegyűjtött adatokat államtitokként kezelte, és feldolgozásukat megsemmisítette.

Az 1931-es népszámlálás adatai szerint a Vajdaságban 465 800-an beszéltek a magyar anyanyelvet. Ekkor a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdést nem tették fel, így ennek az adatnak különösen nagy jelentősége van, hiszen arról vall, hogy a kisebbségben nagyobb kohéziós erő volt.

Az 1953-as népszámláláskor, amikor 435 217 magyart írtak össze nemzetiségi hovatartozása szerint, 437 000-en tartották a magyart anyanyelvüknek. Az új rendszer sokat ígért a nemzetiségeknek-kisebbségeknek: sorban nyíltak meg a kisebbségi iskolák és a kulturális intézmények. 1961-re és 1971-re vonatkozóan - mint ahogy említettem - nincs adat. A politikai irányváltoztatás megkezdődött, az eredmény – amely már az 1981-es népszámlálás adataiban visszatükröződik – lesújtó. Ezek szerint a 385 356 vajdasági magyarból már csak 350 403 tartotta a magyar nyelvet anyanyelvének. 33 625 a szerbhórvátot, 12 a macedónt, 27 a szlovént, 215 a németet, 58 a cigányt, 249 a ruszint, 187 pedig a szlovákot tartotta anyanyelvének.

Igaz, 369 965-en tartották a magyart anyanyelvüknek. Ebből 350 403 fő a nemzeti hovatartozását is magyarként jelölte meg. A többiek más nemzetiségűek: crnagoraiak (105), hórvátok (2635), macedónok (35), muzulmánok (23), szlovének (118), szerbek (1073), bolgárok (362), németek (447), zsidók (105), cigányok (420), románok (70), oroszok (42), ruszinok (104), szlovákok (624), jugoszlávok (12 272) stb. – összesen 19 562-en. Ne felejtjük el: a 385 356 magát magyarnak vallott és a 369 965 magyar anyanyelvű számába a külföldön tartózkodók is beleszámítanak. Tehát azok száma is kisebb, akik magyarnak tartják magukat, azoké is, akiknek az anyanyelvük is magyar (350 403). Az adatokból az is kiviláglik, hogy a szerbhórvátot jóval több magyar tartja anyanyelvének, mint más nemzetiségű a magyart. Ez

azt jelenti, hogy az asszimiláció különböző jelenségei már széles ösvényt vágtak maguknak. Mindezekhez még az is társul, hogy sem azok a magyarok, akiknek az anyanyelve szerbhorvát, sem azok, akiknek a nemzetiségi hovatartozása nem, de az anyanyelvük magyar, nem szorgalmazza a magyar anyanyelvet mint tannyelvet az iskolában. Ez a következő adatokból is látható.

1981-ben 37 352 tanköteles gyerek volt azokban a háztartásokban, ahol (369 965) a magyar nyelvet beszélték. Ha ezt összevetjük az 1981/82-es iskolaévre az általános iskolákra vonatkozó statisztikákkal, akkor azt látjuk, hogy a magyar tannyelvű iskolákba 28 052 gyerek járt, s ebből 26 986-ot – valószínűleg magyar nemzetiségű szülők (a szülők kötelesek megnevezni a gyerek nemzetiségét) – mint magyar nemzetiségű gyereket írtak be. Ebben a tanévben – valószínűleg vegyes házasságban élő szülők – csak 1 erdélyi, 102 horvát, 121 szerb, 176 albán, 19 szlovák, 336 cigány, 193 jugoszláv nemzetiségű gyereket írtak be a magyar tannyelvű általános iskolákba. Ezek a számok elenyészőek a nem magyar nemzetiségű magyar anyanyelvűek, illetve a magyar nemzetiségű nem magyar anyanyelvűek gyerekei számához képest (4500-5000 gyerek). Annál nagyobb volt a magyar nemzetiségű általános iskolás gyerekek száma a szerbhorvát tagozatokon. Az 1981/82 tanévben a 34 007 magyar nemzetiségű gyerekből 6992 gyerek – 20,5%-uk – szerbhorvát tagozatra járt. Olyan asszimilációs tényező ez, amely már ugyanazon a nemzedéken érezteti a hatását, a következő nemzedékről nem is beszélve. Olyan tényező, amely megvonja az anyanyelv ismeretét és szeretetét, hiszen aki nem ismeri, az nem is szereti. Gyerekeit sem tanítja rá szívesen: arra tanítja őket, amit jobban ismer.

A szerbhorvát tagozatokon tanuló magyar diákok százaléka az általános iskolákban 20%. Ez minden bizonnyal varázsszám, mert évtizedek óta lényegében változatlan.

A nemzetiségi iskoláztatás mint asszimilációs tényező

Ez a téma önmagában is köteteket megtöltő feldolgozást igényel. Itt a nemzetiségi iskoláztatásnak nem is a tartalmi részét, ahol a legjelentősebb asszimilációs és az asszimilációt előkészítő folyamatok végbemennek, hanem csak a formai részét érintjük.

Említettük, hogy a magyar nemzetiségű általános iskolásoknak 20%-a már évtizedek óta szerbhorvát tagozatra jár. Miért? Sznobizmusból? – Minden bizonnyal ennek is nagy szerepe van. Vagy talán azért, mert az oktatás minősége jobb szerbhorvát tannyelven? Lehetséges. Ennek ellenére más okok is közrejátszanak.

1. Mindenekelőtt az, hogy a magyar kisebbség diaszpóráiban, szórványaiban sohasem volt megszervezve az általános iskoláztatás; ahol megszervezték, ott rosszul működött, úgyhogy gyorsan meg is szűnt.

2. A másik okot abban kell keresni, hogy a születési ezrelék csökkenésével állandóan csökken azoknak a településeknek is a száma, ahol még meg lehet szervezni az osztatlan s később az osztott tagozatokat.

Ha egy helységben, amely tiszta magyar lakosságú és 1000 főt számlál, a születési ezrelék 11-12-t tesz ki (ennyi gyerek születik évente), úgy a település még ebben az esetben is vállalhatja azt, hogy biztosítja az osztott tagozatot számukra; sőt még kisebb számú gyerek esetében is. További csökkenés esetében is általában lehetősége van az osztatlan tagozatnak. Ha azonban a helység csak 500 magyar lakost számlál, akkor az alacsony születési ezrelék mellett már az osztott tagozatok létrehozása is problémát jelent vagy éppenséggel lehetetlen. Esetleg két szomszédos helység létrehozhat osztatlan vagy osztott tagozatot. Azonban bármennyire is könnyen megegyezik esetleg ebben a két helység, a pénzalap beleegyezését ehhez már nagyon nehéz megkapni.

Akkor pedig, ha 3-4 szomszédos helységnek csak 250 magyar nemzetiségű lakosa van, már nagyon sok jó szándék szükséges ahhoz, hogy anyanyelvű oktatásukat megszervezzék, s

ezért ezekben a helységekben nincs magyar nyelvű oktatás.

Vegyes nemzetiségű helységekben nemcsak a születési ezrelék csökkenése jelent nagy veszélyt előbb az osztott, később az osztatlan kisebbségi tagozat megszervezésében, hanem az a tény is, hogy a még elfogadható 13-14 ezreléket is lecsökkentheti a szerbhorvát tagozat vonzereje. Hiszen ha csupán egy-két kisebbségi tanuló akar oda beiratkozni, akkor már lehetetlenné válhat a nemzetiségi tagozat beindítása.

Röviden: minél kisebb a születési ezrelék, annál nehezebb a kis településeken a kisebbségi tagozatok megszervezése, és a települések nemzetiségi lakosai számára szükséges számának alsó határa állandóan emelkedik.

Most azt tapasztaljuk, hogy már az 1000 magyar lakost számláló helységekben is megszűnnek az osztott magyar tannyelvű tagozatok, de osztatlanok sem létesülnek. Az 500 magyar lakost számláló helységekben pedig, ha voltak is, megszűnnek az osztatlan tagozatok.

3. Középfokú szinten, a magyar tannyelven való tanulás lehetőségei tovább romlanak. Az 1988/89-es tanévben a magyar középfokú tanulóknak (10 309) még nagyobb része (3474) szerbhorvát tagozatokon tanult. Amíg az általános iskolában a magyar tanulók 20 %-a, addig a középfokú tanulóknak már több mint egyharmada szerbhorvát tagozatokra járt.

Mindehhez hozzájárul az is, hogy a Vajdaságban nagyon fejletlen a diákotthon-hálózat. Nem tudni, miért nem akarták fejleszteni. Pedig a nemzetiségi anyanyelvű és tannyelvű középfokú oktatás fejlesztésének egyetlen lehetséges módja a diákotthon-hálózat bővítése lenne.

A középfokú oktatás zezugai, ingoványai azonban annyira áttekinthetetlenek, feltáratlanok; hogy külön kutatást igényelnek. Jelenleg csupán arra akartunk rámutatni, hogy a magyarság számára esetleges további csökkenésére a rosszul vagy szándékosan rosszul megszervezett kisebbségi iskoláztatás hatása – mint asszimilációs tényező – már a következő években megmutatkozik.

A rosszul megszervezett és korszerűtlen kisebbségi tanügy mindenképpen az erőszakos asszimiláció egyik tényezője. Úgyszintén az állandó pénzügyi bizonytalanságban tartott művelődési intézmények és fejlődésük visszatartása is az erőszakos asszimiláció „kincstárából” való. Közismert, hogy egészen napjainkig nevelésesen kevés, elégtelen és teljesen bizonytalan pénzeszközökkel támogatták a kisebbségi művelődési létesítményeket. Ugyanakkor megtiltották és nacionalista bélyegzővel illették az önszerveződés elemi formáit, így az önszerveződést és az önpénzelést is.

Az asszimilálódó magyar családtípus

A megkésvé megjelölt népszámlálási adatok elég jól megvilágítják a kialakulóban lévő új családtípust. Ha az eddig felvázolt dinamikus folyamatokból levont következtetések esetleg valakiben kételyt ébresztenek, úgy a következő adatok ezeket a kételyeket eloszlatják.

1. Vajdaságban 1981-ben 183 309 gyermektelen házasság volt; pontosabban ennyi nő élt gyermektelen házasságban. A magyar nemzetiségű nők aránya ebben a családtípusban különösen nagy volt: 44 635 (24,3 %). Jóval nagyobb, mint a magyar népesség aránya az össznépességben (18,9 %). Az adat további népességsökkenés jeleit vetíti előre.

A 44 635 gyermektelen férjzett nő vagy feleség közül csak 39 107 élt házasságban magyar férjjel (87,6 %), a többi más nemzetiségű férjjel, elsősorban szerbvel, horvátal, jugoszlávval stb. élt házasságban. A teljes, gyermeces családok száma 361 300 volt. Ezekben a magyar nemzetiségű anyák száma 65 968 volt (18,2%). A teljes, gyermeces családokban a 65 968 magyar nemzetiségű anyának-feleségnek csak 54 158 esetben volt a férje is magyar (82,1%). A többi esetekben a férj más nemzetiségű; elsősorban szerb (6331), horvát (2340), jugoszláv (986) stb. vall. Ez az adat is egyértelműen az erősödő asszimiláció méreteire utal.

2. Az adatok szerint az 54158 gyermeces magyar feleségnek magyar férjjel kötött

házasságában 53 380 esetben a gyerekek is magyarok voltak (98,5%). Még a tiszta magyar családokban is vannak olyan esetek, amikor a szülők – számításból, sznobizmusból; félelemből, ez esetben teljesen mindegy – a gyerekeknek más nemzetiséget adnak.

3. A vegyes házasságokban 8349 esetben az apa és a gyerekek magyar nemzetisége megegyezett (ami még nem jelenti azt, hogy a gyerekek anyanyelve is magyar volt). Mindenesetre ez az adat arra utal, hogy a vegyes házasságokban, ha a gyerekek apja magyar, a patriarkális viselkedési modell érvényesül. Azonban ne feledjük, hogy ugyanez az elv érvényesül akkor is, ha a gyerekek apja nem magyar. A vegyes nemzetiségű családban ugyanis csak 845 esetben egyezett meg a gyerekek és anyjuk magyar nemzetisége. Ha összehasonlítjuk ezt azzal az adattal, amely szerint 11 810 magyar nemzetiségű nő (anya) élt vegyes nemzetiségű gyerekes családban, úgy azt látjuk, hogy a magyar nemzetiségű anyák egészen gyengén kötődnek nemzetiségükhöz. Számukra minden bizonnyal jelentős tekintélygyarapodást jelentett a vegyes házasság, s úgy ítélik meg, hogy ha a gyerekeik elfogadják az apa (a férj) nemzetiségét, úgy a társadalomban jobban tudnak érvényesülni, felemelkedni. Vannak olyan esetek is, amikor a vegyes házasságban a gyerekek közül az egyik magyar, a másik nem. 231 eset volt, amikor a gyerekek közül az egyik a magyar nemzetiségű anyja vagy apja nemzetiségéhez igazodott. Elgondolkodtató és megfelelő következtetések levonását igényli az a családtípus, amelyben egy vagy több gyerek jugoszlávnak vallotta magát – 2455 ilyen eset volt –, holott az egyik szülő magyar volt. Vannak felbomlott, nem teljes családok is, amelyeknél szintén érdemes megvizsgálni a gyerekek és a velük maradt egyik szülő nemzetiségi kapcsolatát, kötődését. Azokban a felbomlott családokban, ahol a gyerekek a magyarnemzetiségű anyjukkal maradtak (9023 ilyen család volt), a gyerekek 7688 esetben is magyarok voltak, 75 esetben az egyik magyar volt; 768 gyerek különböző, de nem magyar és nem jugoszláv nemzetiségű volt, 492 pedig jugoszlávnak tartotta magát. Nyilvánvaló, hogy a felbomlott családoknál a más nemzetiségű apától született gyerekek leggyakrabban továbbra is megőrzik apjuk nemzetiségét, s csak ritkán módosítanak a család előző elhatározásán. Az anya továbbra is úgy véli, hogy az apa, és nem az ő nemzetisége az, ami a gyerekeknek a társadalmi felemelkedést biztosítja.

Ha a felbomlott családban a gyerekek a magyar nemzetiségű apjuknál maradtak – csak 1753 ilyen eset volt –, úgy a gyerekek is leggyakrabban, 1636 esetben az apjuk nemzetiségéhez kötődnek, és csak 54 esetben lesznek jugoszlávok.

Összegezve: a különböző családtípusok azt mutatják, hogy alig van olyan vajdasági magyar család, amelyiknek ne lenne más nemzetiségű tagja. Ha ez így van, érthetlenné válik az az évtizedekre visszahúzódó, erősen kifejezett politikai bizalmatlanság és állami erőszakoskodás a vajdasági magyarsággal szemben, amelyben még most is része van.

A vajdasági magyarság számának további alakulása

A vajdasági magyarság a népességcsökkenés állapotában van. Ennek az állapotnak a méreteit érzékeljük, a folyamat irányát látjuk. Azonban sem az állapot pontos méreteit, sem a folyamat pontos ütemét nem tudjuk meghatározni. A kisebbségekről ugyanis kevés támpontot nyújtó pontos adatot vezetnek. Még a magyarság pontos számának megállapítását illetően is gyanakvóak vagyunk.

Tudjuk azt, hogy mennyi magyar halt meg. A magyarság születésszámáról azonban nincs pontos adat. Az az adat, hogy hány magyar nemzetiségű nő szült gyereket, teljesen használhatatlan, és a mi vidékeinken semmit nem jelent. Márpedig a demográfiai statisztika csak ilyen adatot nyújt. Így tehát teljesen ismeretlen, csupán feltételezés minden, a természetes szaporodásra vonatkozó számítás. Még komolyabb jelentőségűek a következő megjegyzések: ha a születések és a természetes szaporodás száma csupán azért csökkenne, amiért a többségi népességnél (kezdetben az életszínvonal-javulás, a továbbiakban a

gazdasági és társadalmi válság és erózió következtében), úgy a dolog viszonylag egyszerű lenne. Az adatokat ez esetben elfogadhatnánk pontosnak, és bevinnék a képletbe. A kisebbségek esetében azonban nem csak ezek a tényezők hatnak. '

1. Elsősorban hat az asszimiláció. A születéseknél együtt jelentkeznek a magyar és nem magyar gyerekek. Ki merné őket nemzetiségük szerint szétválasztani?

2. Másodsorban hat a diaszporálódás, a külső vándorlás. Mint már említettük, amíg a belső vándormozgalom alig hat a vajdasági magyarság demográfiai helyzetére, addig a külföldre távozásnak igen nagy szerepe van. Ez a folyamat - méreteiben és változó irányaiban - jóformán teljesen ismeretlen. A hetvenes évek elejétől – a család többi tagjaival, de nélkülük is – nagyon sokan mentek külföldi munkára. Most is mennek, de már kevesebben. Ehelyett megerősödött az állampolgárságról való lemondás és az országból való kiköltözés. A kivándorlásra, így a magyarság kivándorlására vonatkozó adatok is államtitkok. Prognózisunkban a magyarok melyik számához igazodjunk:

- ahhoz, amelyikbe beszámítják a külföldön élőket is?
- ahhoz, amelyikbe nem számítják bele a külföldön élőket?
- ahhoz, amelyikben az anyanyelv a döntő kritérium?
- ahhoz, akik magyarnak vallják magukat, és magyar az anyanyelvük is?
- ahhoz, amely a Jugoszláviában, a Vajdaságban élő, magukat magyarnak valló magyar anyanyelvűeket összesíti?

A kérdésre nem elég csupán módszertani feleletet adni. Ha pontatlan fogalmakhoz igazodó adatokat viszünk a képletbe csak azért, hogy egy prognózist felmutassunk, azzal még nem leszünk tudományosabbak.

A ma már szemmel látható népességcsökkenésre tehát nemcsak az előző időszakokban jelentkező életszínvonal-javulás és – válság hatott. Ez a válság a régebben jelentkező asszimiláció együttes következménye, s az asszimiláció mostani mérete a következő években jelentkező növekvő népességcsökkenési arányba is beépül. A népességcsökkenés és az asszimiláció egymást erősítik.

Az utolsó évek azt mutatják, hogy a vajdasági magyarság száma a „leglazább” mércék szerint is évi 0,57%-kal csökken. A magyarság száma 1981-ben 385 356 fő volt, s most évente 2000-2200-zal csökken.

Mindennemű népességcsökkenés a nagy távlatban a népesség teljes kipusztulásával fenyeget. Így van ez ebben az esetben is? A demográfusok arra figyelmeztetnek, hogy a legfejlettebb országok népességcsökkenése nem válik állandó: folyamattá, hanem egy „átmeneti időszak” („transitio”) fog bekövetkezni, amelynek végén a népesség száma – a gazdasági fejlettségnek megfelelő szinten – az „optimumon” megállapodik. Vajon ez az elmélet érvényes-e a kisebbségekre is? Milyen szinten állapodhat meg a kisebbségek száma? Mi az optimum a kisebbségek számának megállapodásakor? Lehet-e ilyen szint és ilyen optimum?

A legóvatosabb becslések is arra utalnak, hogy már a következő években a magyar népesség száma évi egy százalékkal is csökkenhet. Mikor lassulhat ismét ez a csökkenés, vagy mikor szűnhet meg teljesen? Erre a kérdésre a feleletet nem a demográfiától, hanem a kisebbségi politikától kell várni.

A kisebbségek helyzetén nem javíthat semmilyen, sem a többségi, sem a kisebbségi népesség nacionalizmusa, a más népek iránti gyűlölet, gyanakvó magatartás, megkülönböztető hozzáállás, elzárkózás stb. A kisebbségek helyzetén nem javíthat a rájuk kényszerített vagy az önként vállalt szegregáció. A kisebbségek helyzetén egyedül az anyaországuk és hazájuk közötti bizalom erősödése, a bizalomerősítő intézkedések rendszerének kiépülése és a gyakorlatban történő alkalmazása segíthet. Ebben a keretben a kisebbségeknek minél több szabadságra és demokráciára van szükségük, enélkül elképzelhetetlen a kisebbségek önszervező tevékenységének a kibontakozása. Ha ugyanis a

kisebbségeknek nincs társadalmi lehetőségük önszervező erejük kimunkálásához, akkor nem lehet tekintélyük, méltóságuk a többségi népek és önmaguk előtt.

A többségi népektől kijáró megbecsülés és a kisebbségben ezzel együtt jelentkező önbizalom demográfiai tényező is, hiszen az asszimilációt természetes medrében tartja, és a külső vándorlás okait is megszünteti.

KÁROLY MIRNICS

THE EFFECT OF ASSIMILATION ON NATURAL POPULATION CHANGES

Relying on the analysis of the official vital statistics of Hungarians living in the Serbian Republic (Voivodship), the author attempts to demonstrate the effect of assimilation on natural population changes. Based on figures for the birth rate and mortality, he establishes that the conduct of demographic policy cannot be judged as favorable for the national minorities. Analyzing the various statistical correlations, the author points out the acceleration of assimilation among Hungarians living in Serbia for which the growing distance between nationality and the mother tongue is seen as the most responsible factor. Accordingly, he pays special attention to the problem of instruction in the vernacular language, as well as to those psychological factors which may keep assimilation in its natural channel.

INÁNTSY-PAP ELEMÉR

Identitásproblémák a magyar diaszpórában*

Mielőtt identitásunk néhány problémáját felvázolnám, szükséges talán néhány adatot közölnöm magamról, hogy az olvasó megérthesse, milyen életút áll mögöttem, miért gondolkodom úgy, ahogyan ezt a következőkben ki szeretném fejteni.

1933-ban születtem Budapesten, és 1945 márciusában – tehát 11 és fél évvel később – vittek ki engem a későbbi NSZK területére. Mint kiskorú természetesen nem szabad akarattal és nem tudatosan mentem ki. Nemcsak hazámtól kellett megválnom, hanem – ami számomra döntő esemény volt – a szülői ház egy részétől is, mindörökre. 1947-től 1951-ig mint „displaced person” éltem egy magyar táborban – a volt mauthauseni koncentrációs tábor „leányvállalatának” falain belül. Itt, a tábori magyar gimnáziumban érettségiztem: tehát tulajdonképpen továbbra is magyar szellemi légkörben éltem, ahol egy bizonyos, bár nagyon konzervatív magyar öntudatot kaptam. Tübingeni egyetemi tanulmányaim kezdetével 1953-ban léptem ki teljesen a magyarság nyugati köréből. Első egyetemi élményeim annyira érdekfeszítőek voltak, különösen szűk magyar tábori tapasztalataim után, hogy először – és valószínűleg egyben utoljára is – hittem, hogy németté válhatok. De az 1956-os magyar események és egy amerikai ösztöndíj, amelynek révén Strassbourgban magyar diákokkal és értelmiségi körökkel kerültem kapcsolatba, ismét felébresztették magyarságtudatomat. Ennek dacára csak 1963 végén jártam először Magyarországon – tehát 18 évvel az ország elhagyása után.

Első magyarországi utam nagyon megrázó. Mert minden benső felkészültség nélkül itt kerültem először szembe azzal a kérdéssel, hogy hová tartozom egyáltalán? Tulajdonképpen a mai napig is gyakran nyomaszt életemnek ez a kérdése. Bizonyosan ez az oka annak, hogy 1945-től a mai napig mindössze 17 hetet töltöttem Magyarországon – az utóbbi időkben több hivatalos magyar meghívással és előadással.

Szakterületem, azaz a fejlődéslelektan, a klinikai pszichológia és a pszichoanalízis nyelvén a következő módon fogalmazhatnánk meg: az identitás problémáját hol és hogyan realizálódott egy külföldön élő magyar identitása, azaz az én esetemben egy olyan magyaré, aki Magyarország és az NSZK között élt és él?

Az identitás szó – filológiai értelmezésben – a latin „idem”-ből származik, és „azonosságot,” jelent. Filológiailag tehát két nép és két ország között élő embernek a személyi azonossága után érdeklődünk. Ilyen értelemben az etnikai identitás kérdését vetjük föl. Az etnikai identitás pedig egy bizonyos tér- és időbeli kereten belül lejátszódó történelmi, nyelvi és kulturális azonosságot jelent.

Eszerint beszélhetünk a Kárpát-medencén belül élő, ezeréves történelmi múlttal rendelkező magyarság tér- és időbeli identitásáról. De ez a tér- és időbeli egység legkésőbb a trianoni békeszerződéssel megszűnt. Mert azóta az ország kétharmada más országokhoz tartozik, és több mint négymillió magyar tölti életét volt magyar és nem magyar területeken.

Amiként a magyarság nyelvi és kulturális egysége megszűnt, ehhez hasonlóan alakultak a körülmények Németországot illetően is. Mert 1945 óta Németország három részre szakadt. Kelet-Poroszország teljesen és valószínűleg örökké elveszett, és a megmaradt német területen nagyhatalmi támogatással két különböző identitással rendelkező német állam jött létre, különböző társadalmi és kulturális fejlődéssel.

Szigorúan véve a német történetírás értelmében egységes német identitástudatról csak a Bismarck birodalomalapításától kezdve, tehát 1877-től a hitleri diktatúra bukásáig beszélhetünk. Az újkorban csak ez alatt az alig 70 év alatt létezett az egységes Németország. Azelőtt a németiség számtalan kis tartományra oszlott – és ezen a középkori Német-római Császárság sem változtatott. Tehát a németiség identitástudta jóval rövidebb múltú, mint az

ezeréves magyarságé – bár 1526-tól, Erdélyt kivéve 1848-ig, vagy inkább 1867-ig szintén hiányzott a magyar történelmi identitás.

De e téren is vannak – sajnos – hasonlóságok a magyarság és a németiség között. Mert amint Hans Rothfels német történész mondja, a Vilmos császári és hitleri túlfűtött nacionalizmus, amelynek tragikus gyümölcsei voltak az elvesztett világháborúk, csak az elkésett német identitástudattal magyarázható. Eszerint Vilmos császár és Hitler az utolsó 70 év alatt próbálták bepótolni mindazt, ami csaknem ezer év alatt nem sikerült. És nem magyarázhatnánk-e hasonlóképpen a K.u.K. monarchia és Horthy Magyarországa nacionalizmusát, amellyel a magyarság Mohácsot, Világost és Trianont akarta utólag kiegyensúlyozni?

Nem tudom, hogy történelmi analízisem a történetírás kritikai szemszögéből nézve minden ponton megfelel-e? De azt hiszem, kétségtelen, hogy mind a magyar; mind a német nép súlyos identitásválságba jutott évszázadunkban, Csak melleleg szeretném ezzel összefüggésben föltenni azt a kérdést, hogy nem ez a közös törött identitástudat-e – többek között – az oka annak, hogy annyi magyar maradt az NSZK-ban? Eddig általános, azaz személyes, nyelvi és történelmi szempontokból indultunk ki az identitás kérdésében. De elengedhetetlen, hogy szakmai szempontból is feltegyük a kérdést: mit mondhat minderről a modern pszichológia? Mivel a modern pszichológia plurális, a problémákat nem lehet egyetlen teóriával megmagyarázni. Így a következőkben több elméleti modellt szeretnénk bemutatni. Először a mélylélektan inkább tradicionális identitáselméleteit, azután pedig a szakkörökben jelenleg is vitatott eriksoni és marciai teóriákat szeretném bővebben tárgyalni.

A mélylélektan kezdete és fellendülése századfordulónkon és századunk első felében többféle identitáselmélet kifejlődésével járt együtt, amelyek valahogy mind Darwin evolúciótanával függenek össze. Ilyen értelemben beszél Freud mint a mélylélektan megalapítója az emberiség egyetemes „archaikus örökségéről”, Haeckel 1866-os „biogenetikai fejlődéselmélete” alapján. Haeckel szerint embrióként Földünk biológiai fejlődéstörténetét még egyszer megismételjük minden fázisában. Ehhez hasonló Freud „archaikus örökség”-tana, bár Freud ezt sohasem fejtette ki bővebben. Bár a modern fejlődépszichológia erre az elgondolásra semmiféle bizonyítékot nem talált ugyan, mégis említésre méltó, mivel benne van egy biológiai értelemben vett magyar vagy német identitástudat vagy érzés lehetősége -, bár a hitlerizmus után és éppen Freudra hivatkozva eléggé visszás dolog ilyesmit megemlíteni!

Rokonszenvesebb Jung a „kollektív tudatalatti” tana – habár Jung aztán valóban a nemzetiszocializmussal szimpatizált egy ideig, ellentétben tanítómesterével, Freuddal. Bár Jung „kollektív tudatalatti”-ja biológiai tézis is, ő ezt inkább és elsősorban kulturális tudatalatti emberi örökségként értelmezi, Hall századfordulói „pszichogenetikai fejlődéselméletének” megfelelően. Hall szerint ugyanis minden ember pszichikai fejlődése megismétli az egész emberiség kulturális fejlődését. Bár a modern fejlődépszichológia emellől a teória mellől is hiányol minden bizonyítékot, mégis feltehetjük jungi alapon – mint az elébb freudi alapon – azt a kérdést, hogy van-e nekünk, magyaroknak/németeknek sajátos kulturális, történelmileg kifejlett kollektív tudatalattink? Freud és Jung elméleteire a biopszichológiának vagy a szociálpszichológiának kellene modern nyelven választ adnia.

Végül még meg szeretném említeni a magyar származású Szondi „családi tudatalatti”-ját is, amelynek értelmében mindnyájunknak van családi identitástudatunk. Szondit kevésbé ismerem, de ha Watzlawik és Laing modern családterápiái kutatásai nyomán Szondit helyesen értelmezem, akkor szerinte egy magyar vagy német családból származó embernek kell, hogy legyen magyar vagy német „családi tudatalatti” identitása.

Erikson Freud közvetlen tanítványa volt. Így fejlődéselmélete természetesen pszichoanalitikai vágányon mozog, de mégis messze meghaladja Freud egyoldalú biologizmusát. Erikson fejlődéselmélete röviden a következő: ahhoz, hogy az ember tartós

pozitív identitáshoz jusson, elengedhetetlenül szükséges, hogy gyermekkorában – különösen az első három év alatt – pozitív viszonya fejlődjön ki az anyjával, helyesebben a közvetlen, szűk családi körével. Ha ez a melegszívű otthon kisgyermekkorunkban biztosítva van, akkor életfogytiglan tartó „ősbizalom” fejlődik ki bennünk. Ellentétes esetben egy „ősbizalmatlanság”, amely egy csomó pszichés zavarral jár együtt. Ezt a pszichoanalitikai identitáselméletet modern formában Mahler fejlődéslélektani iskolája és őt követve többek között Kaplan képviseli. Bár a modern fejlődéslélektan túlnyomó részben nem pszichoanalitikai gondolatmenetekben mozog, minden újabb irányzat elismeri Erikson identitáselméletének alapvető jelentőségét.

Mit jelenthet ez az elmélet magyar vagy német identitástudatunkat illetően? Szerintem azt, hogy gyerek- vagy fiatalkori élményeink alapján „automatikusan” pozitív vagy negatív magyar vagy német identitástudatot szívunk fel magunkba, ami aztán egész életünkre kihat. Döntő kérdés volna persze e teória értelmében, hogy mikor, hány éves korunkban és milyen helyzetben hagytuk el Magyarországot? Helyesebben az a kérdés, hogy stabil pozitív magyar identitásérzéssel hagytuk-e el hazánkat? Ez azt jelentené, hogy külföldi identitásunk magyar identitásérzésünkkel a háttérben nagyon megnehezülne? De ha negatív identitással hagytuk el Magyarországot, akkor külföldön könnyebb-e számunkra identitást találni? Persze, külön téma az anyanyelv identitásnyújtó ereje; helyesebben az a kérdés, hogy melyik nyelv az „anyanyelvünk”, ha kiskorunktól fogva már egyszerre vagy közvetlenül egymás után két nyelvben nőttünk fel.

Marcia 1966-tól kezdve kísérleti pszichológiai alapon, felnőtt emberek identitástudatát vizsgálva, próbált Erikson gondolatmenetét továbbfejlesztve egy identitástipológiát felállítani. Úgy vélte, négyféle identitástípust talált meg:

1. Az „elért”, azaz érett identitás típusát. – Ez az az ember, aki az élet különböző identitáskriziseivel bátran szembeszáll, és félelemmentesen, mindenféle autoritásokra való tekintet nélkül újra és újra megkeresi a maga identitását. Ez a típus tehát se nem válságmentes, se nem válságkerülő, de éppen ezért a maga identitásának mindig megtalálja az útját.

Témánkat illetően ez az ember volna az, akinek ugyan mindig vannak identitászavarai mind a hazájával, mind a befogadó országgal, de ezeket képes magával tisztázni, és a krízisek után a kettő között megtalálja a maga helyét.

2. Az „átvett” identitás típusa. – Ez megfelel egy olyan ember beállítottságának, aki automatikusan átveszi a szülői ház, azaz a külvilág identitását. Ez tehát egy nem reflektált, autoriter, konvencionális és konzervatív – és ezért gyakran minden realitást nélkülöző – identitástudat. De Marcia szerint ezzel az egyén mindaddig krízismentesen tud élni, míg a tradicionális világnézet fenntartható. Ha azonban már tarthatatlanná válik a tradicionális világnézet, akkor vagy súlyos válság lép fel, vagy pedig a realitások megtagadása a kiút.

Ez a típus kérdésünket illetően az embernek felelne meg, aki a szülői házban hazai vagy külföldi identitásból él, naivan és realitásmentesen. Ha azonban a külvilág változik – és ez a modern életben anélkül is nagyon gyorsan megtörténhet, hogy valaki külföldre menne –, akkor ennek teljes elidegenedés lehet a következménye – a „szigetmagyarság”, vagy a „hivatalos emigráns” szerepében – vagy pedig teljes identitásválsággal végződhet.

3. A „moratórium” típusa. Az ilyen ember az állandó identitászavarok láttára ambivalens marad, és minden identitását illető döntéstől távol tartja magát. Bár nyitott marad minden irányban – ez gyakran az intellektuelek beállítottságának felel meg – semmiféle konzekvenciát nem képes ebből levonni.

E típus meglétét az NSZK-ban, a vendégmunkások második generációja körében végzett reprezentatív vizsgálatok bizonyítják. Ez a második generáció ugyanis kétnyelvűségében ambivalens: nyitott mind az óhaza, mind az új haza irányában, de ha nem tudja összeegyeztetni a különböző hatásokat, ambivalens marad. Elképzelhető, hogy sok külföldön

élő magyar is ezen típusnak felel meg.

4. Marcia végül még a „diffúz” identitástípusról beszél. E típusnak soha sincsenek identitásproblémái, mert sem identitásvágya, sem identitástudata nincsen. Az ilyen ember minden utat végigjár – minden benső identitás, azaz probléma nélkül. Tulajdonképpen ez az az identitástudat, amelyik nincs. Bizonyosan sokan vannak olyanok, akik hazájuktól távol, külföldön élnek, és így „oldják” meg identitásproblémájukat. Hogy egy nem létező identitástudat mennyire tartható fenn egy egész életen át, ez persze már egy másik kérdés, amire azonban Marcia nem ad választ.

Marcia tipológiája experimentális jellege ellenére is vitatott mind a mai napig. Mégis érdekes, mert jórészt megfelel a modern fejlődéslélektan nem analitikus, azaz szintén experimentális vonalának.

1. A modern fejlődéslélektan ugyanis azt állítja, hogy identitástudatunk kifejlődésére nemcsak korai gyermekkori élményeink a döntőek, hanem mindazok az élmények, amelyek később, tehát felnőtt korunkban is befolyásolnak bennünket. Ez a fejlődéslélektani elv tehát éles ellentétben áll az ortodox pszichoanalízis tanával.

2. Ennek következtében a modern fejlődéslélektan állítja és részben kísérletileg bizonyítja, hogy a fiatalkori pozitív vagy negatív élmények, amelyeket a pszichoanalízis és Erikson annyira hangsúlyoznak – lényegesek, de nem döntőek. Az emberi élet nem krízismentes, sőt, válságok nélküli élet nem is létezik. Tehát nem az a lényeg, hogy mennyire óvunk meg egy embert a válságtól, hanem az, hogy valaki hogyan képes egy adott identitásválsággal megbirkózni, azaz, hogy mit szűr le a maga számára ebből a krízisből. Amit csinál, az megfelelhet Marcia négy típusának. De Marcia maga is hangsúlyozza, hogy bár ezek a típusok függetlenek az élettrajztól, az individuum magatartása mégis döntő szerepet játszik kialakulásuknál. Azaz, minden élményem dacára rajtam múlik, hogy „elért” – „átvett” – „moratóriumi” vagy „diffúz” identitásmegoldáshoz jutok-e. És ennek a viszonylag szabad választásnak az elve a nem ortodox modern pszichoterápia nézetének is megfelel:

A különféle pszichológiai identitáselméletekből nehéz levonni egységes következtetéseket.

1. Az „archaikus” Freud Jung-Szondi-féle teóriák alapján akár évszázadok, sőt évezredek óta köthet engem biológiai-kulturális-családi alapon egy magyar identitásérzés és -tudat.

2. Erikson nyomán viszont köthetnek magyarságomhoz pozitív vagy negatív fiatalkori élményeim.

3. Csak Marcia tipológiája nyújt tágabb-szorosabb kereten belül bizonyos választási lehetőséget nekem.

A modern pszichológia és pszichoterápia a kötöttség és a választási lehetőség elmélete mellett is szól, mert fejlődéslélektanilag tagadhatatlan, hogy vannak életünkben döntő identifikációs élményeink, amelyek életfogytiglan kihatnak ránk. De kétségtelen: nagy a különbség abban, hogy egy identifikációs krízist hogyan és miként dolgozunk fel. Ha tehát van is kötöttség az identifikációban, nem tagadható a választás lehetősége sem!

Mit jelenthet mindez nekünk, akik két ország között élünk?

1. Bevezetőmben megemlítettem, hogy véleményem szerint mind a magyarságnak, mind a németiségnek tragikus történelme következtében törött identitástudata van – még a saját „hazája” területén is. Persze itt az a kérdés, hogy ez más népekre is ennyire jellemző-e? Biztos vagyok benne, hogy nem csak magyar és német sajátosság. Ez tehát azt jelentené, hogy a külföldi magyarok identitásproblémája egy olyan korban, amikor milliók kénytelenek hazájuk területén kívül élni, egyáltalán nem egyedülálló dolog. Itt az a kérdésem, hogy vajon mennyire vagyunk mi nyitottak más népek identitásproblémái felé, és mennyire volnánk hajlandók tanulni is tőlük – nemcsak sorsunk felett siránkozni. (Mottó: „Milyen egyedülállóan tragikus nép vagyunk!”)

2. De ha igaz az, hogy tagadhatatlanul, akarva-akaratlanul van magyar kötöttségünk, identitásunk is, akkor az a kérdés, hogy mi mit csinálunk ebből? Letagadjuk („diffúz”),

elhatározatlanul hagyjuk („moratórium”), „apáink” világához ragaszkodunk („átvett” – mottó: „Nagy volt hajdan a magyar!”), vagy pedig fájdalommal és szenvedéssel, de szellemi munkával is, tehát emocionálisan és kognitívan is álljuk nap mint nap az identitáselvárások kereszttüzeit? Az ilyen „érett” identitástudat mind óhazánk, mind új hazánk számára csak nyereség lehetne.

* Előadás az Országos Széchényi Könyvtárban Budapesten, 1988. október 3-án.

Irodalom

- Bally, Gustav: *Einführung in die Psychoanalyse Freuds*. Hamburg, Rowohlt, 1961.
Beneditti, G. B & Wiesmann L.: *Ein Inuk sein* Göttingen, Vandennoeck, 1986.
Darwin, Charles: *The descend of man and selektion in relation to sex* New York, Appleton, 1871.
Duden,: *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim, Bibliogr. Institut, 1976.
Erikson, E. H.: *Identität und Lebenszyklus*. Frankfurt, Suhrkamp, 1966.
Freud, S.: *Psychologie des Unbewussten*, Bd. III. Frankfurt, 1975.
Heckel, E.: *Generelle Morphologie der Organismen*. Berlin, Reiner 1866.
Hall, G. St.: *Adolescence: Its psychology and its relation to psychology, anthropology, soziology, sex, crime, religion and education* New York, Appleton, 1904.
Harmat P.: *Freud, Ferenczi és a Magyarországi Pszichoanalízis*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1986.
Jacobi, J.: *Die Psychologie von C. G. Jung* Zürich, Rascher, 1959.
Jung, C. G.: *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten*. Olten, Valter, 1972.
Kaplan, L. J.: *Onesses and Separatness From Infgant to Individual*. New York, Simon & Schuster, 1978.
Laing, R. D.: *Interpersonal Perceprion*. London, Tavistock 1966.
Laplanche, J. & Pontalis, J. B.: *Vocabulaire de la Psychoanalyse*. Paris, Presses Universitaire de France, 1967.
Mahler, M. S.: *The Psychological Birth of the Human Infant*. New York, Basis Books, 1975.
Marcia, J. E.: Development and validation of ego identity status. *Journal of Personality and Sozial Psychology*, 3. 1966. 551–583.
Rothfels, H.: *Die deutsche Opposition gene Hitler*. Frankfurt, Fischer, 1958.
Szondi, L.: *Schichsalsanalyse*. Schwabe, 1987.
Watzlawick, P. & Beavin, J. H. & Jackson D. D.: *Menschliche Kommunikation* Bern, Huber, 1972.

ELEMÉR INÁNTSY-PAP

IDENTITY PROBLEMS WITHIN THE HUNGARIAN DIASPORA

The author, who at the end of World War II, at the age of 12 had been taken out of Hungary to what then became the Federal Republic of Germany, proposes certain approaches to analyze the identity problems of Hungarians living in the diaspora under a double cultural effect. In addition to recalling his personal experiences and to some common traits which may be found in the Hungarian and German history of the past 100 and 150 years, he concentrates mainly on the outstanding results of his own special fields of study –developmental and clinical psychology – from those achieved by Darwin to Erikson's works and up to the identity theory of Marcia's experimental psychology. He establishes that both nations have a broken national identity which is by far not a singular phenomenon in the history of this century. It would be advisable – he maintains – if the two nations were more open to draw proper lesson from the similar problems of other peoples. Of the variants of relationship to the double binding (denial, moratorium, adherence to the world of our fathers), he proposes an undertaking which seems to be equally profitable to both „homelands”: to by, day by day, up to the cross-fire of identity expectations.

KSH jelentés az 1956-os disszidálásról

Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai (1956. október 23. – 1957. április 30.)

A Központi Statisztikai Hivatal 1957 elején részletes jelentést készített a disszidensekről. A felmérés egészen az 1989-es fordulatig szigorúan titkos dokumentum volt. Illetéktelenek, közöttük kutatók sem láthatták. A gazdag anyagból annak idején csak egy kisebb részlet közöltek a KSH egyik szűk körben terjesztett kiadványában, a *Statisztikai Havi Közlemények* 1957. 4. számában. Az 56-os magyar menekültek demográfiai, társadalmi adatait eddig leginkább az osztrák belügyi források alapján, elsősorban Szépfalusi István: *Lássátok és halljátok egymást!* (Bern, EPMSZE 1980.) című könyve nyomán ismerjük. Az általa közzétett adatok mellett rendelkezésünkre áll még néhány, az egyes befogadó országokban megjelent szórványos adatsor, de az 56-os kivándorlásról - jóllehet az a nemzetközi migráció történetének is egy kivételes jelensége -, a kelleténél jóval kevesebbet tudunk. Szerencsére a rendszerváltás után hozzáférhetővé vált a KSH-dokumentum, amely alapvető forrása az 1956. október 23. utáni elvándorlásnak, menekülésnek. Indokolt tehát a jelentés teljes szövegét közzétenni, annál is inkább mert még a *Statisztikai Szemle* szakfolyóirat is csak ízelítőt közölt belőle az 1990. 10. számában. Folyóiratunk a továbbiakban is szeretne helyt adni más az 1945 utáni magyarországi elvándorlásokkal kapcsolatos dokumentumoknak, mivel a háború utáni vándormozgalmak történeti, szociológiai feldolgozása terén még sok az elvégzendő feladat. Terveink között szerepel olyan források közzététele mint például az egyes menekülthullámok letelepítésének dokumentumai, vagy a menekültek, elvándoroltak beilleszkedéséről született korabeli jelentések. Ezúton is kértük azon olvasóinkat, akik a második világháború utáni menekülthullámokkal kapcsolatos ismeretlen dokumentumokat őriznek, hogy juttassák el azokat szerkesztőségünkbe

(A szerk.)

1956. október 23-át követően jelentős számú magyar állampolgár hagyta el illegálisan az ország területét. Számuk a legutolsó hivatalos osztrák és jugoszláv jelentések szerint 193 885.¹

A 2/1957. B. M. sz. rendelet alapon 1957. február 20-ig ki kellett jelenteni azokat a 15 éves és ennél idősebb személyeket, akik 1956. október 23-a után illegálisan külföldre távoztak.²

A kijelentőlapokhoz statisztikai szelvényeiket csatolták, amelyek adatait a Statisztikai Hivatal feldolgozta. Az illegálisan távozottak adatait az alábbiakban a rendőrségi kijelentések alapján ismertetjük.

A kijelentőlapokhoz csatolt statisztikai szelvényekből 1957. május 10-ig 130 535 érkezett be,³ a szelvényeken 21 196 a szülőkkel együtt távozott 15 éven aluli gyermeket is kijelentettek. A kijelentések nem tartalmazzák a szülők nélkül külföldre távozott mintegy 10 000 tizenöt éven aluli gyermeket, az 1957. május 15-ig hazatért 11 447 személy (az illegálisan hazatértek figyelembevétele nélkül) nagyobb részét, valamint a büntetőintézetekből megszökött és külföldre távozott – mintegy 3-4000 személyt.

¹ Az osztrák belügyminisztérium jelentése szerint 1957. április 6-ig 174 704 magyar érkezett Ausztriába, a jugoszláv belügyminisztérium jelentése szerint pedig 1957. május 26-ig 19 181 magyar Jugoszláviába. (Ezen kívül több ezerre tehető azoknak a száma, akik csak rövid ideig tartózkodtak Ausztriában és sem a távozásnál az osztrák hatóságoknál, sem a visszatérésnél a magyar hatóságoknál nem jelentkeztek.)

² A kijelentések az előírt időpontig nem fejeződtek be.

³ Ezt követően (1957. június 15. után) 827 újabb statisztikai szelvény érkezett, ezek adatait azonban a feldolgozás már nem tartalmazza.

A jelentés a kijelentőlapokon szereplő összesen 151 731 külföldre távozott adatait ismerteti. A külföldi hírforrások által közölt 193 885-ös disszidálási számnál a következőkben ismertetett 151 731-es adat több mint 42 000 – illetve a 11 447 hazatért leszámításával több mint 30 000-rel kevesebb. Így a jelentésben szereplő adatok a valóságnál feltehetően mintegy 20%-kal – a hazatértek leszámításával 17%-kal alacsonyabbak.

A disszidáltakra⁴ vonatkozólag a továbbiakban közölt adatok annyiban is csupán tájékoztató értékűek, mivel a számítások alapjául felhasznált népességi és népesség megoszlási (terület, nem, kor, családi állapot, foglalkozás stb.) adatok becslések eredményeit.

*

Összesen 151 731 személy külföldre távozásáról érkezett be rendőrségi kijelentőlap. Ez az ország lakosságának 1,5%-át jelenti. Az így előállott népességveszteség 70%-kal meghaladja az 1956. évi természetes szaporodást.

Az illegálisan külföldre távozottak főbb mint fele budapesti lakos volt (81 000 fő), 19%-uk a többi városban élt (28 500 fő). Jelentős számmal disszidáltak még a Nyugat-Dunántúlról az osztrák határhoz közeleső községekből. A lakosság számához viszonyítva a disszidálás Budapesten a legnagyobb arányú (itt száz lakosra közel 4,2 külföldre távozás jutott), ezt követte a Nyugat-Dunántúl; az Alföldön és a Tiszántúlon a legalacsonyabb.

A disszidáltak 4/5-e az 1956. év folyamán hagyta el az ország területét, több mint fele novemberben távozott. A legtöbben november 4-én (7000 fő) és november 21-én (4600 fő) disszidáltak.

A számbevett illegálisan külföldre távozott személyek 2/3-a férfi (100 500 fő), 1/3-a nő (51 200 fő). Száz férfira 2,1, ugyanannyi nőre 1,0 disszidált jutott. Budapestről viszonylag nagy számban távoztak nők.

A disszidáltak több mint fele 25 éven aluli, (83 000 fő), közel 1/3-a 25-39 éves (47 500 fő). Kevesebb mint 12%-uk 40–59 éves, a 60 évesek, valamint idősebbek aránya 1% alatti. Amíg száz lakosra általában csak 1,5 disszidált jut, addig ugyanannyi 15-39 évesre több mint 3,0, ezen belül a 20–24 évesekre 4,3, a 15–19 évesekre 4,1. A férfiak disszidálási aránya minden korcsoportban magasabb a nőkénél, a férfiaknál a 20–24 és a 15–19 évesek aránya a legmagasabb (6,3 ill. 6,0). Mind szám szerint, mind pedig arányában a katonaköteles kor előtti álló férfiak disszidáltak legfőképpen: a 20 éves korú férfiak 10,3 a 19 évesek 9,3%-a távozott külföldre (7500 ill. 6700 fő). A fiatalok disszidálási aránya Budapesten még az országos átlagot is meghaladja: innen átlagosan a férfiak 5,6%-a távozott, de a 15-24 éveseknek közel 15,0%-a.

Az illegálisan külföldre távozottak több mint 2/3-a (102 500 fő) kereső, 1/3-a eltartott. Általában száz keresőre 2,1, száz eltartottra 1,0 disszidált jutott. A disszidált keresők közel 2/3-a nem mezőgazdasági fizikai dolgozó, 1/4-e szellemi dolgozó és csak 7%-uk dolgozott a mezőgazdaságban. A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók 4,0%-a, a szellemi dolgozók 3,3%-a mezőgazdasági dolgozók 0,4%-a disszidált.

A disszidált fizikai dolgozók több mint fele ipari szakmunkás (ezek 4,2%-a disszidált). Az egyéb szakmai fizikai dolgozók disszidálási aránya 2,5, a segédmunkásoké 5,3%. Az ipari szakmunkásokon belül legnagyobb számmal lakatosok, esztergályosok, bányászok és villanyszerelők távoztak.

A megfelelő foglalkozású keresők lélekszámához viszonyítva a műszerészek (16%) és az esztergályosok (14%) disszidálási aránya a legmagasabb.

A külföldre távozott szellemi dolgozók 2/3-a értelmiségi (17 000 fő), 1/3-a adminisztratív foglalkozású. Az értelmiségiek közül a műszakiak vannak többségben, akiknek 7,4%-a

⁴ A 193 885 főnyi disszidens adat alapján számítva száz lakosra közel 2 külföldre távozó jutott (a hazatértek levonásával 1,8). Ez közel két évi természetes szaporulatnak felel meg.

disszidált (ezeken belül a mérnököknek 10,6%-a, 2300 fő). Jelentős még az orvosok disszidálási aránya is (4,9% – 730 fő).

A disszidált eltartottak több mint fele tanuló; ezen belül 3200-on felül van a külföldre távozott egyetemi-főiskolai hallgatók száma (az összes egyetemisták és főiskolások 11,2%-a).

A Magyarországról illegálisan külföldre távozottak 90%-a Ausztriába, 10%-a Jugoszláviába szökött. Az ENSZ jelentése⁵ szerint a közel 194 000 disszidált személyből 1957. márc. 31-én 35 000 tartózkodott Ausztriában (az összes ide disszidált 20%-a), 17 000 Jugoszláviában. Eddig az időpontig 135 417 személyt (az összes disszidáltak 70%-át) tovább szállították a többi nyugat-európai és tengerentúli országokba. Ezek közül a legtöbben az Egyesült Államokban (30 487), Angliában (19 698), Kanadában (18 059), Nyugat-Németországban (14 485), Svájcban (11200) és Franciaországban (8346) tartózkodnak.

Az illegálisan külföldre távozottak közül 1957. május végéig 11 447-en tértek vissza (a 193 885 disszidált közel 6%-a; az adatok nem tartalmazzák az illegálisan hazatérteket). A hazatértek 2/5-e közvetlenül Ausztriából, 1/5-e Jugoszláviából, további 2/5-e a többi nyugati országokból érkezett vissza. Az ott tartózkodó disszidáltak számához viszonyítva Belgiumból a legmagasabb a visszatértek aránya.

100 disszidálthoz viszonyítva magasabb a férfiak visszatérési aránya, mint a nőké. Kor szerint legmagasabb a 15–19 éveseké, a 60 éveseké és idősebbeké. Viszonylag a legtöbb mezőgazdasági dolgozó és egyéb fizikai dolgozó tért haza. (Amíg a mezőgazdasági dolgozó disszidáltaknak több mint 7%-a települt vissza, addig a szellemi dolgozóknak csupán 2%-a.)

A belügyi szervek az 1957. év első öt hónapjában 6664 kivándorló útlevelet adtak ki; ezzel 12 345 személynek az országból való kivándorlását engedélyezték. (Az 1955. évben összesen 1148, 1956-ban 2795 kivándorló útlevelet adtak ki.) A kivándorlók közül, 8117-en (66%) Izraelbe távoznak. Jelentős még a kivándorlás Angliába, Csehszlovákiába és Ausztráliába is.

1. Az illegálisan külföldre távozottak utolsó állandó lakóhelyük szerint.

A disszidálások nem azonos módon alakultak az ország különböző területein: az illegálisan külföldre távozottak több mint 53%-a budapesti lakos volt, közel 16%-a a nyugati megyékben, 14%-a a Dunántúl egyéb területein élt. Így összesen 30%-uk lakott a Dunántúlon és csupán kisebb részük, 17%-uk a Duna-balparti országrészekeken (északi és az alföldi területeken) és ebből is 3% Budapest környékén. Budapesten száz lakosra 4,2 disszidált jut, ezt követik a nyugati megyék (3,5%); a legalacsonyabb az Alföld déli részén (0,3%).

Az illegálisan külföldre távozottak országrészek szerint

Utolsó állandó lakhely (ország-rész)	Az illegálisan külföldre távozottak		
	száma	%-ban	száz lakosra
Budapest	80 977	53,4	4,17
Nyugat-Dunántúl ⁶	24 181	15,9	3,52
Közép-Dunántúl ⁷	13 178	8,7	1,34
Dél-Dunántúl ⁸	8 188	5,4	0,63
Dunántúl együtt	45 547	30,0	1,53
Pest megye	8 464	5,6	1,12
Észak ⁹	6 708	4,4	0,53

⁵ A Nations Unites. Comite de l'UNREF. A/AC. 79/73. 8. mai 1957.

⁶ Győr-Sopron és Vas Megye.

⁷ Fejér; Komárom és Veszprém megye.

⁸ Baranya, Somogy, Tolna, Zala megye és Pécs.

⁹ Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád megye és Miskolc.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Dél-Alföld ¹⁰	4 733	3,1	0,32
Tiszántúl ¹¹	5 302	3,5	0,35
Dunabalpart együtt	25 207	16,6	0,50
Mindösszesen	151 731	100,0	1,52

A megyék közül Győr-Sopronban volt a legnagyobb száma és aránya a külföldre távozottnak (16 875). Száz lakosra 4,16 disszidált jut, közel ugyanannyi, mint Budapesten. A megyék és megyei jogú városok száz lakosra jutó disszidálási arányának sorrendje a következő:

Megye (megyei jogú városok)	Illegálisan külföldre távozottak		Megye (megyei jogú városok)	Illegálisan külföldre távozottak	
	száz lakosra	szám szerint		száz lakosra	szám szerint
1. Budapest	4,17	80 977	13. Borsod-A.-Z. m.	0,55	3042
2. Győr-Sopron m.	4,16	16 875	14. Tolna m.	0,55	1487
3. Vas m.	2,60	7 306	15. Baranya m.	0,53	1559
4. Komárom m.	1,67	4 217	16. Szabolcs-Sz. m.	0,49	2753
5. Veszprém m.	1,65	6 147	17. Somogy m.	0,46	1653
6. Miskolc	1,28	1 973	18. Bács-Kiskun m.	0,45	2620
7. Pest m.	1,12	8 464	19. Heves m.	0,35	1128
8. Pécs	1,04	1 139	20. Nógrád m.	0,24	565
9. Zala m.	0,86	2 350	21. Hajdú-Bihar m.	0,20	779
10. Fejér m.	0,79	2 814	22. Békés m.	0,18	853
11. Debrecen	0,77	1 005	23. Szolnok m.	0,17	765
12. Szeged	0,70	679	24. Csongrád	0,17	581

Igen eltérő a városok és községek disszidálási aránya: az összes illegálisan külföldre távozott személy 72%-a városi lakos volt (ezen belül budapesti 53%) és csupán 28%-a községi. Száz városi lakosra 2,7 (ezen belül budapestire 4,2, vidéki városira 1,3) disszidált jutott, ugyanannyi községire csupán 0,7.

Az illegálisan külföldre távozottak a települések csoportjai szerint

Utolsó állandó lakóhely	Az illegálisan külföldre távozottak		
	száma	%-ban	száz lakosra
Budapest	80 977	53,4	4,17
A többi város	28 485	18,8	1,33
Városok együtt	109 462	72,2	2,68
Községek	42 269	27,8	0,72
Mindösszesen	151 731	100,0	1,52
Ebből vidék	70 754	46,6	0,88

Száz városi lakosra általában közet négyszer annyi disszidált jut, mint ugyanannyi községire. Ez az arány az ország különböző területein igen eltérő. Mind a városi, mind pedig a falusi lakosságnál a nyugati megyékben a legmagasabb: itt a városi lakosok 5,6%-a, a községek 2,6%-a távozott külföldre. A Dunántúlon általában 2,7, ill. 1,2% (itt a városok aránya 2,3-szerese a községének), a Duna-balparti részen 0,6 ill. 0,5% (itt a városok disszidálási aránya csupán 30%-kal haladja meg a községét).

Az egyes megyék között a városi disszidáltak aránya Győr-Sopronban a legmagasabb (7,1%), ezt követi Veszprém megyében (3,0%), Vas (2,3%) és Komárom megyében (2,2%). Legalacsonyabb – 0,2% körüli – Csongrád, Hajdú és Szolnok megyében.

A disszidáltak községi aránya Vas megyében a legmagasabb (2,7%), ezt követi Győr-

¹⁰ Bács-Kiskun, Békés, Csongrád megye és Szeged.

¹¹ Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Szolnok megye és Debrecen.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Sopron (2,6%), Komárom és Veszprém megyében (1,2-1,2%). Azonban nem éri el a 0,15%-ot sem Békés, sem Csongrád megye községeiben.

Az illegálisan külföldre távozottak országrészenként a települések csoportjai szerint

Utolsó állandó lakóhely (ország rész)	Az illegálisan külföldre távozottak					
	szám szerint			száz lakosra		
	város	község	összesen	város	község	összesen
Budapest	80077	-	80977	4,17	-	4,17
Nyugat-Dunántúl	11 414	12 767	24181	5,60	2,64	3,52
Közép-Dunántúl	6 243	6 935	13 178	2,17	1,00	1,34
Dél-Dunántúl	2 382	5 606	8178	0,90	0,56	0,63
Dunántúl együtt	20 039	25 508	45 547	2,65	1,15	1,53
Pest megye	918	7 546	8 464	0,91	1,16	1,12
Észak	3 239	3 469	6 708	0,95	0,38	0,53
Dél-Alföld	2 451	2 282	4 733	0,47	0,24	0,32
Tiszántúl	1838	3 464	5 302	0,41	0,32	0,35
Dunabalszék együtt	8 446	16 761	25 207	0,60	0,46	0,50
Mindösszesen	109 462	42 269	151731	2,68	0,72	1,52

A városokban majdnem mindenütt magasabb a disszidáltak aránya, mint a községekben, kivételt csupán Pest, Vas és Zala megye képez, ahol a községekből viszonylag több személy távozott külföldre, mint a városokból.

Az egyes városok közül szám szerint – Budapest után – Sopronból távoztak legtöbben illegálisan külföldre (5000 fő). Nagy számmal távoztak még Győrből (3600), Miskolcra (2000), Pápáról (1500), Tatabányáról (1400), Mosonmagyaróvárról (1300), Pécsről és Szombathelyről (1100), valamint Debrecenből (1000).

A lakosság számához viszonyítva a legtöbben Sopronból disszidáltak (12,0%). Igen magas (2,0-6,0%) még ez az arány – Budapesten kívül – a nyugati városokban (Mosonmagyaróvár, Pápa, Győr, Kőszeg), valamint az egyes bányavárosokban (Oroszlány, Várpalota, Tatabánya) és Szentendrén. Magas még (1,0-2,0%) a legtöbb dunántúli városban, ezenkívül Baján és Vácott, valamint Miskolcon és Sátoraljaújhelyen. Legalacsonyabb (0,2%-on aluli) az alföldi és tiszántúli városokban (ezek közül Kisújszálláson a legalacsonyabb: 0,1%-on aluli.)

A városok száz lakosra jutó disszidálási aránya – csökkenő sorrendben – a következőképpen alakult:

1. Sopron	12,00	22. Zalaegerszeg	1,24	43. Hajdúszoboszló	0,32
2. Mosonmagyaróvár	5,97	23. Sátoraljaújhely	1,15	44. Kazincbarcika	0,32
3. Pápa	5,61	24. Dunapentele	1,14	45. Gyula	0,32
4. Győr	5,09	25. Pécs	1,04	46. Cegléd	0,31
5. Kőszeg	4,49	26. Balassagyarmat	1,00	47. Makó	0,31
6. Budapest	4,17	27. Ózd	0,91	48. Kecskemét	0,30
7. Oroszlány	3,56	28. Eger,	0,79	49. Hajdúnánás	0,26
8. Szentendre	3,10	29. Debrecen	0,77	50. Kiskunfélegyháza	0,25
9. Tatabánya	2,89	30. Szekszárd	0,76	51. Csongrád	0,21
10. Várpalota	2,82	31. Szeged	0,70	52. Hódmezővásárhely	0,19
11. Szombathely	2,02	32. Mohács	0,68	53. Mezőtúr	0,17
12. Baja	1,94	33. Nagykanizsa	0,68	54. Nagykőrös	0,17
13. Vác	1,83	34. Hatvan	0,65	55. Orosháza	0,16
14. Keszthely	1,71	35. Kaposvár	0,61	56. Jászberény	0,15
15. Komárom	1,66	36. Nyíregyháza	0,60	57. Karcag	0,15
16. Veszprém	1,57	37. Békéscsaba	0,53	58. Szentés	0,15
17. Tata	1,56	38. Gyöngyös	0,50	59. Hajdúböszörmény	0,13
18. Székesfehérvár	1,51	39. Kalocsa	0,50	60. Törökszentmiklós	0,13
19. Komló	1,47	40. Kiskunhalas	0,39	61. Túrkeve	0,12

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

20. Esztergom	1,36	41. Salgótarján	0,37	62. Kisújszállás	0,09
21. Miskolc	1,28	42. Szolnok	0,35		

Budapestről 80 977 személy távozott illegálisan; ezek több mint 3/4-e pesti, közel 1/4-e budai lakos volt; az összes disszidáltak közel 54%-a belső kerületekben élt. Viszonylag Pest belső kerületeiben volt a legmagasabb a disszidálási arány: 5,8%, ugyanitt a külső kerületekben ennek kevesebb mint fele (2,7%).

A Budapestről illegálisan külföldre távozottak a kerületek jellegzetes csoportjai szerint.

Kerület	Az illegálisan külföldre távozottak		
	szám szerint	%-ban	száz lakosra
Buda belső kerületei (I., II., XI., XII.)	15 719	19,4	4,69
Buda külső kerületei (III., XXII.)	3 808	4,7	3,25
Buda összesen	19 527	24,1	4,32
Pest belső kerületei (V-VIII.)	27 950	34,5	5,78
Pest középső kerületei (IX-X. XIII XIV)	18 275	22,6	4,03
Pest külső kerületei (IV., XV-XXI.)	15 195	18,8	2,74
Pest összesen	61 450	75,9	4,12
Budapest mindösszesen	80 977	100,0	4,17

Legtöbben a VII. kerületből (9400 fő) távoztak külföldre; magas még a disszidáltak száma a VIII. (7800), a XIII. (7500), a VI. (6200) és a XI. kerületben (5400).

A száz lakosra jutó disszidáltak száma hasonlóképpen a VII. kerületben a legmagasabb (6,6%) és a XVII. kerületben a legalacsonyabb (2,1%). Az egyes kerületekben a száz lakosra jutó disszidáltak száma a következőképpen alakult:

Kerület	Száz lakosra jutó disszidáltak száma	Kerület	Száz lakosra jutó disszidáltak száma	Kerület	Száz lakosra jutó disszidáltak száma
1. VII.	6,58	9. XII.	4,62	17. X.	2,68
2. V.	6,29	10. IX.	3,97	18. XI.	2,64
3. VI.	6,05	11. XIV.	3,73	19. XII.	2,59
4. XIII.	4,80	12. IV.	3,68	20. I.	2,57
5. XI.	4,78	13. III.	3,34	21. II.	2,52
6. VIII.	4,71	14. XXII.	3,08	22. III.	2,10
7. I.	4,69	15. X.	2,93		
8. II.	4,64	16. XVIII.	2,68		

A magas disszidálási arányú nyugati megyéknél a száz lakosra jutó illegálisan külföldre távozottak száma a határhoz közel eső járásokban a legmagasabb és a távolierőknél alacsonyabb.

Így Győr-Sopron megye járásai közül a soproni járásban száz lakosra 4,4, a mosonmagyaróváriiban 3,7%, a kapuváriiban 2,5%, a csornaiban 2,0 a győriiben 1,8% disszidált jut. Még jobban megmutatkozik ez Vas megyében, ahol a határmenti szentgotthárdi járás 8,7%-os disszidálási aránya – szám szerint főbb mint 2100 fő mellett a körmendiben 2,8, a szombathelyiben 3,0%, de ugyanakkor a vasváriiban csak 0,9, a celldömölkiben 1,2%. Hasonló a helyzet Zala megyében is, ahol a letenyei járás 1,2, a lenti járás 0,9 és a zalaegerszegi járás 1,0%-os disszidálási arányával szemben a többi járásban csak 0,5-0,6%.

Az átlagosan magas disszidálási arányú Veszprém megyében is igen eltérő járásonként a száz lakosra jutó külföldre távozottak száma: a veszprémi és a devecseri járás 1,8-1,7%-os arányával szemben a zirci és pápai járásban 1,2%, a többi három járásban 0,6% a disszidáltak

aránya.

Igen eltérően alakult Pest megye járásaiban a disszidáltak száma: a Budapesthez közel levő járásokban igen magas (budai járás 3,1– közel 3000 fő – szentendrei 2,0% váci 1,5% ráckevei 1,3%), ugyanakkor a többiben igen alacsony (ceglédi és nagykárái 0,3%, dabasi 0,6%, szobi, monori és gödöllői járás 0,7-0,9%).

Az általában alacsony arányú (0,45%) Bács-Kiskun megye két – jugoszláv határmenti – járásából nagyszámú személy távozott külföldre: a bajai járásban száz lakosra 1,2, a bácsalmásiban 0,9 disszidált jutott. ,

Komárom megye mindhárom járásában magas a disszidáltak aránya, azonban a komáromi és tatai járás 0,9-1,0 5-os arányszámával szemben a dorogi járásban száz lakosra 1,7 disszidált jutott.

Az általában ugyancsak alacsony disszidálási arányú Szabolcs-Szatmár megye kisvárdai járása lakosságának 1,0%-a külföldre távozott, a járáson belül különösen Kisvárdán és környékén nagy a disszidálási arány (2,0-2,5%).

2. A távozás időpontja szerint

A disszidáltak főbb mint 82%-a az 1956. év folyamán hagyta el az ország területét, a legnagyobb számú külföldre távozás (több mint 82 000-54%) novemberben volt, ezt követte a decemberi, majd a januári disszidálások száma.

Az illegálisan külföldre távoztak a távozás időpontja szerint

Távozás időpontja	Az illegálisan külföldre távoztak	
	szám szerint	%-ban
1956. okt. 23–31.	4 277	2,8
nov. 1–30.	82 006	54,0
dec. 1–31.	38 639	25,5
1956. okt. 23-dec. 31. együtt	124 922	82,3
1957. jan. 1–31.	19 262	12,7
febr. 1–28.	3 434	2,3
márc. 1–ápr. 30.	299	0,2
1957. jan. 1-ápr. 30. együtt	22 995	15,2
Ismeretlen időpont	3 514	2,5
Összesen	151731	100,0

Az illegális külföldre távozások október 23-a után indultak meg; ettől kezdve november 3-ig naponta 400-600 személy ment külföldre. A disszidálások száma november 4-én közel 7000-re emelkedett. Ezután november 5. és 9. között kb. napi 1000-1100 volt, majd a 9-i 2100-ról napi fokozatos emelkedéssel 21-re 4600-ra nőtt. Ezután kissé csökkent, azonban a hónap utolsó napjaiban is még 2000 körül volt.

December első tíz napjában a disszidáltak száma napi 1500 körül volt, majd a hónap közepére mintegy 1000-re, végére pedig 500-600-ra csökkent. Január hónap folyamán a disszidálások száma lényegesen azonos szinten – napi 500-600 körül – maradt. Február első napjaiban még napi 300, 6-tól a hónap közepéig 100 körül, azután a hónap végéig napi 50-60 volt a disszidáltak száma. Márciustól kezdődően már csak elenyésző számú személy hagyta el az ország területét.

A disszidálások 90%-át kitevő, Ausztriába történő határátlépések zöme november-december hónap folyamán történt – a maximumot november 4-én és 21-én érte el – és január második felétől kezdve már csak elenyésző volt. Ugyanakkor a Jugoszláviába történő disszidálások lényegében csak december végén indultak meg és jelentősebb számot január első felében értek el. (legtöbben – közel 800-an – ebben az időben, január 11-én hagyták el az

ország területét.)¹²

A disszidálások havi alakulása az ország különböző területein – külföldre távozás irányának megfelelően eltérő módon alakult. Így a nyugati megyékből távoztak több mint 85%-a november végéig hagyta el az ország területét Ausztria irányában, ugyanakkor a déli – dunántúli megyékből a disszidáltak 59%-a december 1. óta távozott zömmel Jugoszlávia irányában.

Illegálisan külföldre távoztak a távozás időpontja szerint, országrészenként

Utolsó állandó lakóhely (ország-rész)	A távozás időpontja						Ismeretlen hónap	Összesen
	1956.			1957.				
	okt.	nov.	dec.	jan.	febr.	márc. és később		
a) szám szerint								
Budapest	2229	39127	25 624	9 981	1466	83	2467	80 977
Nyugat-Dunántúl	669	19 947	1766	880	402	62	455	24 181
Közép-Dunántúl	443	9 572	1 989	855	153	17	149	13 178
Dél-Dunántúl	211	2 962	1 681	2 449	633	45	207	8 188
Dunántúl együtt	1323	32 481	5 436	4184	1188	124	811	45 547
Pest megye	278	4 580	2 081	1 125	149	11	240	8 464
Észak	156	2 764	2 388	1073	148	18	161	6 708
Dél-Alföld	108	1232	1018	1851	370	59	95	4 733
Tiszántúl	183	1 822	2 092	1048	113	4	40	5 302
Dunabalszék együtt	725	10 398	7 579	5 097	780	92	536	25 207
Mindösszesen	4277	82 006	38 639	19 262	3434	299	3814	151 731
b) százalékban								
Budapest	2,8	48,3	31,6	12,3	1,8	0,1	3,1	100,0
Nyugat-Dunántúl	2,8	82,5	7,3	3,6	1,7	0,2	1,9	100,0
Közép-Dunántúl	3,4	72,6	15,1	6,5	1,2	0,1	1,1	100,0
Dél-Dunántúl	2,6	36,2	20,5	29,9	7,7	0,6	2,5	100,0
Dunántúl együtt	2,9	71,3	11,9	9,2	2,6	0,3	1,8	100,0
Pest megye	3,3	54,1	24,6	13,3	1,8	0,1	2,8	100,0
Észak	2,3	41,2	35,6	16,0	2,2	0,3	2,4	100,0
Dél-Alföld	2,3	26,0	21,5	39,1	7,8	1,3	2,0	100,0
Tiszántúl	3,5	34,4	39,4	19,8	2,1	0,1	0,7	100,0
Dunabalszék együtt	2,9	41,3	30,1	20,2	3,1	0,4	2,1	100,0
Mindösszesen	2,8	54,0	25,5	12,7	2,3	0,3	2,5	100,0

A disszidálások havi alakulása közötti területi különbség megyénként még jobban megmutatkozik: amíg Győr-Sopron megyében a külföldre távozások közel 90%-a, Komáromban több mint 80%-a október 23. és november 30. között történt, addig Bács-Kiskunban a disszidáltak több mint 80%-a, Baranyában és Tolnában mintegy 3/4-e december 1. óta hagyta el az ország területét.

Az egyes megyékben – ill. ezen belül a járásokban, városokban – eltérő időpontokban jelentkezett a disszidálások csúcspontja. Így pl. Győr-Sopron megyében szám szerint a legtöbb disszidálás november 4-én volt: 4200 fő, ebből egyedül Sopronban 330 (az összes innen történő disszidálás 2/3-a, az összes november 4-i külföldre távozás több mint fele) és közel 600 fő a soproni járásból. Hasonló nagy arányú disszidálás egy napon és egy helyről nem történt, azonban jelentős számú külföldre távozás volt még Vas megyéből ugyancsak november 4-én (közel 2000 fő, ebből csak a szentgotthárdi járásból több mint 1300, a szombathelyi járásból 300 fő), ezenkívül november 10-én és 12-én Győr-Sopron megyéből (1000 körül, ebből mindkét napon csak Győrből 450). Meghaladta a 100-at a disszidáltak száma egyes napokon a következő megyékből:

¹² A disszidálások napi alakulása az osztrák, ill. jugoszláv hivatalos jelentések szerint is hasonló a rendőrségi kijelentések alapján ismertett adatokkal. Elterést csupán az okoz, hogy az előbbi esetben az odaérkezés napja, az utóbbiban pedig az eltávozás napja szerepel.

Borsod megyéből november 28-án

Fejér megyéből november 18-tól 21-ig minden nap

Győr-Sopron megyéből október 28-án és nov. 4-től 28-ig minden nap

Komárom megyéből november 12-én, 15-én és 18-tól 23-ig minden nap

Pest megyéből november 10-től december 1-ig minden nap

Vas megyéből november 4-től 26-ig naponta

Veszprém megyéből november 10-től 23-ig naponta

Zala megyéből november 20-án.

100-on alul van, de mégis feltűnő, hogy Baranya megyéből és Pécsről január 10. és 15. között naponta több mint 50-en, Bács-Kiskun megyéből január 4. és 15. között naponta átlagosan 60-an távoztak.

Budapestről kissé másképp alakult a disszidálások száma, mint vidéken; nem volt meg a – nagyarányú soproni és szentgotthárdi disszidálás által okozott – november 4-i kiugrás. Október 23-tól november 20-ig a külföldre távozások száma fokozatosan emelkedett (október 23-tól november 8-ig kb. napi 200-300, azután november 9. és 14. között 500-700, ettől kezdve naponta 1000 felett), a maximum november 20-a és 23-a között volt, amikor minden nap meghaladta a 2000-et is, azután fokozatosan csökkent az év végéig (a hónap utolsó napjaiban napi 1.500 körül, december első tíz napján kb. napi 1000, azután 500 körüli). Január hónap elején még mindig naponta 300 felett volt a Budapestről disszidáltak száma és a hónap második felében is általában meghaladta a 200-at, februárban azonban már a hónap elejei 150 körüli szintről a hónap végére napi 10-re csökkent.

Október 23-tól november 20-ig általában vidékről többen távoztak külföldre, mint a fővárosból, ettől kezdve a budapesti disszidáltak száma meghaladta a vidékiekét egészen január 10-ig, a két szám azóta kb. azonos.

3. Az illegálisan külföldre távoztak nemek szerint.

A számbevett 151731 illegálisan külföldre távozott személyből 100 523 (66%) volt férfi és 51 208 (34%) nő: Országosan száz férfira 2,1, ugyanannyi nőre 1,0 disszidált jutott.

Terület szerint eltér egymástól a külföldre távoztak nemek szerinti megoszlása: aránylag a legfőbb nő Budapestről távozott. Vidéken a nyugati határhoz közelebb eső területeken jóval magasabb a disszidált nők aránya, mint a távolikon: a Nyugat-Dunántúlról külföldre távoztak 36%-a, ugyanakkor az Északról és a Tiszántúlról disszidáltaknak csak 23%-a nő.

A megyék közül a nők aránya Győr-Sopronban (36,1%) és Vasban (34,5%) a legmagasabb; magas még Pest, Fejér, Bács-Kiskun és Veszprém megyében is (27-29%). Ugyanakkor Békésben csak 17, Szolnok és Heves megyében pedig 18%.

Az illegálisan külföldre távoztak nemenként országrészek szerint

Utolsó állandó lakóhely (ország rész)	Az illegálisan külföldre távozott					
	szám szerint			százalékban		
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen
Budapest	50 311	30 666	80 977	62,1	37,9	100,0
Nyugat-Dunántúl	15 564	8 617	24 181	64,4	35,6	100,0
Közép-Dunántúl	9 586	3 592	13 178	72,7	27,3	100,0
Dél-Dunántúl	6 289	1 899	8 188	76,8	23,2	100,0
Dunántúl együtt	31439	14 108	45 547	69,0	31,0	100,0
Pest megye	6 009	2 455	8 464	71,0	29,0	100,0
Észak	5 164	1 544	6 708	77,0	23,0	100,0
Dél-Alföld	3 538	1 195	4 733	74,7	25,3	100,0
Tiszántúl	4 062	1 240	5 302	76,6	23,4	100,0
Dunabalszék együtt	18 773	6 434	25 207	74,5	25,5	100,0
Mindösszesen	100 523	51 208	151 731	66,3	33,7	100,0

A városokból disszidáltak között általában magasabb a nők aránya, mint a községekből

távozottaknál.

Az illegálisan külföldre távozottak nemenként a települések csoportjai szerint.

Utolsó állandó lakóhely	Az illegálisan külföldre távozott					
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen
	szám szerint			százalékban		
Budapest	50 311	30 666	80 977	62,1	37,9	100,0
A többi város	19 132	9 353	28 485	67,2	32,8	100,0
Városok együtt	69 443	40 019	109 462	63,4	36,6	100,0
Községek	31 080	11 189	42 269	73,5	26,5	100,0
Mindösszesen	100 523	51 208	151 731	66,3	33,7	100,0

Amíg az összes disszidáltak 53%-a távozott Budapestről, eddig ez az arány a férfiaknál 50, a nőknél 60%. A népességszámhoz viszonyítva Budapesten a disszidált férfiak aránya több mint négyszerese, vidéken a nőké közel kétszerese.

Az illegálisan külföldre távozottak nemenként Budapesten és vidéken

Részletezés	Az illegálisan külföldre távozottak		
	Budapesten	Vidéken	Összesen
<i>Szám szerint</i>			
Férfi	50 311	50 212	100 523
Nő	30 666	20 542	51 208
Együtt	80 977	70 754	151 731
<i>Százalékban</i>			
Férfi	62,1	71,0	66,3
Nő	37,9	29,0	33,7
Együtt	100,0	100,0	100,0
<i>Száz lakosra</i>			
Férfi	5,55	1,29	2,09
Nő	2,96	0,50	1,00
Együtt	4,17	0,88	1,52

A vidéki városok közül Sopronban feltűnően magas az eltávozott nők aránya: az innen disszidáltak 55%-a férfi és 45%-a nő. (Beclsés szerint a férfiak 14%-a, a nők 10%-a disszidált.)

4. Az illegálisan külföldre távozottak kor szerint.

Az illegálisan külföldre távozottak között a fiatalabb korúak nagyobb arányt képviselnek, közel 55%-uk 25 éven aluli, 31%-uk 25-39 éves, közel 12%-uk 40-59 éves és csak kevesebb mint 1%-uk 60 éves és idősebb.

A népesség számához viszonyítva is a fiatalok aránya a legjelentősebb: száz 20-24 éves korúra 4,3, ugyanannyi 15-19 évesre 4,1 disszidált jutott, ugyanakkor száz 55-59 évesre csak 0,26, ugyanannyi 60 éven felülire 0,09.

Az illegálisan külföldre távozottak kor szerint

Korcsoport	Az illegálisan külföldre távozottak		
	szám szerint	százalékban	száz lakosra
0- 4 éves	7 218	4,8	0,76
5- 9 éves	7 487	4,9	0,88
10-14 éves ¹³	6 491	4,3	0,86

¹³ 1 Az egyedül (nem szülővel, ill. hozzátartozókkal távozottak nélkül, mivel a rendőrségi kijelentések csupán a 15 évesekre és idősebbekre, ill. a velük együtt távozott gyermekekre terjedt ki. Az előbbieket száma egyes nyugati becslések szerint 8-10 ezerre tehető, így összesen mintegy 14 000-16000 (száz megfelelő korúra kb. 2)

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

15 éven aluli együtt	21 196	14,0	0,83
15-19 éves	29 848	19,7	4,06
20-24 éves	31 926	21,0	4,31
25-29 éves	21 398	14,1	2,79
30-34 éves	16 286	10,7	2,09
35-39 éves	9 841	6,5	1,66
15-39 éves együtt	109 299	72 0	3 02
40-49 éves	13 147	8,7	0,99
50-59 éves	4 245	2,8	0,36
40-59 éves együtt	17 392	11,5	0,69
60 éves és idősebb	1 124	0,7	0,09
Ismeretlen korú	2 720	1,8	-
Mindösszesen	151 731	100,0	1,52

Korévenként vizsgálva a disszidáltak szám szerint legfőbbben 20 évesek (9500 fő) voltak. Jelentős volt még a külföldre távozott 19 évesek (8600), 18 évesek (7700), 21 évesek (6300), 17 évesek (6000), a 23 és 22 évesek (5500 ill. 5400), 25, 26 és 16 évesek (4800 ill. 4700) és a 27 évesek száma (4300). Több mint 3000 még a disszidáltak száma a 28-33 évesek minden korévében, 2000 és 3000 között van a 15 éveseké, valamint a 34-37 éveseké, főbb mint 1000 az 1-14, valamint a 38-47 évesek minden korévében. A szülők közel 1000 egy éven aluli csecsemőt, 1400 egy évest és 1700 két évest vittek ki külföldre. Több mint 500 65 éven felüli távozott.

A disszidáltaknak a népesség számához viszonyított aránya (az egy éven aluliak 5%-os értékétől) a korrallal együtt fokozatosan emelkedett a 20 éves korig, amikor 6,6%-ot ért el.¹⁴ A növekedés a 16 éves kortól válik rohamossá, amikor a 3,0%-os szintről 4,2%-ra (20 évesek) növekszik. Ezután nagy arányú csökkenés következik be (száz 21 évesre 4,3 disszidálás jut) és ettől kezdve fokozatosan csökken, de a 22-25 éveseknél még meghaladja a 3, a 26-32 éveseknél a 2 és a 33-44 éveseknél az 1%-ot. Ezután az 59 éves korig 0,2%-ra csökken, azután pedig már a 0,1%-ot sem éri el.

Nemenként vizsgálva a disszidáltak kormegoszlását azt tapasztaljuk, hogy szám szerint valamennyi korcsoportban – a 60 évesek és idősebbek kivételével – a disszidált férfiak száma meghaladja a nőkéét. A különbség a 15-19 éveseknél a legjelentősebb, ui. ebből a korcsoportból közel háromszor annyi férfi távozott külföldre, mint nő.

A disszidált férfiak kormegoszlása erősen eltér a nőkéétől. A férfiak több mint 3/4-e a fiatalabb produktív korúakhoz tartozik (15-39 éves), a nőknek csak valamivel több mint 64%-a. Ezen belül amíg a külföldre távozott férfiak 46%-a 15-29 éves, addig a nőknél ez az arány csak alig valamivel haladja meg a 30%-ot. A nőknél a 15 éven aluliak aránya majdnem kétszeres a férfiakénál (az összes disszidált nők közel 1/5-e, a férfiak csak valamivel több mint 1/10-e 15 éven aluli) és a 30 évtől kezdődően a disszidált nők aránya minden korcsoportban meghaladja a férfiakét (az összes azonos nemű disszidálthoz viszonyítva).

A száz megfelelő korú és nemű személyhez viszonyított arány mindenütt a férfiaknál magasabb, vagy azonos a két nemnél (a 60 éveseknél és idősebbeknél). A különbség a 15 éven aluliaknál a legkisebb, de száz 15-19 éves és 20-24 éves férfira közel háromszor annyi disszidálás jut, mint ugyanannyi nőre.

A disszidált férfiak közül szám szerint legfőbbben a 20 évesek voltak (7500), ezt követték a 19 (6700), a 18 (5800), a 17 és 21 évesek (4500). Számuk meghaladta a 3000-et a 16 éves,

10-14 éves korú gyermek távozhatott. Ezekkel együtt az összes 15 éven aluli disszidáltak száma mintegy 30 000 ami száz 15 éven alulira 1,2 disszidáltnak jelent.

¹⁴ A rendőrségi kijelentések alapján készült adatok szerint kis csökkenés következett be a 10-14 éves korban. Ez azonban csak látszólagos, mivel nem tartalmazza a mintegy 8-10 000 egyedül távozott gyermeket.

valamint a 22-26 éves korcsoport valamennyi korévében. A száz férfira jutó disszidáltak száma a 20 éves korban volt a legmagasabb (10,3%), igen magas volt még a 19 (9,3%), a 18 (7,9%) és 17 és 21 éves korban (6,1%). Meghaladta a 4%-ot a 16, valamint a 22-26 éves, több volt 3%-nál és 27-30 éves korban.

A külföldre távozott nők száma a 19 és 20 éves korban a legjelentősebb (1900), magas volt még a 18 és 21 éves korban (1800) 1000-en felüli a 16-17 és a 22-36 éves korban. A száz nőre jutó disszidáltak száma – a férfiakkal hasonlóan – a 20 éves korban a legmagasabb (2,7%), de csak egy árnyalattal alacsonyabb a 19 éveseknél. Magas az arány a 18 és 21 éveseknél is (2,5 ill. 2,4%).

Az illegálisan külföldre távozottak nemeként korcsoportok szerint

Korcsoport	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
	szám szerint		százalékban		száz megfelelő korú lakosra	
0- 4 éves	3 763	3 455	3,8	6,8	0,77	0,75
5- 9 éves	3 937	3 550	3,9	6,9	0,90	0,85
10-14 évest ¹⁵	3 619	2 872	3,6	5,6	0,94	0,77
15 éven aluli együtt	11 319	9 877	11,3	19,3	0,86	0,79
15-19 éves	22 364	7 484	22,2	14,6	6,03	2,06
20-24 éves	23 449	8 477	23,3	16,6	6,30	2,30
25-29 éves	14 458	6 940	14,4	13,5	3,80	1,80
30-34 éves	10 159	6 127	10,1	12,0	2,71	1,51
35-39 éves	5 874	3 967	5,8	7,7	2,11	1,26
15-39 éves együtt	76 304	32 995	75,8	64,4	4,29	1,80
40-49 éves	8 292	4 855	8,3	9,5	1,32	0,69
50-59 éves	2 514	1 731	2,5	3,4	0,45	0,28
40-59 éves együtt	10 806	6 586	10,8	12,9	0,91	0,50
60 éves és idősebb	499	625	0,5	1,2	0,09	0,09
Ismeretlen korú	1 595	1 125	1,6	2,2	-	-
Mindösszesen	100 523	51 208	100,0	100,0	2,09	1,00

Eltérő módon alakult terület szerint a disszidáltak kormegoszlása: a nyugati határszélhez közel eső területeken viszonylag magas a gyermekek, valamint az idősebbek aránya. (A Nyugat-Dunántúlról disszidáltak 19%-a 15 éven aluli, 11%-a 40 éves és idősebb, a határtól messzebb eső területeken pedig alacsonyabb – Északon 9, ill. 7, Tiszántúl 10, ill. 8%.) Ugyanakkor a távolabbi területen a 15-24 évesek vannak túlsúlyban (Budapest és a Nyugat-Dunántúl kivételével a disszidáltak több mint fele ebbe a korcsoportba tartozik).

Budapesten a Nyugat-Dunántúl után a legmagasabb a 15 éven aluliak és a 60 éven felüliek aránya. A 15-24 éveseké a legalacsonyabb, ugyanakkor viszonylag igen sok a külföldre távozottak közül a 25-39 és a 40-59 éves.

A megyék közül viszonylag a legtöbb gyermek Győr-Sopronból távozott (az összes disszidált 18,9%-a – 3200 fő – 15 éven aluli) és ugyaninnen ment el a legtöbb 60 éves és idősebb személy is (1,3%, 216 fő). A gyermekek aránya magas még Vasban (17,8%), Bács-Kiskunban (14,4%) Budapesten (14,2%), Tolnában (13,6%) és Komáromban (13,4%).

A nyugati határtól távolabbi megyékből a disszidáltak igen nagy száma 15-24 éves (Békésben, Csongrádban 63, Hevesben 60, Szolnokban 64%). Legmagasabb az ebbe a korcsoportba tartozó külföldre távozottak aránya Zala megyében (66%). Ezen belül a 15-19 évesek aránya meghaladja a 30%-ot Békésben, Csongrádban, Somogyban, Szolnokban és Zalában; 20-24 évesek aránya pedig 30% felett van Békésben, Hajdú-Biharban, Hevesben, Szabolcs-Szatmárban, Szolnokban és Zalában.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Az illegálisan külföldre távozottak korcsoportok szerint, országrészenként

Utolsó állandó lakóhely	0-14	15-24	25-39	40-59	60 éves és idősebb	és ismeretlen korú	Összesen
	éves						
Szám szerint							
Budapest	11497	26 094	28 750	11 860	668	2388	80 977
Nyugat-Dunántúl	4 489	10 704	6127	2 457	282	122	24 181
Közép-Dunántúl	1 615	6 887	3 596	391	36	133	13 178
Dél-Dunántúl	866	4 598	2 131	523	37	33	8 188
Dunántúl együtt	6 970	22 189	11 854	3 871	355	308	45 547
Pest megye	1060	4 345	2 295	687	37	40	8 464
Észak	605	3 581	1 996	457	16	53	6 708
Dél-Alföld	531	2 637	1219	304	25	17	4 733
Tiszántúl	533	2 928	1411	393	23	14	5 302
Dunabalszék együtt	2 729	13 491	6 921	1 841	101	124	25 207
Mindösszesen	21 196	61 774	47 525	17 392	1124	2720	151 731
Százalékban							
Budapest	14,2	32,2	35,5	14,5	0,8	2,8	100,0
Nyugat-Dunántúl	18,6	44,3	25,3	10,7	1,2	0,5	100,0
Közép-Dunántúl	12,2	52,2	27,3	6,8	0,3	1,2	100,0
Dél-Dunántúl	10,6	56,2	26,0	6,4	0,4	0,4	100,0
Dunántúl együtt	15,3	48,7	26,0	8,5	0,8	0,7	100,0
Pest megye	12,5	51,4	27,1	8,1	0,4	0,5	100,0
Észak	9,0	53,4	29,8	6,8	0,2	0,8	100,0
Dél-Alföld	11,2	55,7	25,8	6,4	0,5	0,4	100,0
Tiszántúl	10,1	55,2	26,6	7,4	0,4	0,3	100,0
Dunabalszék együtt	10,8	53,5	27,5	7,3	0,4	0,5	100,0
Mindösszesen	14,0	40,7	31,3	11,5	0,7	1,8	100,0

A legmagasabb disszidálási arányú Sopron városból az illegálisan eltávozottak 24%-a 15 éven aluli, 32%-a 15-24, 26%-a 25-39 éves. A 60 éves és idősebbek aránya meghaladta a 2,5%-ot. A szentgotthárdi járásból disszidáltak 28%-a a 15 éven aluli, 31%-a 15-24, 26%-a 25-39 éves és csak 1,7%-a 60 éves és idősebb.

Az illegálisan külföldre távozottak korcsoportjai szerint igen eltérő: Budapesten általában magasabb, az idősebb korúak aránya, mint a vidéki városokban és itt magasabb mint a községekben (a 40 évesek és idősebbek aránya 18, 11, ill. 8%). Ugyanakkor a 15 évnél fiatalabbak aránya legnagyobb a vidéki városokban (16%), azt követi Budapesten (14%) és a községekben a legalacsonyabb.

A községekben eltávozottak közel 55%-a 15-24 éves, ami annyit jelent, hogy a községekben főleg a fiatalok távoztak el, a gyermekek és idősebbek kevésbé. A községekben disszidáltak között főleg a 19-20 évesek vannak túlsúlyban (7200 fő, az összes innen disszidáltak 17%-a), ugyanezek aránya Budapesten 9, a vidéki városokban 13%.

Az illegálisan külföldre távozottak korcsoportonként a települések csoportjai szerint

Utolsó állandó lakóhely	0-14	15-24	25-39	40-59	60 éves és idősebb	Ismeretlen korú	Összesen
	éves						
Szám szerint							
Budapest	11 497	26 094	28 750	11 680	668	2288	80 977
A többi város	4 485	12 602	8 248	2 722	224	204	28 485
Városok együtt	15 982	38 696	36 998	14 402	892	2492	109 462
Községek	5 214	23 078	10 527	2 990	232	228	42 269
Összesen	21 196	61 774	47 525	17 392	1124	2720	151 731
Százalékban							
Budapest	14,2	32,2	35,5	14,5	0,8	2,8	100,0
A többi város	15,7	44,2	29,0	9,6	0,8	0,7	100,0
Városok együtt	14,6	35,3	33,8	13,2	0,8	2,3	100,0
Községek	12,3	54,6	24,9	7,1	0,6	0,5	100,0
Összesen	14,0	40,7	31,3	11,5	0,7	1,8	100,0

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Budapesten minden korcsoportban magasabb a disszidáltaknak a megfelelő korú népességhez viszonyított aránya, mint vidéken, a különbség azonban korcsoportonként különböző: amíg Budapesten száz lakosra általában közel ötször annyi disszidált jut, mint vidéken, addig száz 15 éven alulira több mint 6-szor, 40-59 évesre 7-szer, 60 éves és idősebbre pedig hatszor annyi jut, mint vidéken. A 20-24 éveseknél a budapesti arány csak 3,6-szorosa a vidékinek.

Budapesten a 15-19 éves, vidéken a 20-24 éves korcsoportban a legmagasabb a disszidáltak aránya. Budapesten a 15-19 évesek közül minden tizenegyedik, a 20-24 évesek közül pedig minden tizedik külföldre távozik.

Az illegálisan külföldre távozottak Budapesten és vidéken korcsoportok szerint

Korcsoport	Az illegálisan külföldre távozottak					
	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék
	szám szerint		százalékban		száz megfelelő korú lakosra	
0-4 éves	3 794	3 424	4,7	4,8	2,62	0,43
5-9 éves	4 017	3 470	5,0	4,9	2,63	0,49
10-14 éves	3 686	2 805	4,5	4,0	3,38	0,43
15 éven aluli együtt	11 497	9 699	14,2	13,7	2,82	0,45
15-19 éves	11 917	17 931	14,7	25,3	11,35	2,85
20-24 éves	14 177	17 749	17,5	25,1	10,50	2,93
25-29 éves	12 290	9 108	15,2	12,9	7,73	1,50
30-34 éves	10 057	6 229	12,4	8,8	6,06	1,01
35-39 éves	6 403	3 438	7,9	4,9	4,85	0,75
15-39 éves együtt	54 844	54 455	67,7	77,0	7,87	1,87
40-49 éves	8 951	4 196	11,1	5,9	2,74	0,42
50-59 éves	2 729	1 516	3,4	2,2	1,01	0,17
40-59 éves együtt	11 680	5 712	14,5	8,1	1,96	0,30
60 éves és idősebb	668	456	0,8	0,6	0,27	0,04
Ismeretlen korú	2 288	432	2,8	0,6		-
Mindösszesen	80 977	70 754	100,0	100,0	4,17	0,88

Budapesten is minden korcsoportban a férfiak disszidálási aránya a magasabb. Innen átlagosan a fiatalabb produktív korú (15-39 éves) férfiak közel 11%-a távozott el, ezen belül a 15-24 évesek közel 15%-a. A fiatalabb produktív korú nőknél a disszidálási arány valamivel főbb mint 5%, ezen belül a 15-24 éveseké 7%. Budapesten a férfiak és nők disszidálási arányában nincs oly jelentős különbség, mint a vidéken. Általában a lélekszámhoz viszonyított disszidálási arány a férfiaknál 88%-kal magasabb, mint a nőknél, ugyanakkor a 20-24 éveseknél és a 15-19 éveseknél –ahol a legnagyobb az eltérés –115, ill. 109%-kal magasabb.

Az illegálisan külföldre távozottak Budapesten korcsoportok és nemek szerint

Korcsoport	Az illegálisan külföldre távozott					
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen
	szám szerint			száz megfelelő felelő korú lakosra		
15 éven aluli	6196	5 301	11 497	2,96	2,68	2,82
15-19 éves	8 405	3 512	11 917	15,01	7,17	11,35
20-24 éves	9 351	4 826	14 177	14,61	6,80	10,50
25-29 éves	7 802	4 488	12 290	10,40	5,34	7,73
30-34 éves	6 053	4 004	10 057	7,76	4,55	6,06
35-39 éves	3 692	2 711	6 403	6,59	3,57	4,85

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

15-39 éves együtt	35 303	1 9541	54 844	10,73	5,31	7,87
40-49 éves	5 553	3 398	8 951	3,80	1,88	2,74
50-59 éves	1 630	1 099	2 729	1,33	0,75	1,01
40-59 éves együtt	7 183	4 497	11 680	2,67	1,37	1,96
60 éves és idősebb ismeretlen korú	292	376	668	0,29	0,26	0,27
Mindösszesen	50 311	30 666	80 977	5,55	2 96	4,17

5. Az illegálisan külföldre távozottak családi állapot szerint

A rendőrségi kijelentőlapokon számbavett illegálisan külföldre távozottak 59%-a nőtlen, ill. hajadon, 35%-a házas, 3,5%-a elvált, 1,5%-a özvegy, 1%-a ismeretlen családi állapotú.

A férfiaknál a nőtlenek aránya magasabb, mint a nőknél a hajadonoké; azonban a házas nők aránya jelentősen meghaladja a házas férfiakét. Ugyanakkor a disszidált házas férfiak száma közel 7700-zal magasabb, mint a disszidált házas nőké, ezzel is növelve az egyedül élő nők számát.

Az illegálisan külföldre távozottak családi állapot szerint

Családi állapot	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen
	szám szerint			százalékban		
Nőtlen (hajadon)	65 731	23 724	89 455	65,4	46,3	59,0
Ebből 15 éven aluli	11 319	9 877	21 196	11,3	19,3	14,0
15 éves és idősebb	54 412	13 847	68 259	54,1	27,0	45,0
Házas	30 654	22 989	53 643	30,5	44,9	35,4
Özvegy	339	1783	2122	0,3	3,5	1,4
Elvált	2 701	2 483	5184	2,7	4,9	3,4
Ismeretlen családi állapotú	1 098	229	1327	1,1	0,4	0,8
Összesen	100 523	51 208	151 731	100,0	100,0	100,0

A 15 éven felüli nőtlenek (hajadonok) 4%-a disszidált (a nőtlen férfiak 6, a hajadon nők 2%-a); a házasoknál a külföldre távozottak aránya 1, az elváltaknál 4% (férfiaknál 7,0, nőknél 3%).

A disszidált 15 éven felüli nőtlen férfiak zöme (több mint 40 000 fő) 15-24 éves. A 15-19 éves nőtlen férfiaknak mintegy 6, a 20-24 és a 25-29 éveseknek 7%-a disszidált. A 20-24 éves házasoknál a disszidáltak aránya kb. 3, a 25-29 éveseknél 2%. A 29 éven aluli elvált férfiaknak mintegy 13%-a külföldre távozott.

A 15 éven felüli külföldre távozott hajadon nők több mint fele (több mint 10 000 fő) 15-24 éves. A 15-29 éves hajadonok 2, a 20-24 évesek 3, a 25-29 évesek 2,5%-a disszidált. A 20-24 éves házas nőknél a külföldre távozottak aránya 1,7, a 25-29 éveseké 1,6%. A 29 éven aluli elvált családi állapotú nők 7%-a távozott külföldre.

A Budapestről távozottak között viszonylag magasabb számmal vannak házas, özvegy és elvált családi állapotúak, mint a vidékről disszidáltak között. Ugyanakkor a nőtlenek (hajadonok) aránya, különösen pedig ezek közül a 15 éven felülieké jóval alacsonyabb (a Budapestről disszidáltak 37%-a volt 15 éven felüli nőtlen (hajadon) személy, ugyanakkor a községekből távozottak 59%-a).

Hozzávetőleges adatok szerint az ország területéről mintegy 20-25 000 család (házaspár) távozott (az összes családok 1%-a), egy eltávozott családra átlagosan egy 15 éven aluli gyermek jutott. A disszidáltak mintegy fele családjá nélkül távozott.

Az illegálisan külföldre távozottak családi állapotuként s települések csoportjai szerint

Utolsó állandó lakhely	Nőtlen (hajadon)	Ebből	Házas	Özvegy	Elvált	Ismeretlen családi állapotú	Összesen
------------------------	------------------	-------	-------	--------	--------	-----------------------------	----------

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

		15 éven aluli	15 éves és idősebb					
Szám szerint								
Budapest	41 632	11497	30 135	32 875	1401	4063	1006	80 977
A többi város	17 844	4 485	13 359	9 579	340	612	110	28 485
Városok együtt	59 476	15 982	43 494	42 454	1741	4675	1116	109 462
Községek	29 979	5 214	24 765	11 189	381	509	211	42 269
Mindösszesen	89 455	21 196	68 259	53 643	2122	5184	1327	151 731
Ebből vidék	47 823	9 699	38 124	20 768	721	1121	321	70 754
Százalékban								
Budapest	51,4	14,2	37,2	40,6	1,7	5,0	1,3	100,0
A többi város	62,6	15,7	46,9	33,6	1,2	2,2	0,4	100,0
Városok együtt	54,3	14,6	39,7	38,8	1,6	4,3	1,0	100,0
Községek	70,9	12,3	58,6	26,5	0,9	1,2	0,5	100,0
Mindösszesen	59,0	14,0	45,0	35,3	1,4	3,4	0,9	100,0
Ebből vidék	67,6	13,7	53,9	29,3	1,0	1,6	0,5	100,0

6. Az illegálisan külföldre távozottak foglalkozás szerint.

A számbevett illegálisan külföldre távozottak több mint 2/3-a kereső (102 500 fő) és 1/3-a eltartott. A disszidált férfiaknál a keresők aránya jóval magasabb, mint a nőknél. Általában száz keresőre 2,1, száz eltartottra 1,0 disszidált jut.

Az illegálisan külföldre távozottak nemenként kereső-eltartott bontásban

Megnevezés	Az illegálisan külföldre távozott						
	férfiak			nők			összesen
	szám szerint	százalékban	összesen	száz lakosra			
Kereső	77 491	24 983	102 474	77,1	48,8	67,5	2,06
Eltartott	23 032	26 225	49 257	22,9	51,2	32,5	0,99
Összesen	100 523	51 208	151 731	100,0	100,0	100,0	1,52

A disszidált keresők 64%-a – nem mezőgazdasági – fizikai dolgozó¹⁶, 25%-a szellemi dolgozó volt és csak 7%-uk dolgozott a mezőgazdaságban¹⁷. A férfiakon belül magasabb a fizikai és a mezőgazdasági dolgozók aránya, a nőknél viszont aránylag lényegesen több szellemi dolgozó disszidált.

A keresők létszámához viszonyítva a fizikai dolgozók közül távoztak külföldre a legfőbbben, ezt követte a szellemi dolgozók aránya. Száz mezőgazdasági dolgozóra egytizednyi disszidált jut, mint ugyanennyi nem mezőgazdasági fizikai dolgozóra.

Az illegálisan külföldre távozott keresők megoszlása nemenként

Megnevezés	Az illegálisan külföldre távozott kereső						
	férfiak			nők			összesen
	szám szerint	százalékban	összesen	száz lakosra			
Fizikai dolgozó ¹⁸	51 500	13 582	65 082	66,5	54,4	63,5	3,96
Szellemi dolgozó	15 593	10 378	25 971	20,1	41,5	25,4	3,31
Mezőgazdasági dolgozó ¹⁹	6 729	583	7 312	8,7	2,3	7,1	0,37
Egyéb	3 669	440	4 109	4,7	1,8	4,0	0,71
Összesen	77 491	24 983	102 474	100,0	100,0	100,0	2,06

¹⁶ Az önállóakkal és ktsz. tagokkal együtt, a mezőgazdasági munkások nélkül.

¹⁷ Mezőgazdasági munkások, önállóak, segítő családtagok és tsz. tagok.

¹⁸ Az önállóakkal és ktsz. tagokkal együtt, a mezőgazdasági munkások nélkül.

¹⁹ Mezőgazdasági munkások, önállóak, segítő családtagok és tsz. tagok.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

A fizikai dolgozók 92%-a munkás (közel 60 000 fő), közel 4%-a önálló (2500 fő) és több mint 4%-a ktsz. tag (közel 3000 fő). (A továbbiakban is a fizikai dolgozók között szerepeltetjük – a megfelelő foglalkozású csoportokban – az önállóak és a ktsz. tagok adatait is.)

A fizikai dolgozók között legnagyobb számmal disszidáltak az ipari szakmunkások (35 000 fő, a külföldre távozott fizikai dolgozók 54,4%); ezt követi a segédmunkások száma (18 100 fő, 28%).

Száz megfelelő foglalkozású keresőhöz viszonyítva az ipari szakmunkások 4,2%-a, a segédmunkások 5,3%-a, az egyéb fizikai szakmai dolgozók 2,5%-a távozott külföldre.

Az illegálisan külföldre távozott fizikai dolgozók főbb adatai

Megnevezés	Az illegálisan külföldre távozott fizikai dolgozó								
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen
	szám szerint			százalékban			az összes külföldre távozott keresők %-ában		
Ipari szakmunkás	30 470	5 026	35 496	59,2	37,0	54,5	39,3	20,1	34,6
Nem ipari szakmai dolgozó	8 484	2 964	11 448	16,5	21,8	17,6	10,9	11,9	11,2
Segédmunkás	12 546	5 592	18 138	24,3	41,2	27,9	16,2	22,4	17,7
Összesen	51 500	13 582	65 082	100,0	100,0	100,0	66,4	54,4	63,5

Az ipari szakmunkások közül szám szerint a legtöbben a lakatosok, esztergályosok, bányászok és villanyszerelők, valamint textilipari szakmunkások közül távoztak külföldre. A kereső lakosság számához viszonyítva a legtöbb műszerész (16%), esztergályos (14%), szerszámkészítő (13%) és gépjárműszerelő (12%) távozott külföldre.

Az illegálisan külföldre távozott ipari szakmunkások foglalkozásonként

Foglalkozás	Az illegálisan külföldre távoztak		
	száma	%-ban	száz megfelelő foglalkozására jut
Bányász	2 707	7,6	3,5
Esztergályos	3 285	9,3	13,9
Hegesztő	585	1,6	7,8
Lakatos	6 121	17,2	8,2
Kovács	543	1,5	2,7
Szerszámkészítő	620	1,7	12,9
Műszerész	2 143	6,0	15,9
Gépjárműszerelő	1 634	4,6	11,6
Villanyszerelő	2 400	6,8	11,3
Ács	230	0,7	1,5
Festő	512	1,5	5,8
Kőműves	933	2,6	2,6
Víz-, gáz- és fűtészszerelő	596	1,7	8,3
Asztalos, bognár	1 173	3,3	3,8
Szabó, varrónő	1 880	5,3	5,6
Cipész	572	1,6	2,9
Nyomdász	274	0,8	4,6
Textilipari szakmunkás	2 430	6,9	3,9
Egyéb ipari szakmunkás	6 858	19,3	1,9
Ipari szakmunkás összesen	35 496	100,0	4,2

A disszidált összes szakmunkások között minden foglalkozásnál a férfiak vannak többségben, kivéve a szabóknál (varrónőknél) és a textilipari szakmunkásoknál.

A férfiak közül a száz megfelelő foglalkozásra jutó disszidálási arány legmagasabb a műszerészeknél (19%), az esztergályosoknál (15%), a szerszámkészítőknél (13%), a gépjármű-, valamint a villanyszerelőknél (12%); legalacsonyabb az ácsoknál (1,5%), a kovácsoknál, kőműveseknél, cipészeknél (kevesebb mint 3%).

A külföldre távozott nők közül legfőképpen a varrónők (4,0%) és a textilipari szakmunkások közül (3,4%) távoztak.

A disszidált ipari szakmunkások legnagyobb része a 20-24 évesek (10 500 fő, közel 30%), a 15-19 évesek (7000 fő, kb. 20%) és a 25-29 évesek (6000 fő, 17%) közül került ki. A külföldre távozott ipari szakmunkásokon belül a férfiak megoszlása körülbelül az országos átlagnak felel meg. A nők aránya legmagasabb a 20-24 éves (1200 fő, 24%), a 25-29 éves korcsoportban (800 fő, 16%) és a 15-19 éves korcsoportokban (800 fő, 16%).

Az illegálisan külföldre távozott ipari szakmunkások kor szerint

Korcsoport	Az illegálisan külföldre távozott ipari szakmunkás						száz megfelelő korú kereső disszidáltra jut
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen	
	szám szerint			százalékban			
15-19 éves	6 133	818	6 951	20,1	16,2	19,6	38,8
20-24 éves	9 223	1202	10 425	30,3	23,9	29,4	38,8
25-29 éves	5 247	803	6 050	17,2	16,0	17,0	32,2
30-34 éves	3 583	696	4 279	11,8	13,9	12,1	31,0
35-39 éves	2 037	491	2 528	6,7	9,8	7,1	30,8
40-40 éves	2 954	686	3 640	9,7	13,7	10,2	33,1
50-59 éves	700	182	882	2,3	3,6	2,5	26,5
60 éves és idősebb	99	36	135	0,3	0,7	0,4	19,8
Ismeretlen korú	494	112	606	1,6	2,2	1,7	30,8
Összesen	30 470	5026	35 496	100,0	100,0	100,0	34,6

Amíg általában a disszidált ipari szakmunkások 49%-a 25 éven aluli, addig a külföldre távozott esztergályosok (67%), szerszámkészítők (65%), lakatosok (60%), bányászok (59%), valamint a villanyszerelők (57%) jóval fiatalabbak. Ugyanakkor ez az arány a disszidált szabóknál (varrónők nélkül) 13, cipészeknél 19, asztalosoknál 30, nyomdászoknál 34%.

Az összes disszidált ipari szakmunkásnak csak 3%-a 50 éves és idősebb, azonban ez az arány a külföldre távozott cipészeknél 8, szabóknál (varrónők nélkül) közel 7, festőknél közel 6%.

Az egyéb szakmai fizikai dolgozók több mint fele közlekedési dolgozó (ezeknél is közel fele, az összes keresők 3%-a gépkocsivezető), egyötöde kereskedelmi szakmai dolgozó, 16%-a vendéglátóipari dolgozó, közel 10%-a szolgáltatóipari dolgozó.

A megfelelő foglalkozásúak létszámához viszonyítva a gépkocsivezetőknél a legmagasabb a disszidáltak aránya, akiknek 11%-a távozott külföldre.

Az illegálisan külföldre távozott – nem ipari – szakmai fizikai dolgozók főbb adatai

Foglalkozás	Az illegálisan külföldre távozottak		
	száma	százalékban	száz megfelelő foglalkozására jut
Gépkocsivezető	2 989	26,1	11,19
Egyéb közlekedési szakmai dolgozó	2 980	26,0	1,72
Kereskedelmi szakmai dolgozó	2 535	22,2	1,41
Vendéglátóipari szakmai dolgozó	1 860	16,2	3,42
Szolgáltatóipari szakmai dolgozó	1 084	9,5	

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Szolgáltatóipari szakmai dolgozó	1084	9,5	
Egyéb szakmai fizikai dolgozó összesen	11 448	100,0	2,46

A disszidált egyéb – nem ipari – szakmai fizikai dolgozók között mindenütt többségben vannak a férfiak. A különbség – a foglalkozás jellegéből adódóan – a gépkocsivezetőknél a legnagyobb és a kereskedelmi szakmai dolgozóknál a legkisebb.

Az összes külföldre távozott fizikai dolgozók közel 30%-a (több mint 18 000 fő) segédmunkás. Ezek közül 13 200 az iparban, 4900 egyéb népgazdasági ágban dolgozott. A disszidált segédmunkások közül a férfiak száma 12 500 (69%), a nők 5600 (31%). Az összes disszidált kereső férfiak 16,2%-a, a nők 22,4%-a volt segédmunkás.

A külföldre távozott segédmunkások korcsoportonként

Korcsoport	Az illegálisan külföldre távozott segédmunkás								
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen	száz megfelelő korú disszidált keresőre jut		
	szám szerint			százalékban			férfi	nő	összesen
15-19 éves	3 962	1401	5 363	31,5	25,1	29,6	28,2	36,7	30,0
20-24 éves	3 187	1400	4 587	25,4	25,0	25,3	15,3	23,1	17,1
25-29 éves	1 941	838	2 779	15,5	15,0	15,3	13,7	18,2	14,8
30-34 éves	1 210	663	1 873	9,7	11,8	10,3	12,0	17,9	13,6
35-39 éves	632	401	1 033	5,0	7,2	5,7	10,8	16,9	12,6
40-44 éves	961	536	1 497	7,7	9,6	8,3	11,6	19,6	13,6
45-49 éves	355	174	529	2,8	3,1	2,9	14,2	20,8	15,9
50-59 éves	72	35	107	0,6	0,6	0,6	15,4	16,3	15,7
60 éves és idősebb									
Ismeretlen korú	226	144	370	1,8	2,0	2,0	17,0	22,5	18,8
Összesen	12 546	5592	18 138	100,0	100,0	100,0	16,2	22,4	17,7

Az ország területéről 7300 mezőgazdasági dolgozó távozott, az összes disszidált kereső 7%-a. A disszidált mezőgazdasági dolgozó közel 40%-a mezőgazdasági munkás, 55%-a önálló és segítő családtag, mintegy 5%-a tsz tag. A száz lakosra jutó disszidálási arány a mezőgazdasági munkásoknál a legnagyobb (0,9%), az önállóak és segítő családtagok 0,3, a tsz tagok 0,1%-a távozott külföldre.

A külföldre távozott mezőgazdasági dolgozók 92%-a férfi és csak 8%-a nő. Közel 1/3-uk 20 éven aluli, ennél csak valamivel kevesebb a 20-24 évesek aránya és 15%-uk 25-29 éves.

Az összes eltávozott kereső 25%-a (közel 26 000 fő) szellemi dolgozó. Ezek közül értelmiségi 14 900 fő (57%), adminisztratív foglalkozású 11 100 (43%). 60%-uk férfi, 40%-uk nő; az összes kereső disszidálthoz viszonyítva a szellemi dolgozók aránya a férfiaknál 20, a nőknél 42%. Minden 30. szellemi dolgozó távozott külföldre.

Az értelmiségi foglalkozásúak közül legnagyobb számmal a műszaki dolgozók (9300 fő az összes szellemi dolgozók 36%-a) távoztak.

Száz megfelelő foglalkozású személyhez számítva legmagasabb a disszidálás aránya a mérnököknél (10,6%), az egyéb műszakiaknál (6,8%), az orvosoknál (4,9%). Ugyanakkor a pedagógusoknál ez az arány csak 1,8, az egyéb értelmiségiekéknél (jogász, közgazdász, agronómus, művész stb.) 1,7%. Az adminisztratív alkalmazottak 2,7%-a disszidált.

Az illegálisan külföldre távozott szellemi dolgozók főbb adatai

Foglalkozás	Az illegálisan külföldre távozott szellemi dolgozók		
	száma	%-ban	száz megfelelő foglalkozására jut
Mérnök	2 317	8,9	10,6
Egyéb műszaki	7 030	27,1	6,8
Ebből:			

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Technikus	3 180	12,3	-
Egyéb	3 850	14,8	-
Műszaki alkalmazott összesen	9 347	36,0	7,4
Orvos	730	2,8	4,9
Pedagógus	1 280	4,9	1,8
Egyetemi oktató, tudományos kutató	261	1,0	4,1
Egyéb értelmiségi	2 053	7,9	1,7
Ebből:			
Közgazdász, jogász	292	1,1	-
Agronómus, állatorvos	360	1,4	-
Művész	1 108	4,3	-
Egyéb egyetemi és főiskolai végzettségű	293	1,1	-
Egészségügyi alkalmazott	1 128	4,4	3,9
Adminisztratív alkalmazott	11 172	43,0	2,7
Egyéb – nem műszaki – szellemi dolgozók összesen	16 624	64,0	2,5
Szellemi dolgozók mindösszesen	25 971	100,0	3,3

A külföldre távozott szellemi dolgozók többsége, mintegy 44%-a a 20-29 évesek közül került ki. Ez az arány a férfiaknál 41, a nőknél közel 50%.

Az illegálisan külföldre távozott szellemi dolgozók kor és nem szerint

Korcsoport	szám szerint			százalékban			száz megfelelő foglalkozására jut -		
	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen
15-19 éves	870	898	1 774	5,6	8,6	6,8	6,2	23,5	9,9
20-24 éves	2 729	2 744	5 473	17,5	26,5	21,1	13,1	45,2	20,4
25-29 éves	3 651	2 324	5 975	23,4	22,4	23,0	25,8	50,5	31,9
30-34 éves	3 012	1 736	4 748	19,3	16,7	18,3	29,8	46,9	34,4
35-39 éves	1 825	1 059	2 884	11,7	10,2	11,1	31,2	44,6	35,1
40-49 éves	2 324	1 062	3 386	14,9	10,2	13,0	28,1	38,9	30,8
50-59 éves	749	281	1 030	4,8	2,7	4,0	30,0	33,7	30,9
60 éves és idősebb	116	32	148	0,8	0,3	0,6	24,8	14,9	21,7
Ismeretlen korú	311	242	553	2,0	2,1	2,1	23,4	37,8	28,1
Összesen	15 593	10 378	25 971	100,0	100,0	100,0	20,1	41,5	25,3

Különösen figyelemreméltó a disszidált orvosok és mérnökök kormegoszlása. Mindkét rétegnél a száz megfelelő foglalkozású és korú személyre jutó arány a 30-39 éves korú a legmagasabb, az ilyen korú orvosok 15, a mérnökök 24%-a távozott el. A 29 éven aluli – kisebb szakmai gyakorlattal rendelkezők közül – a disszidálási arány jóval alacsonyabb.

Az illegálisan külföldre távozott orvosok és mérnökök kormegoszlása

Korcsoport	Orvosok			Mérnökök		
	száma	%-a	száz megfelelő korú orvosra	száma	%-a	száz megfelelő korú orvosra
-29 éves	226	31,0	4,5	1165	50,3	11,0
30-39 éves	313	42,9	14,7	748	32,3	24,3
40-59 éves	165	22,6	2,9	332	14,3	5,9
60 éves és idősebb	26	3,5	1,3	72	3,1	3,0
Összesen	730	100,0	4,9	2317	100,0	10,6

Az illegálisan külföldre távozott művészek száma 1108 volt. Ezek közül mintegy 300 képző- és iparművész, 260 színművész és egyéb színházi művészeti dolgozó, közel 200 író és

újságíró, 180 zeneművész, 100 ének- és táncművész.

A tudományos dolgozók (egyetemi oktatók, tudományos intézeti kutatók) közül 261 (kb. 4%) disszidált. Ezek fele volt egyetemi oktató (ebből 19 egyetemi, főiskolai tanár, 13 docens, 17 adjunktus, 49 tanársegéd és 24 egyéb egyetemi oktató), fele tudományos intézeti kutató vagy vezető. Ez utóbbiak közül több mint 50-en műszaki, 30-an mezőgazdasági kutatóintézetben dolgoztak.

Az egyéb foglalkozásúak közül 4000 fő (az összes kereső disszidáltak 4%-a) távozott külföldre. Ezek közül több mint fele a fegyveres alakulatok tagja volt (ezekből közel 1700-an tényleges katonai szolgálatot teljesítettek, több mint 400 pedig hivatásos katona volt).

Az összes disszidált személy közel 1/3-a (közel 50 000 fő) eltartott volt. Ezen belül a férfiak száma 23 000 (46%), a nőké 27 000 (54%). Az eltartottak közül a 15 éven aluliak száma 21 196 volt, az összes eltartottak 43%-a. Ezek leszámításával a 15 éves és idősebb disszidáltaknak csupán 22%-a volt eltartott. Általában 100 kereső disszidáltra 48 eltartott jut. (Az országos kereső-eltartott arány 1956 elején kb. 50-50% volt.)

Az eltartottak 2/5-e háztartásbeli nő és egyéb eltartott, több mint fele tanuló. Általában az eltartottak 1%-a disszidált; az eltartottakon belül ez az arány az egyetemi és főiskolai hallgatóknál a legmagasabb (11%).

Az egyéb iskolai tanulók közül az általános iskolai tanulók száma 12000 (az összes általános iskolai tanulók 1,0%), a középiskolai tanulóké mintegy 6000 (az összes középiskolai tanulók 4,8%-a).

A Művelődésügyi Minisztérium jelentése szerint a külföldre távozott egyetemi hallgatók 40%-a a műszaki egyetemekről, 22%-a az Agrártudományi Egyetemről és mintegy 14%-a a tudományegyetemekről távozott.

Az illegálisan külföldre távozott eltartottak főbb adatai

Megnevezés	Az illegálisan külföldre távozott eltartottak száma		
	szám szerint	%-ban	száz eltartottra jut
Egyetemi és főiskolai hallgató	3 230	6,5	11,2
Ipari tanuló	4 754	9,7	6,3
Egyéb iskolai tanuló	18 719	38,0	1,4
Tanulók mindösszesen	26 703	54,2	1,8
Egyéb eltartott	22 554	45,8	0,7
Eltartottak mindösszesen	49 257	100,0	1,0

Az egyéb eltartottak között a nők vannak többségben (17 500, 78%); ebből a csoportból csak 5000 férfi távozott. Az ide tartozó nők 24,0%-a 6 éven aluli, 23,7%-a 20-29, 22,7%-a 30-39 éves: Az egyéb eltartott férfiak 9/10 6 éven aluli gyermek.

Jelentősen eltér egymástól az ország különböző területéről eltávozottak foglalkozási megoszlása. Viszonylag a legtöbb eltartott a Nyugat-Dunántúlról távozott el (az összes disszidáltak több mint 40%-a), ugyanakkor az északi megyékből az összes disszidáltak közel 72%-a kereső volt.

Az illegálisan külföldre távozottak foglalkozás és terület szerint

Utolsó lakhely (ország-rész)	állandó	Foglalkozás				Keresők együtt	Eltartott	Mindösszesen
		Fizikai	Mezőgazdasági	Szemleli	Egyéb			
Szám szerint								
Budapest	34 650	213	19 014	2042	55 919	25 058	80 977	
Nyugat-Dunántúl	8 519	2819	2 345	681	14 364	9 817	24 181	
Közép-Dunántúl	6 479	955	1 236	387	9 057	4121	13 178	
Dél-Dunántúl	3 445	1190	808	212	5 655	2 533	8 188	
Dunántúl együtt	18 443	4964	4 389	1280	29 076	16 471	45 547	
Pest megye	4 415	322	868	267	5 872	2 592	8 464	
Észak	3 460	443	715	199	4 817	1 891	6 708	
Dél-Alföld	1872	582	514	148	3 116	1 617	4 733	
Tiszántúl	2 242	788	471	173	3 674	1628	5 302	

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Dunabalszántó együtt	11 989	2135	2 568	787	17 479	7 728	25 207
Mindösszesen	65 082	7312	25 971	4109	102 474	49 257	151 731
Százalékban							
Budapest	42,8	0,2	23,5	2,5	69,0	31,0	100,0
Nyugat-Dunántúl	35,2	11,7	9,7	2,8	59,4	40,6	100,0
Közép-Dunántúl	49,2	7,2	9,4	2,9	68,7	31,3	100,0
Dél-Dunántúl	42,1	14,5	9,9	2,6	69,1	30,9	100,0
Dunántúl együtt	40,5	10,9	9,6	2,8	63,8	36,2	100,0
Pest megye	52,2	3,8	10,3	3,1	69,4	30,6	100,0
Észak	51,6	6,6	10,7	2,9	71,8	28,2	100,0
Dél-Alföld	39,5	12,3	10,9	3,1	65,8	34,2	100,0
Tiszántúl	42,3	14,9	8,9	3,2	69,3	30,7	100,0
Dunabalszántó együtt	47,5	8,5	10,2	3,1	69,3	30,7	100,0
Mindösszesen	42,9	4,8	17,1	2,7	67,5	32,5	100,0

A keresőkön belül a fizikai dolgozók aránya az északi megyékből és a Nyugat-Dunántúlról eltávozottaknál a legmagasabb, a Közép-Dunántúlról disszidáltaknál a legalacsonyabb. Viszonylag a legtöbb mezőgazdasági dolgozó a Tiszántúlról és a Dél-Dunántúlról távozott.

Az illegálisan külföldre távozott fizikai dolgozók aránya az összes disszidáltakhoz képest 43%. Ettől az országos átlagtól elég nagy az eltérés Borsod megyében (52%), Komárom megyében (54%), Nógrád megyében (52%), Pest megyében (32%) és a városok közül Miskolcon (53%). Lényegesen alacsonyabb az átlagnál a külföldre távozott fizikai dolgozók aránya Vas megyében (33%), Bács-Kiskun megyében (34%), Győr megyében (36%), Tolnában (39%) és Somogyban (40%).

A disszidált mezőgazdasági dolgozók az összes disszidáltaknak kb. 5%-át teszik ki. Jóval magasabb ennél a disszidált mezőgazdasági dolgozók aránya Zala és Szabolcs megyében (21-21%), Bácsban (17%) és Hajdú megyében (15%). A kiemelt városokban ez az arány természetesen jóval alacsonyabb az átlagnál.

A disszidáltak 17%-a szellemi dolgozó volt. Ez az arány csak Budapesten (24%), Szeged (21%) és Pécs (19%) városban volt magasabb. Az átlagnál sokkal alacsonyabb volt az illegálisan külföldre távozott szellemi dolgozók aránya Szabolcs megyében (6%), Borsod (7%), Baranya, Bács, Hajdú, Komárom, Tolna, Vas és Zala megyékben (7-8% között).

A külföldre távozott keresők-eltartottak aránya 68-32%. Ettől lényegesen csak Nógrád megye (75-25%), Zala megye (73-27%) és Győr-Sopron megye (59-41%) tér el.

Mind Budapesten mind pedig vidéken egyformán a disszidáltak 43%-a fizikai dolgozó. A községekben ez az arány egy árnyalattal alacsonyabb, mint a városokban. Ugyanakkor a városokból disszidáltaknak kevesebb mint 1%-a, a községekben pedig közel 16%-a mezőgazdasági foglalkozású. A szellemi dolgozók aránya Budapesten közel 24%, a vidéki 10 (vidéki városban 14, községekben 7)%-kal szemben.

Az illegálisan külföldre távozottak foglalkozásonként a települések csoportjai szerint

Utolsó állandó lakóhely (ország rész)	Fizikai	Mezőgazdasági	Szellemi	Egyéb	Keresők együtt	Eltartott	Mind-összesen
	dolgozó						
Szám szerint							
Budapest	34 650	213	19 014	2042	55 919	25 058	80 977
A többi város	12 747	521	3 923	579	17 770	10 715	28 485
Városok együtt	47 397	734	22 937	2621	73 689	35 773	109 462
Községek	17 6585	6578	3 034	1488	28 785	13 484	42 269
Összesen	65 082	7312	25 971	4109	102 474	49 257	151 731
Ebből:							
Vidék	30 432	7099	6 957	2067	46 555	24 199	70 754
Százalékban							

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Budapest	42,8	0,3	23,5	2,5	69,1	30,9	100,0
A többi város	44,8	1,8	13,8	2,0	62,4	37,6	100,0
Városok együtt	43,3	0,7	20,9	2,4	67,3	32,7	100,0
Községek	41,8	15,6	7,2	3,5	68,1	31,9	100,0
Összesen	42,9	4,8	17,1	2,7	67,5	32,5	100,0
Ebből:							
Vidék	43,0	10,1	9,8	2,9	65,8	34,2	100,0

7. Az illegálisan külföldre távozottak jelenlegi tartózkodási helye.

A disszidáltak legnagyobb része úgy Ausztriát, mint Jugoszláviát csak első állomásnak tekintette és tovább szándékozott menni. 1957. április 1-ig az ENSZ menekültügyi hivatala²⁰ által nyilvántartott 193 805²¹ disszidens közül 135 417-et(70%) már elszállítottak 29 különböző –14 Európán kívüli – országba és pedig 78 574-et (40,5%) európai és 56 843-at (29,3%) Európán kívüli országokba. Hazatelepült 8481 fő (4,4%)²²

Ezek szerint 1957. március 31-én Ausztriában 35 250, Jugoszláviában pedig 17 037 disszidentet tartottak nyilván²³

Az illegálisan külföldre távozottak országokénti megoszlása 1957. március 31-én

Ország	Az illegálisan külföldre távozottak		
	száma	összesen %-ban	összes disszidált %-ban
I. Ausztria	35 250	67,4	18,2
Jugoszlávia	17 037	32,6	8,8
I. összesen	52 287	100,0	27,0
II. <i>Európa</i>			
Anglia	19 698	26,6	10,2
Belgium	3 139	4,2	1,6
Dánia	1 120	1,5	0,6
Franciaország	8 346	11,3	4,3
Hollandia	4 535	6,1	2,3
Norvégia	1 429	1,9	0,7
Nyugat-Németország	14 485	19,6	7,5
Olaszország	3 806	5,1	1,9
Svájc	11 200	15,1	5,8
Svédország	4 768	6,5	2,5
Egyéb	1 547	2,1	0,8
II. összesen	74 073	100,0	38,2
III. <i>Európán kívül</i>			
Ausztrália	5 622	9,5	2,9
Délafrikai Unió	1 163	2,0	0,6
Izrael	1 832	3,1	1,0
Kanada	18 059	30,6	9,3
USA	30 487	51,7	15,7
Egyéb	1 801	3,1	0,9
III. összesen	58 964	100,0	30,4
V. Hazatelepült	8 481	-	4,4
I–IV. mindösszesen	193 805	-	100,0

A továbbszállítás Ausztriából december hónapban volt a legnagyobb, míg Jugoszláviából február hónapban, ami onnan adódik, hogy ide csak december közepén kezdtek tömegesen

²⁰ CIME=Comité intergouvernemental pour les migrations européennes.

²¹ Azóta még 80-an disszidáltak.

²² 1957. V. 31-ig összesen 11 447-en települtek haza.

²³ Az osztrák belügyminisztérium 1957. IV. 6-i jelentése szerint még 37 779 disszidált volt Ausztriában. (Ez a szám 2529-cel több a CIME által nyilvántartottnál.) Jugoszláviában 1957. V. 26-án 12 653 disszidens volt.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

érkezni a disszidáltak. Az elszállítás üteme természetszerűen változik világrészek szerint is. Először az európai országokba szállítottak disszidenseket és december január hónapokban tengeren túlra.

Az illegálisan külföldre távozottak havonkénti továbbszállítása 1956. nov. 1. - 1957. márc. 31. időszakában

Ország ahonnan az elszállítás történt	A hova továbbszállítás történt	Az elszállítás időszaka					Összesen
		1956.		1957.			
		november	december	január	február	március	
Ausztria	Európa	32 055	31 576	6 249	4 465	3 430	77 775
	Európán kívüli országokba	2 493	27 016	11080	8 614	7 513	56 716
	Összesen	34 548	58 592	17 329	13 079	10 943	134 491
Jugoszlávia	Európa	7	26	71	503	192	799
	Európán kívüli országokba	-	-	69	58	-	127
	Összesen	7	26	140	561	192	926
Összesen	Európa	32 062	31 602	6 320	4 968	3 622	78 574
	Európán kívüli országokba	2 493	27 016	11 149	8 672	7 513	56 843
Mindösszesen		34 555	58 618	17 469	13 640	11 135	135 417

A befogadott disszidáltak kor és foglalkozás szerinti megoszlásáról csak hozzávetőleges adatokat közölnek a különböző országok, kivétel Jugoszlávia, ahol részletesen feldolgozták és közzétették a disszidáltak statisztikai adatait.

Jugoszláviában 1957. május 9-én 14 316-an voltak különböző táborokban. Ezek közül 5165 nőtlen és 1173 hajadon.

Kormegoszlásuk a következő:

Korcsoport	0-14	15-18	19-25	26-35	36-45	46-55	ismeretlen	összesen	
A	2677	1154	4426	4000	1300	753	6	14316	
disszidáltak	%-ban	18,7	8,1	30,9	27,9	9,1	5,3	-	100

A Jugoszláviába érkezett disszidáltak közel fele fizikai dolgozó (ezen belül több mint 5200-an az összes disszidált 37%-a – szakmunkás), 14%-a szellemi dolgozó, 5%-a mezőgazdasági dolgozó, 15%-a tanuló.

Az USA-ba érkezett első 10 000 disszidálnak aormegoszlása a következő: 0-14 (20%), 15-30 (50%), 30-50 (25%), 50 éves és idősebb (5%).

A *Belgiumba* érkezettek 67%-a 15-30 éves férfi, 27%-a 15-30 éves nő; 6%-a 16 éven aluli gyermek, akiknek fele 6 éven aluli.

Az *Izraelbe* disszidáltak 20%-a 16 éven aluli 42%-a 16-35 éves 35%-a 36-60 és 3%-a 60 éven felüli. Foglalkozás szerint: 22% segédmunkás, 32% szakmunkás, 21% kereskedő, tisztviselő, 11% szabadfoglalkozású, 9% háztartásbeli és 5% diák.

A disszidáltak elhelyezésének legnagyobb nehézsége a jelentés szerint a nyelv nem tudása, így legtöbbjüket csak kisegítő munkára, nem szakmájuknak megfelelően tudják foglalkoztatni. Ez alól az értelmiségiek és szabadfoglalkozásúak sem kivételek. A tanulókat – általános –, középiskolásokat és egyetemistákat – egyelőre nyelvtanfolyamokon tanítják és csak évvessztéssel fogják folytatni tanulmányaikat.

Belgiumban mindenkinek tudtak munkát adni – főleg bányákban – a diákokon kívül, akiket intézetekben helyeztek el. Nincs még megoldva a mintegy 200 fiatalok sorsa, akik nem akarnak tanulni és nagy gondot okoz az értelmiség elhelyezése is.

A *Franciaországba* érkezettek 18%-a még táborokban lakik. Legnagyobb nehézséget az okozza, hogy innen sokan akarnak Kanadába tovább menni. *Nyugat-Németországban* is csak a disszidáltak felét tudták munkába állítani, legnagyobb részt bányákban és a vasiparban dolgoznak.

Olaszország, tekintettel az ország gazdasági, népmozgalmi helyzetére, időlegesen fogadott

be disszidáltakat, így csak átmeneti munkára alkalmazza őket.

A *Hollandiába* érkezettek közül 1012 Kanadába való szállítás miatt van ott, a többiek elhelyezkedtek a holland népgazdaság különböző ágaiban.

Svájcban a legtöbb disszidált már elhelyezkedett, kivéve azt a 6000 főt, akiket továbbszállítás céljából vettek át Ausztriából.

Az *Angliába* érkezettek közül 6500 tovább akar menni Kanadába és 850 az USA-ba. A végleg ottmaradókat munkaközvetítő hivatalok igyekeznek elhelyezni, ami nagy nehézségekbe ütközik, mert a különböző szakszervezetek, – pl. a bányász szakszervezet – nem hajlandó magyar menekülteket alkalmazni.

A disszidáltak továbbszállítási üteme április – május hónapban meglassult. Az 1957. év végén Ausztriából valamennyi disszidáltat el akarják szállítani, kivéve azt az 5-6000-et, akik véglegesen ott szándékoznak letelepedni. Jugoszláviában az év végére mintegy 7500-an fognak még maradni, ezek közül 800-an végleges letelepedési szándékkal.

8. Az illegálisan külföldre távozottak hazatérése *

Az 1956. október 23-a után illegálisan külföldre távozottak közül 1957. május végéig 11 447 tértek haza (a 193 885 disszidált 5,9%-a).

A visszatértek közül 9126-an Ausztriából, ill. a többi nyugati országból érkeztek (az összes idedisszidáltak 5,2%-a). A nyugatról hazatértek közel fele közvetlenül Ausztriából tért haza, a többiek a többi nyugati európai országból érkeztek vissza, a tengerentúlról még igen elenyésző a hazatértek száma. A szervezett hazatelepítés november végén indult meg, nagyobb számmal azonban csak február óta érkeztek haza disszidáltak. A győri hazatelepítő központban nyilvántartott hazatértek 1/5-e januárban vagy az előtt, további 1/5-e februárban, 2/5-e márciusban és ismét 1/5-e áprilisban érkezett vissza.

Az ott tartózkodó disszidáltak számához viszonyítva a visszatértek aránya Belgiumból a legmagasabb (15%), magas még Hollandiából és Svájcban (7-8%), viszonylag alacsony Nyugat-Németországból és az északi országokból (2-3%). Szám szerint Ausztria után a legtöbben Angliából, Svájcban, Franciaországból és Belgiumból tértek haza.

Visszatértek kor és nem szerint

Korcsoport	Visszatért					
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen
	szám szerint			százalékban ²⁴		
0-14 éves	699	274	973	9,8	12,5	10,4
15-19 éves	2132	579	2 711	30,0	26,4	29,1
20-24 éves	1455	375	1 830	20,4	17,1	19,7
25-29 éves	1013	244	1 257	14,2	11,1	13,5
30-34 éves	691	201	892	9,7	9,2	9,6
35-39 éves	376	126	502	5,3	5,8	5,4
40-49 éves	517	203	720	7,3	9,3	7,7
50-59 éves	179	126	305	2,5	5,8	3,3
60 éves és idősebb	55	62	117	0,8	2,8	1,3
Ismeretlen korú	52	145	2 140 ²⁵	-	-	-
Összesen	7169	2335	11 447	100,0	100,0	100,0

Jugoszláviából 2321 disszidált jött haza, az összes idedisszidáltak 12,1%-a. A

* Az adatokat a hazatelepítési bizottságok, a határőrizeti szervek és a Külügyminisztérium nyilvántartásaiból dolgoztuk fel. Az adatok csupán a legálisan hazatérteket tartalmazzák, az illegálisan visszatértekről nincs tudomásunk.

²⁴ Az ismeretlenek nélkül

²⁵ 1943 személy neme ismeretlen.

hazatelepítés februárban indult meg, azóta négy nagy csoportban érkeztek haza disszidáltak.

A visszatértek 3/4-e férfi, 1/4-e nő, a disszidált férfiak több mint 7, a nők 4,6%-a tért vissza. Az összes visszatértek közel 40%-a 20 éven aluli, 1/3-a 20-29 éves. A disszidáltakhoz viszonyítva legmagasabb a visszatérési arány a 60 éveseknél és idősebbeknél (több mint 10%) és a 15-19 éveseknél (9%); legalacsonyabb a 15 éven aluliaknál (5% alatt).

A visszatértek foglalkozása csupán 7486 személynél (az összes visszatért 65%-áról) ismert. Ezek közül 5499 kereső (73%), 1987 eltartott (27%). A disszidált keresőknek valamivel nagyobb része tért haza, mint az eltartottaknak.

A visszatért keresők közül 4073 fizikai dolgozó (74%), 566 szellemi dolgozó (10%), 536 mezőgazdasági dolgozó (10%) és 324 egyéb foglalkozású (6%). A disszidáltak számához viszonyítva legmagasabb a visszatérési arány a mezőgazdasági dolgozóknál (több mint 7%), a fizikai dolgozóknál 6, a szellemi dolgozóknál csak 2%. Ez utóbbiakon belül különösen a mérnökök és az egyéb műszakiak visszatérési aránya igen alacsony (0,3, ill. 1,5%).

A visszatért eltartottak 40%-a tanuló, 25%-a 6 éven aluli gyermek, 35%-a egyéb eltartott. A disszidált tanulók 10%-a tért haza.

9. Az illegális külföldre távozások népességi hatásai:

Az 1956. év végére Magyarország népességszáma – csupán a természetes szaporodás alapján számítva – 9 950 000 lett volna, azonban a valóságban – a disszidálások következtében – ennél 1,5%-kal kevesebb, 9 804 000 volt. Az 1957. évben még folytatódó külföldre távozások következtében a népesség száma 1957. február 1-jén a legalacsonyabb – 9 788 000 fő), ami a természetes szaporodás alapján számított 9 954 000-es népességszámnál 1,7%-kal alacsonyabb.

Jelentősen módosították a külföldre távozások a népesség nemek szerinti összetételét, miután a disszidáltaknak 2/3-a férfi és csupán 1/3-a nő. Ennek következtében a nőtöbbség, amely az utóbbi években fokozatosan csökkent, ismét az 1949. évi szintet érte el.

A népesség megoszlása nemek szerint.

Időpont	Férfiak	Nők	Összes népesség	1000 férfira jut nő
	száma (ezerben)			
1941. január 31.	4561	4755	9316	1043
1949. január 1.	4424	4781	9205	1081
1955. január 1.	4706	5043	9749	1072
1956. január 1.	4765	5096	9861	1070
1957. január 1. ²⁶	4714	5090	9804	1080

Még jelentősebb az a hatás, amelyet a disszidálások a népesség kor megoszlásában okoztak. Mivel a disszidáltak közel 86%-a produktív korú – és ezen belül 45%-uk 15-29 éves – csökkent a produktív korúak – és ezen belül főleg a fiatalabb produktív korúak – száma és aránya is. Még fokozódott az öregek aránya (mindez főleg a férfiaknál mutatkozik meg).

A népesség megoszlása korcsoportok szerint

Korcsoport	1941.	1949	1956.	1957.	1941.	1949.	1956.	1957.
	I. 31.	I. 1.	I. 1.	I. 1.	I. 1.	I. 1.	I. 1.	I. 1.
	szám szerint (ezerben)				százalékban			
	Férfiak							
0-14 éves	1223	1161	1294	1301	26,8	26,2	27,2	27,6
15-39 éves	1887	1724	1743	1700	39,0	39,0	36,6	36,1
40-59 éves	986	1066	1202	1175	24,1	24,1	25,2	24,9

²⁶ Az 1957. évi népességi adatok csupán tájékoztató értékű becslések.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

60 éves és idősebb ²⁷	465	473	526	538	10,2	10,7	11,0	11,4
Összesen	4561	4424	4765	4714	100,0	100,0	100,0	100,0
Nők								
0-14 éves	1198	1129	1240	1245	25,2	23,6	24,3	24,5
15-39 éves	1899	1846	1808	1805	39,9	38,6	35,3	35,3
40-59 éves	1125	1206	1342	1312	23,7	25,2	26,3	25,7
60 éves és idősebb ²⁷	533	600	706	728	11,2	12,6	13,9	14,3
Összesen	4755	4781	5096	5090	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen								
0-14 éves	2421	2290	2534	2546	26,0	24,9	25,7	26,0
15-39 éves	3786	3570	3551	3505	40,6	38,8	36,0	35,7
40-59 éves	2111	2272	2544	2487	22,7	24,7	25,8	25,4
60 éves és idősebb ²⁷	998	1073	1232	1266	10,7	11,6	12,5	12,9
Összesen	9316	9205	9861	9804	100,0	100,0	100,0	100,0

A kor és nem eltolódás korcsoportonként is megváltoztatta a nemek arányát, így amíg 1956 elején ezer 15-29 éves férfira 1037 nő jutott, addig egy évvel később már 1062. Egyes – főleg fiatalabb – korosztályoknál ez az arány még jobban módosult, így pl. amíg a 20 éveseknél az 1956 év végén még férfitöbbség volt, addig 1957. év elejére a nők száma már jelentősen meghaladta a férfiakét (1936-ban született férfira 1956. január 1-jén 980 1936-ban született nő jutott, ugyanez az arány 1957. január 1-jén már 1070 volt). Általában ezer 15-19 éves férfira 1956 elején 984, 1957 elején 1023 nő jutott. Ugyanez az arány a 20-24 éveseknél 992, ill. 1034 volt.

A fiatalabb produktív korú férfiak száma részletesebb kormegoszlás szerint vizsgálva még nagyobb eltérést mutat.

Mivel az illegálisan külföldre távozottak 59%-a nőtlen, ill. hajadon volt, megváltozott a népesség családi állapot szerinti megoszlása: mind szám szerint, mind pedig arányában csökkent a nőtlenek (hajadonok) aránya és növekedett a házasoké.

A 15-39 éves férfiak kormegoszlása 1956. és 1957. jan. 1-jén

Korcsoport	Férfiak						
	szám szerint (ezerben)			százalékban		az összes férfiak %-ában	
	1956. I. 1.	1957. I. 1.	1957. I. 1. 1936. I. 1. százalékban	1956. I. 1.	1957. I. 1.	1956. I. 1.	1957. I. 1.
15-19 éves	371	349	94,1	21,3	20,5	7,8	7,4
20-24 éves	375	348	92,8	21,5	20,5	7,9	7,4
25-29 éves	382	366	95,8	21,9	21,5	8,0	7,8
30-34 éves	375	365	97,3	21,5	21,5	7,9	7,7
35-39 éves**	240	272	113,3	13,8	16,0	5,0	5,8
Együtt	1743	1700	97,5	100,0	100,0	36,6	36,1

A népesség megoszlása családi állapot szerint

Családi állapot	Férfiak		Nők		Összesen	
	1956.	1957.	1956.	1957.	1956.	1957.
	január 1-én					
Szám szerint (ezerben)						
Nőtlen (hajadon)	2178	2120	1945	1925	4123	4045
Ebből:						

²⁷ Az ismeretlen korúakkal együtt.

* A 35-39 évesek száma csak azért emelkedett, mivel az ebből a korcsoportból kilépők – jelenleg 40 évesek – száma csak valamivel több, mint fele az ide belépő 35 éveseknek.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

15 éven aluli	1294	1301	1240	1245	2534	2546
15 éves és idősebb	884	819	705	680	1589	1499
Házass	2425	2436	2479	2497	4904	4933
Özvegy	121	120	590	586	711	706
Elvált	41	38	82	82	123	120
Összesen	4765	4714	5096	5090	9861	9804
a 15 éves és idősebb népesség %-ában						
Nőtlen (hajadon)	25,5	24,0	18,3	17,7	21,7	20,7
Házass	69,8	71,4	64,3	65,0	66,9	68,0
Özvegy	3,5	3,5	15,3	15,2	9,7	9,7
Elvált	1,2	1,1	2,1	2,1	1,7	1,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A családi állapot szerinti megoszlás módosulása elsősorban a 15 éven felüli nőtleneknél érezteti hatását. Amíg 1956. január 1-jén ezer ilyen korú nőtlen férfira 797 hajadon nő jutott, addig ez az arány 1957. január 1-jén 830-ra emelkedett.

A nőtlenek (hajadonok) számának csökkenése elsősorban a fiatalabb korcsoportokban és főleg a férfiaknál jelentős.

10. Legális kivándorlások

1957. január 1-jétől május 31-ig a Belügyminisztérium szervei 6664 kivándorló útlevelet adtak ki (ezzel 12 345 személyt külföldre való kivándorlását engedélyezték).

Az 1957. év első hónapjában két és félszer annyi kivándorló útlevelet adtak ki, mint az egész 1956. és közel hatszor annyit, mint az egész 1955. évben:

A kiadott kivándorló útlevelek száma.²⁸

1955. év	1148
1956. év	2795
1957. I-V. hó	6664

Az 1957. év első öt hónapjában kiadott 6664 útlevéllel 4197 férfi, 5124 nő és 3024 16 éven aluli gyermek külföldre távozását engedélyezték. Ez 3141 családot jelent.

Az 1957. év első öt hónapja közül a legtöbb útlevelet februárban adták ki, azóta számuk csökken.

Az 1957. I-V. hónapban kiadott kivándorló útlevelek havonta

Hónap	Kiadott kivándorló útlevelek száma	A kivándorló útlevélben szereplő személyek száma
Január	1289	2 358
Február	1953	3 774
Március	1763	3 496
Április	951	1 654
Május	708	1 963
Összesen	6664	12 345

Az 1957. első öt hónapjában kiadott útlevelek több mint fele Izraelbe való kivándorlásra jogosít. Magas még az Angliába, Csehszlovákiába és Ausztráliában kiadott útlevelek száma.

Az 1957. I-V. hónapban kiadott kivándorló útlevelek országonként

Világrész (ország)	A kiadott kivándorló útlevelek	Az útleveleken szereplő családok	Az útleveleken szereplő személyek

²⁸ Az útlevél-kiadás még nem jelenti az országból való távozást, mert ez általában 2-3 hónappal követi az útlevél engedélyezését. Az elutasított útlevelek számáról nem rendelkezünk adattal.

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

	száma	%-ban	száma	%-ban	száma	%-ban
<i>Európa</i>						
Anglia	545	8,2	215	6,8	888	7,2
Ausztria	74	1,1	14	0,4	97	0,0
Csehszlovákia	264	4,0	93	3,0	451	3,6
Franciaország	135	2,0	46	1,5	210	1,7
Hollandia	69	1,0	30	1,0	121	1,0
Német Szövetségi Köztársaság	164	2,5	43	1,4	230	1,1
Románia	151	2,3	57	1,8	215	2,0
Svájc	113	1,7	48	1,5	185	4,5
Svédország	120	1,8	54	1,7	212	1,7
Egyéb országok	211	3,1	49	1,6	300	2,4
Összesen	1846	27,7	649	20,7	2 939	23,8
<i>Ázsia</i>						
Izrael	3962	59,4	2207	70,3	8117	65,8
Egyéb országok	5	0,1	-	-	5	0,0
Összesen	3967	59,5	2207	70,3	8122	65,8
<i>Afrika</i>						
	9	0,1	3	0,1	13	0,1
<i>Észak Amerika</i>						
Egyesült Államok	164	2,5	35	1,1	199	1,6
Kanada	139	2,1	31	1,0	196	1,6
Egyéb országok	7	0,1	1	0,0	9	0,4
Összesen	310	4,7	67	2,1	404	3,3
<i>Dél-Amerika</i>						
Argentína	95	1,4	30	1,0	139	1,1
Brazília	52	0,8	23	0,7	91	0,7
Egyéb országok	145	2,2	64	2,0	244	2,0
Összesen	292	4,4	117	3,7	171	3,8
<i>Ausztrália és Óceánia</i>						
Ausztrália	233	3,5	94	3,0	382	3,1
Egyéb országok	7	0,1	4	0,1	14	0,1
Összesen	240	3,6	98	3,1	396	3,2
Mindösszesen	6664	100,0	8141	100,0	12 345	100,0

Az 1957-ben kiadott kivándorló útlevelek világrészek, illetve országok szerinti megoszlása jelentősen eltér az előző évektől. Amíg az előző években a kivándorlók fele Európába kérte útlevelét, addig 1957 első öt hónapjában 60%-uk Izraelbe, és csak 28%-uk Európába távozik.

Az 1955., 1956. évben és 1957. I-V. hónapban kiadott kivándorló útlevelek világrészenként

Világrész ország	Kiadott kivándorló útlevelek					
	1955.		1956.		1957. IV.	
	száma	%-ban	száma	%-ban	száma	%-ban
Európa	539	47,0	1475	52,8	1846	27,7
Ebből:						
Anglia	46	4,0	60	2,2	545	8,2
Ausztria	50	4,4	101	3,6	74	1,1
Csehszlovákia	118	10,3	435	13,6	264	4,0
Német Szövetségi Köztársaság	119	10,4	229	52,8	164	2,5
Románia	73	6,4	304	2,2	151	2,3
Ázsia	190	16,5	489	17,5	3967	59,5
Ebből:						
Izrael	189	16,4	482	17,3	3962	59,4
Afrika	4	0,4	10	0,4	9	0,1
Észak-Amerika	181	15,7	416	14,9	310	4,7
Ebből:						
Egyesült Államok	76	6,5	229	8,2	161	2,5

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

Kanada :	103	9,0	186	6,7	139	2,1
<i>Dél Amerika</i>	92	8,0	153	5,4	292	4,4
<i>Ausztrália és Óceánia</i>	142	12,4	229	8,2	240	3,6
Ebből: Ausztrália	139	12,1	226	8,1	233	3,5
<i>Ismeretlen világrész</i>	-	-	23	0,8	-	-
Mindösszesen	1148	100,0	2795	100,0	6664	100,0

An unpublished report of the Hungarian Central Statistical Office on refugees and defectors in 1956

Published in early 1957, the Hungarian Central Statistical Office (KSH) prepared a detailed report on the “defectors”. This report was qualified as “top-secret” document until as late as the political turn of 1989. No authorized persons – including the researchers – were permitted to study it. Only minor details of the rich material were published at the time in a restrictedly distributed form by the Central Statistical Office as No. 4., 1957 of *Statisztikai Havi Közlemények* (Monthly Statistical Communications). All we know of the demographic and social data of the Hungarian refugees of 1956 come mostly from the sources of the Austrian Ministry of Home Affairs, and mainly from István Szépfalusi's book “*Lássátok és halljátok egymást!*” (See and hear each other, Bern, EPMSY, 1980). While – in addition to data published by him – certain sporadic data series, compiled by some of the recipient countries, on emigrations in 1956 are available, we know of this phenomenon, which is outstanding even in the world history of migrations, less than needed. Fortunately, however, after the country's socioeconomic and political transformation, the KSH document has been made available for use as the basic source of data on the migration following October 23, 1956. It is justifiable, therefore, to publish the full text of the report so much the more as No. 10, 1990 of *Statisztikai Szemle* (Statistical Review) gave just a “foretaste” of it. REGIG is to continue to give space to other document too connected with emigration from Hungary after 1945, since many historical and sociological problems of the postwar migration still remain to be dealt with. Included in our plan is, among others, the publication of such important sources as documents on the settlement of the individual waves of refugees or as contemporary reports on the social adjustment of refugees and emigrants.

L. RÉDEI MÁRIA

Menekültügyi hírek, beszámolók

(Nemzetközi szeminárium, Budapest, 1991. április 28. – május 4.)

A magyar kormány vendégházában a Parlament Emberjogi Bizottsága, a Menekült és Kisebbségi Hivatal és a Belügyminisztérium szervezésében nemzetközi konferenciát tartottak. Az ülés alapinformációkat kívánt nyújtani a valós népességmozgásokról, a magyar menekültügyi politika legfőbb célkitűzéseiről, az önkormányzatok szerepéről, a nem kormányzati szervek tevékenységéről, a közvélemény és a sajtó kapcsolatáról, a kutatómunkáról. A meghívottak olyan országból érkeztek, amelyek a nemzetközi népességmozgásokról gazdag hazai tapasztalatokkal rendelkeznek, és történelmi, demográfiai, politikai, jogi és társadalmi szempontok alapján elemzéseket, előrejelzéseket adnak közre.

A találkozó jó együttműködési feltételeket kínált a menekültügy kérdésének kezelésére, a regionális együttműködés kialakítására. A szemináriumon részt vettek a közép-kelet-európai országok képviselni is. Jó alkalom volt az ülés megrendezése arra is, hogy a hazai nyilvánosság figyelmét a menekültügyről a migrációs politika felé orientálja.

A szeminárium megszervezésében segítséget nyújtott az utrechti Emberjogi Intézet, a Leideni Egyetem, a Yorki Egyetem, (Kanada) Menekültügyi részlege, a holland és a kanadai Külügyminisztérium és az osztrák Belügyminisztérium.

A rendezők négy fő témát jelöltek meg.

Az első napon a nemzetközi vándorlás története és összetételének változása volt a téma, az ülést vezette és összefoglalta L. Rédei Mária. Michael Manus professzor tartott a térségre összpontosított bevezetőt a menekültmozgalmak és a kényszervándorlások történetéből. A UNHCR képviselőjében Mr. Blumental a jelenlegi tendenciákról, a régió új motivációiról és a menekültek nyilvántartási kérdéseiről tartott tájékoztatót. Somper a Nemzetközi Migrációs Szervezet működéséről, a harmadik világ betelepítésének gyakorlatáról számolt be. Előadásában egy érdekes kérdést vetett fel, nevezetesen az emberek jogát arra hogy ne kelljen elhagyniuk lakóhelyüket. Több résztvevő osztotta véleményét, miszerint a népesség térbeli elmozdulása kényszerített mozgás, amely az ember számára a korábbi környezeti kapcsolataitól való elszakadást jelenti. Prof. Howard Adelman az ön- és államérdek szerepét fejtegette, s példaként az 1956-os magyar menekültek beilleszkedését említette, akik gyors integrációjukat annak is köszönheték, hogy az általuk képviselt értékekhez mások is szívesen csatlakoztak, s ezzel az asszimilálódás felgyorsult. Guy Goodmin-Gill professzor áttekintést adott a genfi konvenció értelmezéséről, azokról a jogi hézagokról, amelyek nem teszik egyértelművé alkalmazását. Rendkívül precíz jogi és tartalmi ismertetései az ülés legmeghatározóbb és előrevivő hozzászólásait vetették fel. A hazai kutatók képviselőjében L. Rédei arra a változó helyzetre összpontosította előadását, amelyben Magyarország, a korábbi küldő ország befogadó országgá vált. Összegzésében a kelet-európai sajátosságokra, az 1988 utáni új típusú mozgásokra mutatott rá, és az együttműködés kialakítását sürgette.

A második napi ülés a menekültpolitika kormányzati feladataival foglalkozott, és a menedékjogi szabályozás alapelvei köré fűzte az elriadásokat. A téma jeles hazai képviselője, Nagy Boldizsár nemzetközi jogász vezette az ülést. Leon Gördenker professzor bemutatta a nemzetközi szervezetek feladatát a menekültpolitika alkalmazásában, és szorgalmazta az *early warning* (korai figyelmeztetés) rendszer szerepének, megbízhatóságának fokozását. Tóth Judit előadásában a magyar menekültpolitika főbb elveit vázolta, és vitára bocsájtotta a menekültszabályozás megoldandó feladatait. A kérdés kapcsán az alábbi 16 pontot ajánlotta a résztvevők figyelmébe:

1. A menekültpolitika nem ölelheti fel a migráció egészét, de feltétlenül illeszkednie kell

ahhoz. 2. Minden alkalmas eszközzel meg kell előzni az országba való tömeges beáramlást. 3. A hozzánk tartózkodási céllal érkezők mozgását minél teljesebb módon követhetővé és ellenőrizhetővé kell tenni. 4. A menekültügy egyre inkább a nemzetbiztonság kérdése, így a szervezeti és jogi rendszer fejlődése az ország önvédelmi képességét javíthatja. 5. A határainkon túli magyarság általános jogvédelmét alapvetően nem a menedékjogi rendszer szolgálja. 6. Kezdeményezni kell a bekapcsolódást a nemzetközi együttműködésbe a menekültügy minden szintjén. 7. Magyarország kötelezettségvállalásai álljanak arányban teherbíró képességével. 8. A menekültként való elismerési eljárás elemeit garanciálisan kezeljük. 9. A menekülteljárást a nemzetközileg kialakult modellhez kell illeszteni. 10. Rendezni kell minden itt-tartózkodó jogi állását. 11. A beilleszkedési folyamat során a fokozatosság elvét támogatjuk. 12. Az önkéntes hazatérést, a harmadik országba való végleges letelepedést támogatjuk. 13. A szervezeteket fel kell készíteni a növekvő feladatokra. 14. Az érintett hazai szervekkel rendszeres funkcionális és hierarchikus kapcsolatot célszerű kiépíteni. 15. Támogatjuk azokat a szervezeteket is, amelyek nem kormányzati szerveződések, de tevékenységük céljainkkal összhangban áll. 16. A kormányzat menekültpolitikája nyilvános, és törekszik a közvélemény megnyerésére, a xenofóbia terjedésének megakadályozására.

Nagy Boldizsár azokra a megoldandó pontokra mutatott rá, amelyek a nemzetközi jogi szabályozás és a hazai alkalmazás mezsgyéjén húzódnak. Számos döntési elve, és azok következményeit vázolta fel. Közülük kiemelkedő az az új javaslat, amely a bevándorló és a menekülő közé a *menedékes* jogi fogalmát javasolja, aki a kollektív szintű befogadási alapon kapna tartózkodási engedélyt.

Jim Hathaway előadásában a konvenció ismételt felülvizsgálatát javasolta, tekintettel arra, hogy annak 1951. évi megfogalmazása óta a viszonyok módosultak. Hannek Steenbergen olyan ritka és az értelmezés határán álló eseteket mutatott be, amelyek az utóbbi időben kerültek az Emberi Jogok Európai Bírósága elé: Végezetül Tessenyi Géza összehasonlította a menekültpolitika és a jogi szabályozás különböző országokbeli gyakorlatát abból a célból, hogy elősegítse a magyar szabályozás kialakításának döntési pontjait.

A harmadik napon a regionális együttműködés témájánál Tessenyi Géza, a Holland Emberjogi Intézet előadójanak a vezetésével zajlott. A résztvevők a korai megfigyelő rendszer; a megelőzés, a regionális felelősség és a kelet-közép-európai együttműködés témakörét érintették. Az úgynevezett nem kormányzati szervek tevékenységét több hozzászóló érintette. Sík Endre hozzászólásában vitatta a különböző közvélemény-kutatások eredményeit és az ezekből született előrejelzéseket. Kétségtelen, hogy a hozzászólók a várható s döntően a tömeges népességmozgások valószínűsítésének lehetőségét és szükségszerűségét fogalmazták meg:

A negyedik napon Závecz Tibor vezetésével az integrálódás és a beilleszkedés fontosságát, az empirikus tapasztalatokat vitatták meg. A vitában arra próbáltak koncentrálni, hogy milyen segítő elemeket lehet megfogalmazni és megvalósítani a magyar menekültpolitikában az asszimilációs időszak lerövidítése érdekében. Ez a cél csökkentené az állami terheket, és az egyéni boldogulást, a polgári életben való elfogadhatóságot segítené elő.

A konferencia ötödik napján három témában alakult ki vita: az önkormányzatok szerepéről a menekültpolitika alakításában és kapcsolatteremtő szerepéről, a magyar politikai stratégiáról és jogi szabályozásról, valamint a regionális együttműködés lehetőségeiről. Az utolsó nap plenáris üléssel ért véget, amelyen kiemelték a következőket:

- törekedni kell arra, hogy az országba csak rendezett jogállású személyek lépjenek, tekintettel arra a gyakorlatra, miszerint aki ideérkezik, az itt is marad,
- az early warning rendszer fejlesztésének fontos és hatékony eleme lehet az, ha a tömegtájékoztató az érkezőket az itt várható élethelyzetek ismertetésével felkészíti a megalapozottabb döntésre,

- törekedni kell a hazai jogi szabályozás és a nemzetközi jogi gyakorlat összhangjának kialakítására,
- az információáramlás nemzetközi és hazai kapcsolatait ki kell építeni.

Az ülést sajtótájékoztató követte. A konferencia válogatott anyagát a Yorki Egyetem *Refugees in Hungary* címmel ez év őszén megjelenteti Kanadában.

*

Az 1991. januári bécsi miniszteri értekezleten a Kelet- és Nyugat-Európa közötti vándorlásról Magyarország azt a feladatot vállalta, hogy koordinálja a térség információ-áramlását. Ehhez kapcsolódnak azok a szakértői tevékenységek, amelyek a kelet-európai migrációs központ létrehozását célozták, valamint amelyek a Pentagonale országaira kiterjedő munkacsoport munkaerőpiaca és népességmozgási teendőit hangolják össze. Július 1-jén Magyarországon tartotta ülését az európai migrációs szakértői testület, amelyen a legfontosabb nemzetközi adatbázisok képviseltették magukat. Megállapodás született a migrációs adatok regionális harmonizálásáról, adatáramlásáról a régió belül és a nemzetközi szervezetek közreműködése révén.

A nemzetközi vándorlás folyamatainak megfigyelésére a 24 fejlett ország OECD (Organization for the Education, Corporation and Development) nevű szervezethez kapcsolódva 17 év óta működik egy folyamatos megfigyelési rendszer (SOPEMI), amely adatait nemzeti levelezőkön keresztül szerzi be, évi jelentés formájában publikálja, és ülésein áttekinti a tagországok migrációs stratégiáját.

Az OECD tevékenységébe be kívánta kapcsolni azokat az országokat is, amelyek az európai átmenet folyamatában jelentős szereppel bírnak. Ezek az úgynevezett PIT országok (potentially integrated territory), vagyis Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország. Az előkészítő ülésen ez év július 3–5. között Párizsban ismertették a tematikai kereteket. Magyarország nemzeti levelezői tevékenységére e sorok (íróját kérték fel. Az OECD égisze alatt ez év novemberében első alkalommal tekintik át a résztvevők egy hosszabb időszak kelet-európai vándorlási folyamatait. (A magyar nemzeti jelentés tematikai összeállítását lásd a mellékletben.)

Az Európa Tanács 1989-ben elhatározta, hogy egy olyan átfogó programot indít el, melynek célja az európai együttműködés elősegítése a tudományos és a műszaki tudományos területen; ez az úgynevezett COST program (European Co-operation in the Field of Scientific and Technical Research). A migrációs témakör kiemelt figyelmet kapott, és Magyarország folyamatosan részt vesz ennek a projektnek az alakításában.

A magyar kormány 1991 augusztusában határozatot hozott egy Migrációs Tárcaközi Bizottság létesítéséről s működéséről. A bizottság feladatait legjobban az alapító rendelet foglalja össze.

A Kormány 1037/1991/VIII. 6. sz. határozata a Migrációs Tárcaközi Bizottság létrehozásáról

1. A Kormány a menekültként elismert, a területi menedékjogot *élvező*, a bevándorolt, a visszatelepült személyek és a vendégmunkások (továbbiakban: immigránsok) társadalmi beilleszkedésének továbbutazásának és hazatérésének segítségével, támogatásával összefüggő állami feladatok összehangolására Tárcaközi Bizottságot (a továbbiakban: Bizottság) hoz létre.

2. A Bizottság

a. javaslatot tesz a Kormánynak a befogadáspolitikára vonatkozó és az immigránsok támogatását érintő alapvető kérdésekben, továbbá véleményt nyilvánít az erre vonatkozó állami intézkedésekről;

b. kezdeményezi és összehangolja az immigránsok jogi helyzetének rendezésével, szociális, egészségügyi, oktatási, kulturális, társadalombiztosítási ellátásával, munkavállalásával, szállás- és lakásszerzésével, igazgatási ügyeinek intézésével kapcsolatos jogalkotást, állami és önkormányzati intézkedéseket, segíti és figyelemmel kíséri azok érvényesülését;

c. figyelemmel kíséri az immigránsok ellátását szolgáló költségvetési és nemzetközi forrásokból származó pénzeszközök felhasználását és annak hatékonyságát;

d. gondoskodik megyei (fővárosi) szinten, valamint a települési önkormányzatoknál az immigránsok ellátásával kapcsolatos tevékenység megfelelő koordinálásáról és az érdekegyeztetésről;

e. figyelemmel kíséri a menekülteket befogadó állomások működését, kihasználtságát, javaslatot tesz létesítésükre és megszüntetésükre;

f. áttekinti az immigránsok helyzetére vonatkozó nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettségek teljesítését, továbbá javaslatot tesz az ezzel összefüggő jogalkotási feladatokra;

g. szorgalmazza az immigránsok megsegítésére irányuló társadalmi és nemzetközi támogatást, valamint az immigrációra vonatkozó széles körű hazai és külföldi tájékoztatást;

h. összehangolja az immigránsok beilleszkedésére, társadalmi helyzetére, továbbá az immigráció kérdéseinek kutatására vonatkozó állami intézmények kezdeményezéseit;

i. beszámol tevékenységéről félévenként a Kormánynak;

3. A Bizottság elnöke az ezzel megbízott tárca nélküli miniszter. A Bizottság alelnöke a Belügyminisztérium politikai államtitkára. A Bizottság tagjai: a Belügyminisztérium, Honvédelmi Minisztérium, az Igazságügyi Minisztérium, a Környezetvédelmi és Településfejlesztési Minisztérium, a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium, a Külügyminisztérium, a Munkaügyi Minisztérium, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Népjóléti Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság, továbbá a Nemzetbiztonsági Hivatal, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal valamint a Határon Túli Magyarok Titkársága legalább főosztályvezetői, illetőleg ennél magasabb vezető állású, miniszterelnök által kijelölt munkatársa.

4. A Bizottság ülésén tanácskozási joggal részt vesznek – az ügykörüket, illetőleg tevékenységüket érintő napirend megvitatásakor – az előbb fel nem sorolt miniszterek, országos hatáskörű szervek, valamint a karitatív és érdekképviseleti társadalmi szervek vezetői által kijelölt személyek.

5. A Bizottság szükség szerint ülésezik, ügyrendjét és munkatervét maga határozza meg.

6. A Bizottság titkársági feladatait és a működéséhez szükséges feltételeket a Belügyminisztérium biztosítja.

7. A határozat a kihirdetés napján lép hatályba.

dr. Antall József miniszterelnök s.k

Egy régi egyetem új intézete

Etnikai kutatások Uppsalában

Az *Etnikai Kutatások Központját* (Centre for Multiethnic Research) 1984 márciusában alapították az Uppsalai Egyetem keretében. A kutatóhely létrehozása két történész, Harald Runblom – az intézet jelenlegi igazgatója – és Ingvar Svanberg nevéhez fűződik. Elmondásuk szerint egy jugoszláviai tanulmányútjukon, a balkáni etnikai-kisebbségi-nemzetiségi konfliktusokat vizsgálva érlelődött meg bennük régebbi szándékuk a Központ felállítására. Az intézet bizonyos kihívásokra kíván válaszolni. Felismerték, hogy a mai világban növekvő jelentősége van a kulturális és etnikai sokszínűségnek. Ezek földrészenként és országoként más-más formában jelentkeznek. Így például világszerte folyamatosan növekszik a menekültek száma, Ázsiában és Afrikában a nemzeti államok szervezetét és berendezkedését érik állandó támadások különböző etnikai csoportok részéről, míg Európában és Észak-Amerikában az adaptáció és integráció kérdései vetnek fel súlyos problémákat.

A Központ célja tehát a különböző kulturális háttérű embercsoportok egymásra hatásával foglalkozó kutatások kezdeményezése és folytatása. Ezen belül különleges fontosságú a svédországi multikulturális tényezők vizsgálata. Ezeket a kérdéseket sokféle megközelítéssel és különböző diszciplínák alapján lehet vizsgálni. A Központ kezdettől fogva tudatosan *a multidiszciplináris megközelítésre* törekszik, ezen belül különös hangsúlyt adva a nyelvészeti, történeti, antropológiai, néprajzi vonatkozásoknak. Ez utóbbi annak a tételnek a felismerésén alapul, hogy az etnikai kutatások a társadalomtudományok keretében, azok eszköztárával vizsgálva folytathatók a legeredményesebben.

Tételelesen megfogalmazva a Központ feladatának tekinti a - posztgraduális képzést az etnikai kutatások területén,

- szimpóziumok, szemináriumok, kurzusok szervezését és vezetését, ezek anyagainak publikálását,
- aktív részvételt a nemzetközi tudományos életben,
- elősegíteni a kapcsolatok bővülését e különböző diszciplínák és tudományos iskolák, irányzatok között.

A Központ már közvetlenül alapítása után rangos nemzetközi tudományos tanácskozást szervezett, és azóta is több konferenciát tartottak. Ilyen volt például *a IV. Északi szimpózium a kétnyelvűségről* (1984. június), melyre egész Skandináviából, valamint számos európai és észak-amerikai országból érkeztek résztvevők. További rendezvények: *A kulturális átalakulás mintái: a tengerentúli skandináv bevándorlók esete* (1984. október); *Észtek Svédországban: Történelem, kultúra és nyelv* (1985. szeptember); *Zsidó élet az északi országokban: történeti áttekintés* (1986. október).

Az Intézet szervezeti felépítéséről és az egyetemmel való kapcsolatáról érdemes elmondani, hogy a Központ önálló egység az Uppsalai Egyetem Bölcsészkarán belül. Mindössze nyolc fő az állandó munkatársak száma, ebből is csak a főállású igazgató és a főállású titkárnő az intézet alkalmazottja, a többi kutató egyetemi és alapítványi pénzekből finanszírozott projektekhez kapcsolódik. A Központ irányítását és felügyeletét tizenegy tagú tudományos tanács látja el, melynek tagjai többségükben az egyetem tanszékeiről kerülnek ki. Ösztöndíjasok és vendégkutatók szintén részt vesznek az intézet munkájában.

Az intézet fontosabb kutatási témái

Az intézet eddig talán legjelentősebb teljesítménye, mintegy névjegye a Svédországban élő etnikai csoportok kézikönyvének összeállítása. (*Det mangkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*. Gidluns, Stockholm 1988). – A sokkultúrájú Svédország. –

Az etnikai csoportok és kisebbségek kézikönyve, a lexikonszerűen szerkesztett könyv körülbelül nyolcvan szócikket tartalmaz, melyeket különböző tudományágak képviselői írtak. A kötet szerkesztői arra törekedtek, hogy átfogó képet adjanak az országban *élő valamennyi* etnikai kisebbségről. A feldolgozás szempontjai között szerepel a kulturális háttér, a bevándorlástörténet, a települési jellemzők, az új országhoz való adaptálódás, a kulturális és vallási magatartás és jellemzők, a társadalmi élet és a nyelvi állapot. Az egyes kisebbségek mellett tematikus szócikkek szólnak a fontosabb nyelvcsaládokról (például szláv és finnugor nyelvek), valamint a vallásokról, illetve a bevándorlók egyházáról (például az iszlám vagy a görögkeleti egyház helyzete Svédországban). Elméleti szócikkek keretében olyan fogalmakról adnak tömör összefoglalókat, mint például az előítélet, az identitás, a kultúra, a folklór. A könyv igen gazdag anyagot ölel fel, egyes kritikusan szerint túl gazdagot is: a bevándorlókat ugyanis együtt kezeli az őslakos kisebbségekkel.* A szerzők azonban vállalják ezt az úgymond „fogalomzavart”, ők ugyanis a multikulturális társadalom valamennyi tényezőjéről kívánnak szólni.

Az intézet egy másik fontos kutatási területe a tengerentúli – mindenképp az Egyesült Államokba irányuló – svéd kivándorlás és az ottani beilleszkedés vizsgálata. „Az etnikai konfliktusok és kooperáció az amerikai városokban” című program a svéd és egyéb bevándorló csoportok (olaszok, írek, németek, albánok, finnek) együttélését és interakcióját tanulmányozza számos amerikai városban, az 1850-1940-es periódusban. A témában több publikáció született, ilyen például a Harald Runblom és Dag Blanck szerkesztette *Scandinavia Overseas, Patterns of Cultural Transformation in North America and Australia* (Uppsala, 1986) című kötet.

Egy másik vállalkozás a *svéd bevándorlási atlasz* elkészítése. Az atlasz körülbelül ötven bevándorló csoport területi elhelyezkedését és megoszlását mutatja be a nyolcvanas évek közepének állapota alapján. A térképek mellett szöveges feldolgozás is készül az illető csoport földrajzi eredetéről, migrációs történetéről, svédországi települési területéről. Az etnikai szempontból különösen érdekes térségekről – például Stockholm körzete – részletes térképek készülnek, melyek az időbeli változásokat is feltüntetik.

Végül meg kell említeni az intézet szociológiai jellege kutatásait. Ebbe a csoportba három téma is tanzik. Az egyik a *marginális csoportok összehasonlító vizsgálata*. Ez esetünkben a mezőgazdasági, a társadalmi periférián élő kis, kulturális értelemben marginális csoportokat jelent, melyekről igen kevés dokumentáció áll rendelkezésre, mivel jobbra kívül esnek a hivatalos rendszerek kontrollján. A program célkitűzése a nagyon töredékes forrásanyagok összegyűjtése és néhány csaknem teljesen asszimilálódott svédországi csoport életének felvázolása. Ilyen csoportok a közép-svédországi lappok (Sockenlappar) és a svédországi nomád cigányok (tattare). Az összehasonlító vizsgálat kiterjed továbbá a Balkán-félsziget és Törökország néhány peripatetikus népcsoportjára.

Egy másik projektum éppen ellenkezőleg egy *multikulturális város társadalomszerkezetét* vizsgálja. A közép-svédországi iparvárosnak, Västerásnak 120 000 lakosa van, körülbelül 7%-uk bevándorló. A város bevándorlási története jól tükrözi a második világháború utáni svéd helyzetet. A világháború második részében nagy számú észt és lengyel menekült érkezett, közvetlenül a háború után pedig a város vezető ipari konzernje, a svéd General Electric Co. toborzott munkaerőt Olaszországból: Azóta folyamatos a bevándorlás. A három legnagyobb városon kívül – Stockholm, Göteborg, Malmö – kevés versenyezhet az etnikai és nemzetiségi sokszínűség terén Västerás-sal. Ez a folyamatos bevándorlás természetesen nem hagyta érintetlenül a város társadalmi szerkezetét és intézményeit. A kutatás éppen ezt célozta meg: Västerás-t mint multi-etnikus közösséget kívánja értelmezni és bemutatni. A bevándorló csoportok történetét – beleértve olyan tényezőket, mint az adaptációs minták, társadalmi

* Erről bővebben: Jávorszky Béla: *Észak-Európa kisebbségei* Magvető, Budapest 1991. 149.

szervezeteik, munkaerőpiaca helyzetük, vallási aktivitásuk és nyelvi állapotuk – a társadalomtörténet, az etnológia, a nyelvészet és az emberföldrajz szempontjából vizsgálják.

A harmadik téma pedig a most induló „A pluralizmus határai” című kutatás. Sok jel szerint az eddig toleráns svéd társadalom a tűrőképesség határához érkezett a bevándorlókat illetően. (Ezt az állítást gazdasági és társadalmi-lélektani tények támasztják alá.) Az évek óta recesszióval és növekvő munkanélküliséggel küzdő svéd gazdaság egyre nehezebben termeli meg, a parlament egyre nehezebben szavazza meg a Bevándorlási Hivatal által kért milliárdokat, az eddig jóindulatú vagy közömbös adófizető állampolgár pedig növekvő ellenszenvvel néz a bevándorlókra, és radikális szigorítást követel. A projectem célja azonban nem a politikai vagy gazdasági kutatások elemzése, hanem azon konfliktusok vizsgálata, mikor az etnikai kisebbségek a domináns svéd kultúrával kerülnek szembe. Meddig terjed ilyenkor a pluralizmus?

A Központ tudományos tevékenységének fontos része periodikák megjelentetése. Két sorozatot szerkesztenek az intézetben, az egyik a *Studia Multiethnica Upsaliensis* (*Acta Universitatis Upsaliensis*), szerkesztő: Harald Runblom, a másik az *Uppsala Multiethnic Papers*, szerkesztők: Harald Runblom, Ingvar Svanberg, Erling Wande. Befejezésül álljon itt a két sorozatban megjelent művek jegyzéke, mintegy bizonyosságául annak, hogy egy kis létszámú, viszonylag új intézet kellő szellemi kapacitással néhány év alatt mire képes.

Studia Multiethnica Upsaliensis (Acta Universitatis Upsaliensis)

Szerkesztő: Harald Runblom

- 1 Keistin Eidlitz *Kuoljok: The Revolution in the North Soviet Ethnography and Nationality Policy* Uppsala 1985. 185.
- 2 Erling Wande, Jan Anward, Bengt Nordberg, Lats Steensland & Mats Thelander (eds.): *Aspects of Multilingualism, Proceedings from the Fourth Nordic Symposium on Bilingualism*, 1984. Uppsala 1987. 437.
- 3 Marika Tandefelt, *Mellan två språk En fallstudie om Språkbevarande och språkbytte i Finland*, Uppsala 1988. 285.
- 4 Robert C. Ostergren, *A Community Transplanted The Trans Atlantic Experience of a Swedish Immigrant Community in the Upper Middle West 1835–1915*, Uppsala 1988. 416.
- 5 Linda Benson & Ingvar Svanberg (eds.): *The Kazaks of China. Essays on an ethnic Minority*. Uppsala 1988. 250.
- 6 Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén (utg.): *Judiskt liv i Norden*, Uppsala 1988.
 - Simion Szyszman, *Les karaïter européens* [sajtó alatt]
 - Kjell Magnusson, *Jugoslaver i Sverige Invandrare och identitet i ett kultursociologiskt perspektiv* [előkészületben]
 - Ingvar Svanberg, *Kazak Refugees from Xinjiang. A Study of Cultural Persistence and Social Change* [előkészületben]

Uppsala Multiethnic Papers

Szerkesztők: Harald Runblom, Ingvar Svanberg, Erling Wande

- 1 *Multiethnic Research at the Faculty of Art; Uppsala University*. Uppsala 1984. 60.
- 2 Kjell Magnusson: *Migraton, nation, kultur. En bibliografi över invandraroch minoritesfrågor med Jugoslavien som exempel*. Uppsala 1984. 57.
- 3 Ingvar Svanberg & Eva Charlotte Ekström: *Mongolica Suecana. A Bibliography of Swedish Books and Articles on Mongolia*. Uppsala 1984. 18.
- 4 Ingvar Svanberg: *Invandrare från Turkiet Etniska och sociokulturell variation*. Uppsala 1985. 91. 2 ed. 1988.
- 5 Tordis Dahllöf: *Identitet och antipod. En studie i australiensisk identitetsdebatt*. Uppsala 1985. 114. 2 ed. 1988.
- 6 Sven Gustavsson & Ingvar Svanberg: *Jugoslavien i april 1984. Rapport från en multi-etnisk resa till Jugoslavien den 13–27 april 1984*. Uppsala 1986. 179.
- 7 Harald Runblom & Dag Blanck (eds.): *Scandinavia Overseas. Patterns of Cultural Transformation in North America and Australia* Uppsala 1986. 145.
- 8 Mattias Tydén: *Svensk antisemitism 1880–1930*. Uppsala 1986. 83.
- 9 Aläqa Tayyā Gābrā Maryam: *History of the People of Ethiopia* Translated by Grover Hudson & Tekeste Negash. Uppsala 1987. 126. 2 ed. 1988.
- 10 Uno Holmberg: *Lapparnas religion*. Med inledning och kommentar av Leif Lindin, Håkan Rydving & Ingvar

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4.sz.

- Svanberg. Uppsala 1987. 114.
- 11 Ingvar Svanberg (utg.): *I samhällets utkanter. Om „tattare” i Sverige*. Uppsala 1987. 47.
- 12 Raimo Raag & Harald Runblom (red.): *Estländare i Sverige. Historia, språk kultur*, Uppsala 1988. 154.
- 13 *Multiethnic Studies in Uppsala Essays presented in Honour of Sven Gustavsson, June 1, 1988*. Eds. Ingvar Svanberg & Mattias Tydén. Uppsala 1988. 159.
- 14 Ingvar Svanberg: *The Altaic-Speakers of China Numbers and Distribution*. Uppsala 1988. 30.

Éger György

A Szlovén Emigrációkutató Intézet¹

A második világháború után a szlovén emigránsokról folytatott szervezett adatgyűjtés 1951-ig nyúlik vissza, amikor megalapították a *Szlovén Emigrációs Központot*. A Központ történeti osztálya több mint 5000 felhívást küldött a világ minden részén élő honfitársainak, amelyben adatokat kértek tőlük. A felhívásra különösen az Egyesült Államokban élő szlovének válaszoltak, s a beküldött anyagból a Központ kiadványaiban részletek jelentek meg.²

Az Emigrációs Központ és a Munkásmozgalom-történeti Intézet 1960-ban nagyobb munkába kezdett: hozzáláttak a clevelandi Szlovén Házban (Slovenski dom) összegyűjtött, majd hazaküldött adatok feldolgozásához. A nagyszabású munkát számos szervezet és tudományos intézet támogatta. Bizottságot alapítottak, amelynek az volt a feladata, hogy összehangolja a szlovén kivándoroltak történetének tanulmányozását. Ezáltal az eredeti ötlet szélesebb dimenziókat kapott: a történelmi áttekintés felölelte az egész szlovén emigrációt (nemcsak az amerikaiakat), a 19. század második felétől a második világháborúig. Ez a munka 1963-ban kezdett körvonalazódni. Megindult a bibliográfia összeállítása és az archívumi anyagok gyűjtése, valamint a szlovén kivándorlás statisztikai adatainak vizsgálata.

Ugyanabban az évben a Szlovén Tudományos Akadémia „A szlovén emigráció története” címmel kutatási tervet indított, s az Emigrációs Központtal megalapította a *Szlovén Emigrációtörténet Kutatási Központját*. Ennek fő feladata az volt, hogy dokumentációs, bibliográfiai és statisztikai osztályai révén gyűjtse, tudományosan feldolgozza és közzétegye a szlovén kivándorlással kapcsolatos, illetve a külföldi szlovénekre vonatkozó anyagokat.

Az Emigrációs Központ és az Emigrációtörténeti Központ szorosan együttműködött. 1965 júliusában sajtó- és fotókiállítást rendeztek. A tárlat azt az anyagi és erkölcsi táriogatást is bemutatta, amelyet a szlovén kivándoroltak a második világháború idején szülőföldjüknek nyújtottak. Ugyanekkor Louis Adamić-emlékszobát rendeztek be szülőhelyén, Blatóban (Grosuplje mellett), és kezdeményezték – mint kiderült: sikertelenül – Praporče várának emigrációs múzeummá történő átalakítását.

Az 1960-as években sajtótörténeti munkák, bibliográfiai áttekintések születtek. Felmérték a szlovén kivándorlással kapcsolatos fontosabb – s akkor hozzáférhető – levéltári forrásokat. A Statisztikai Szakosztály munkatársai feldolgozták a jugoszláv, osztrák és olasz statisztikai forrásokat, Zivko Šifrer nagyszabású statisztikai munkát írt a szlovének kivándorlásáról a 19. század közepétől az első világháborúig terjedően. A Statisztikai Szakosztály egyébként sok problémával is szembesült: meg kellett állapítaniuk a kivándorolt szlovének tartózkodási helyét és azt, hogy mennyien vannak. Módszertani problémák is felvetődtek. Mi az emigráns, az emigráció, a kivándorlás fogalma? Milyen szempontok szolgálnak az emigráns etnikai gyökereinek megállapítására? Hogyan kezeljék statisztikailag a külföldön élő szlovének első generációjának leszármazottait? Hol lehet a kivándoroltak számával kapcsolatos statisztikai forrásokat találni? Ezek a legfontosabb kérdések az emigráció kutatása során. Közben jelentősen gyarapodott a forrásanyag is. A főleg az Egyesült Államokból s kisebb mértékben Argentínából, Franciaországból és Belgiumból küldött archív anyagok legfőbb gyűjtője is az Emigrációtörténeti Központ lett. Ugyanakkor a Szlovén Állami Levéltár is foglalkozott a kivándorlásra és a külföldön élő szlovénekre vonatkozó Különböző források felmérésével.

A hatvanas évek végére az emigrációtörténeti Központ által elkezdett munka pénzforrások hiánya és, munkaerő-problémák miatt fokozatosan abbamaradt. 1982-ben, majdnem 10 éves hiátus után megszervezték az intézmény örökébe lépő *Emigrációs Intézetet*. Létrehozását egy Ljubljában Louis Adamić halálának 30. évfordulóján tartott, nemzetközi szimpózium résztvevői szervezték. Az Intézet a Szlovén Tudományos Akadémia keretében alakult meg. Tudományos Tanácsának elnöke Fran Zwitter professzor, az Intézet vezetője pedig Janes Stanonik professzor lett. A korábbi munkát követve, az Intézet folytatta a szlovén emigrációval kapcsolatos történeti és jelenkori anyagok gyűjtését és a világban élő szlovének

kutatását. Az Emigrációs Központtal szorosan együttműködve helyreállították a kapcsolatokat az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában, Ausztráliában, Kanadában és a Nyugat-Európában élő szlovénekkal. 1983-ban az Intézet lett a szlovén emigránsokról összegyűjtött anyagok központi dokumentációs bázisa.

Az Intézet feladatai között a következők szerepeltek: központi adatbank felállítása olyan jugoszláviai és külföldi tudományos és egyéb intézményekről, amelyek szlovén emigránsokra vonatkozó anyagokkal rendelkeznek; bibliográfia készítése a szlovén emigrációs publikációkról, valamint a szlovén emigrációs szakirodalomról; adatok, dokumentumok gyűjtése minden jelentős szlovén emigránsról (a múltban és ma is); szakkönyvtár működtetése. Az Intézet nagy figyelmet szentelt az interdiszciplináris kutatásnak.

Az Intézet csak 1984 végére tudott főállású munkatársat alkalmazni. Dr. Silva Mežnarić szociológus két munkaközösséget szervezett a problémák megoldása érdekében. Mindkettő az emigráció kutatásában mutatkozó együttműködés hiányát állapította meg, javasolva, hogy az Intézet vegye át e munka koordinálását. Javasataik alapján Mežnarić új kutatási programot dolgozott ki. Ennek fontosabb újdonságai a következők voltak: 1. Az emigránsok tipológiájának elkészítése a kivándorlás-bevándorlás területei szerint, valamint a befogadó-kibocsátó országok bevándorlási-kivándorlási politikája szerint; 2. A kivándoroltak életének adaptációs, interakciós és akkulturációs változásai, nemzeti azonosságtudatuk átalakulásának kutatása; 3. A „száműzöttek” és a „kivándorlók” tanulmányozása során született szakirodalom összehasonlítása.

A téma kutatói ezt a programot nem fogadták pozitívan. Azt kifogásolták, hogy túlságosan szociológiai és kevésbé irodalmi-kulturális irányultságú. Ennek az lett a következménye, hogy hamarosan egy irodalomtörténészt szerződtettek, s Mežnarić 1986 végén megvált az Intézettől, amely ezt követően ismét nevet változtatott, *Szlovén Emigrációkutató Intézetté* alakult. Azóta az Intézet személyi állománya felfrissült: a régiek közül csak Janja Itnik maradt ott, míg álláshoz jutott Breda Čebulj-Sajko etnológus, Andrej Vovko és Marfan Drnovšek történész, valamint Maripa Lukšič szociológus. Az Intézet új tudományos titkára Špela Marinšek, igazgatója Andrej Vovko lett. Új összetételű Tudományos Tanács alakult, Ferdo Gestron professzor, akadémikus elnökletével. Az Intézet további bővítésére is lehetőség nyílik a jövőben. Jelenleg a Szlovén Emigrációkutató Intézet elsődleges célja a szlovén emigráció történetének interdiszciplináris bemutatása a kezdetektől napjainkig. Az Intézet munkatársai pillanatnyilag a következő témákon dolgoznak: Louis Adamić irodalmi munkássága (Janja Itnik), a szlovén kivándoroltak kapcsolata a szülőfölddel és a tengerentúli emigráció (Andrej Vovko), kivándorlás Közép-Krajinából az első világháború előtt (Marjan Drnovšek), a szlovének bevándorlása Franciaországba, Belgiumba és ottani életük (ugyanó), az Európából hazatért szlovén kivándorlók visszailleszkedése (Marina Lukšič), szlovén emigránsok Ausztráliában (Breda Čebulj-Sajko), a szlovén kivándorlásról szóló szakirodalom bibliográfiájának összeállítása (Špela Marinšek). A munka elsősorban a már összegyűjtött anyagon alapszik, amelyet megpróbálunk különböző új adatokkal kiegészíteni.³ E célból az elmúlt időszakban aktívan részt vettünk az összes fontosabb konferencián és értekezleten. Célunk, hogy fokozzuk együttműködésünket a hasonló hazai és külföldi intézményekkel, s folyamatosan gyarapítsuk könyvtárunkat. Szorgalmazzuk, hogy a három intézmény között megoszló archív-dokumentációs gyűjteményt mielőbb sikerüljön összevonni. Munkánk eredményeit hazai és külföldi szakkönyvekben és folyóiratokban tesszük közzé.⁴ Részt vettünk 1990-ben a szlovén történészek 25. konferenciáján, amelyet a *Migráció a szlovén történelemben* című témának szenteltek. Szerepeltünk *A hazai és a külföldön élő szlovének tevékenységének fejlődése és perspektívái* című szimpóziumon is.

Az Intézet egyik újabb eredménye, hogy külső munkatársaink segítségével 1990-ben sikerült egy kétnyelvű évkönyvsorozatot újtárra indítani. *A Dve domovini - Two Homelands (Két Szülőföld)* lehetőséget teremt arra, hogy a szlovén emigrációval foglalkozó hazai és

külföldi kutatók eredményeiket egy, a maga nemében páratlan szakmai kiadványban tegyék közzé.

Fordította: Bán D. András

JEGYZETEK

- 1 Az ismertetést a szerző hosszabb tanulmánya alapján készítettük, v.ö. Breda Čebulj-Sajko: *The Past and the Present Activity of the Institute for Slovenian Emigration Research. Dve domovini - Two Homelands*, 1990. 21-32.
- 2 Lásd a *Rosda gruda és a Slovenski izseljenski koledar* (1973-tól *Slovenski koledar*) 1954-ben indult, ma is megjelenő sorozatait.
- 3 Kutatások indultak az alábbi gyűjteményekben: Történeti Levéltár, Ljubljana; Érseki Levéltár, Szlovénia Levéltára; A Szlovén Kommunista Szövetség Központi Bizottságának Archívuma; Marija Vilfan magángyűjteménye, NUK, Kézirat- és Hírlaposztály; Jože Gončar Központi Szociológiai Könyvtár – Szociológiai, Politikatudományi és Újságírói Fakultás, FSPN; az FSPN kutatóintézetének kiadványai; a Ljubljana-i Bölcsészkar Irodalmi és Folyóirat Könyvtára. Külföldön: British Museum, British Library, Archives Nationales, Bibliothèque Nationale.
- 4 Ezek bibliográfiáját lásd: *Bibliografija delavcev Instituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU s področja prucevanja slovenskega izseljenstva*. Ljubljana, Institut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1989. (Gépirat.)

Breda Čebulj-Sajko

Élőnyelvi konferencia Kolozsváron

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének élőnyelvi kutatócsoportja és az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete közötti együttműködés 1988 októberében egy budapesti, a következő októberben pedig egy újvidéki konferenciát tett lehetővé. 1990 szeptemberében már módunkban állt olyan konferenciát rendezni a Budai Várban, amelyen minden környező országbeli magyar kisebbség nyelvészei részt vehettek (vö. Regio 1990/4: 232.). A gyorsan és kiszámíthatatlanul változó politikai helyzet lehetővé tette, hogy 1991. szeptember 20-án a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszéke rendezhesse meg a soron következő konferenciát „A nyelvváltozatok és a nyelvi norma” címmel.

Péntek János tanszékvezető egyetemi tanár megnyitója után hat plenáris előadás hangzott el, ezt követően két szekcióban körülbelül 30 előadást hallhatott a szépszájú közönség. Az előadók egy része a magyar nyelvi norma és a nyelvjárások kérdéseit feszegette, mások a kétnyelvűségben élő felvidéki, erdélyi, vajdasági, angliai és amerikai magyarok magyar nyelvhasználatát vizsgálták, de elhangzott előadás a magyarországi románok román nyelvhasználatáról is.

Örvendetes vonása volt a kolozsvári konferenciának, hogy néprajzos is részt vett rajta: Keszeg Vilmos Pozsony Ferencsel közösen készített előadásából (*Nyelvhasználat és identitás viszonya a moldvai csángóknál*) a csángók nyelvi helyzetének és az asszimilációs trendeknek árnyalt elemzését kaptuk.

Kiemelkedő sikere volt a pozsonyi Lanstyák István és Szabómihály Gizella előadásának („Központi” és „helyi” norma érvényesülése a csallóközi Somorja gimnazistáinak nyelvhasználatában). A pozsonyiak a *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú* című nagyszabású vizsgálathoz módszertanilag is kapcsolódva azt vizsgálják, hogy az egyes kitüntetett magyar nyelvi formák közötti választásokat miként befolyásolja a kétnyelvű környezet. Vizsgálataik kezdeti fázisban vannak még, de eredményeik máris figyelemre méltóak. Kérdőíves adatgyűjtést folytattak a somorjai magyar tannyelvű középiskolások és az ottani szlovák iskolába járó magyar anyanyelvűek körében, majd – kontrollként – a csornai magyar gimnazistákkal is kitöltették kérdőíveiket. Elemzéseik nemcsak az egynyelvű magyarok és a kétnyelvű magyarok nyelvhasználati különbségeit tárták fel, hanem a magyar tannyelvű és a szlovák tannyelvű iskolába járó magyarok eltérő nyelvhasználatát is. A nagyszabású adatközlőnek és a profi módon összeállított kérdőívnek köszönhetően olyan diagramok tömegét mutatták be, amelyek – a konferenciát szervező Szilágyi N. Sándor hozzászólása szerint – a kisebbségi magyarok pszichikai és nyelvi gondjait, áttételesen bár, de teljes mélységében tükrözik.

A határokon belüli s kívüli magyar nyelvészek eddig négy konferenciát tartottak. Az első kettő anyaga megjelent (*Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest, 1990 és *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3. sz.). A harmadik konferencia kötetének megjelenése 1992 első negyedében várható. A kolozsvári tanácskozás előadásainak kiadását a helyi nyelvészek vállalták. Reméljük, hogy az 1992 őszén Nyitrán esedékes élőnyelvi konferencia mind a résztvevő kisebbségiek számát, mind az előadások színvonalát tekintve újabb siker lesz.

Kontra Miklós

Kivándorlás Közép- és Délkelet-Európából 1881–1940

Overseas Migration From East-Central and South eastern Europe, 1880–1940, ed. Julianna Puskás, Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. Studia Historica, Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 191. 246.

Ez a kötet nem mindennapi jelenségről tesz tanúságot. Az az érdeklődés, amely a hatvanas évek óta egyre inkább növekszik az európai és transzatlanti népek első világháború előtti és utáni migrációja iránt, eredményezte Európa e részének különböző országaiból származó kutatóinak együttműködését e téma kutatásában. A találkozók sorából csupán néhányat kiemelve megemlíthetjük a következő konferenciákat: 1980 Pozsony¹, 1981 Krakkó², mindkét konferencia a Közép-, Észak- és Dél-Európai emigrációs jelenségek elméleti és metodológiai kutatásaival foglalkozott; 1984 Budapest³, 1987 Zágráb⁴; s végül egy nagyon jól sikerült kétnapos kerekasztal „Közép-, Észak- és Dél-Európa emigrációs jelenségeiről 1880–1939 között” címmel, amelyet Puskás Julianna és Andrzej Brozek szervezett a belgiumi leuveni X. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson. Ez utóbbi találkozás bizonyította leginkább azt, hogy a közel egy évtizedes kapcsolatok, a viták és találkozók meghozták a maguk eredményét. A migrációs problematikával foglalkozó, Európa e tájékáról származó kutatók az óceánon túliakkal együtt sikeresen dolgozták ki a dialógus közös nyelvét.

A migráció problematikájával Dirk Hoerder (Bréma) foglalkozik a legszélesebb perspektívában *A migráció és a nemzetközi munkaerőpiac az atlanti gazdasági rendszerben* (21–42) című tanulmányban. A „sűrű”, számos ragyogó és provokáló állítással teli szövegből csupán néhány szempontot szeretnénk most kiemelni. A 19. század hetvenes éveinek gazdasági struktúrája és ipari fejlettsége nagyjából egy szinten mozgott az észak-amerikai és az európai államokban. Ezután következett be az atlanti gazdasági rendszer kiépülése, amely leginkább a széles körű mobilitásra épült: Ebben a gazdasági rendszerben a munkaerőpiac részlegesen nemzetközivé vált. A 19. század második felében a munkaerő iránti igény hirtelen megnövekedett. 1871–1890 között Berlin lakossága például 1 millióról 2,5 millióra növekedett. A Ruhr-vidéken egyenesen „lengyel bányák” kialakulásáról beszéltek. Az első világháború után ezek az emberek továbbvándoroltak Franciaország és Belgium felé. A korszak határán Németország városlakóinak 54%-át külföldi állampolgárok alkották. Hasonló volt a helyzet Bécsben is. Európában, ebben az időben az ipari proletariátus felét vagy még annál is nagyobb részét a falusi származású bevándoroltak első hulláma alkotta. Az atlanti gazdasági rendszer két részre osztódott, az első részét Észak-Amerika és Nyugat-Európa a mezőgazdasági tájba illeszkedő ipari szigetei alkották, a második részét pedig a nyugat-európai mezőgazdaság. Ugyanakkor Európa keleti felében ugyancsak léteztek hasonló, ragadozó módon fejlődésnek induló ipari központok, úgymint Prága, Bécs, Szentpétervár, Lódz, amelyek nem kisebb vonzerőt gyakoroltak a munkaerőre, mint amekkora Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Svájc vonzereje volt. Németország és Anglia ugyanebben az időben exportálni kezdte munkaerő-feleslegét; Bécs hasonló helyzetben volt. A hazai munkaerőhiányokat, amelyek a kivándorlás miatt keletkeztek, mindenki külföldi munkásokkal igyekezett kitölteni, azonban sehol sem érték el azokat az arányokat, amelyeket ebben az időben Amerika produkált. A szerző részletesen Németország példáját mutatja be. A vándormunkások Európa e térségének szinte az egész területét betöltötték.

Puskás Julianna tanulmánya, melynek címe *A Magyarországról kiinduló tengerentúli kivándorlás makro- és mikroanalízisének néhány összefüggése* (43–58.) két részből áll. Az első tömören jellemzi a magyarországi migráció legalapvetőbb jellemvonásait. Egyúttal több olyan kérdést is megfogalmaz, amely szinte állandóan a viták középpontjában áll, ilyen például a kivándorlást kiváltó okok kérdése. Azt állítja (51.), hogy a politikai tényezők ezen okok között csupán másodrangúak. Az elvándorlás „pionírjai”, azok, akik elsőként hagyták el

falujukat (hiszen a falvak leginkább, ha nem is kizárólagosan, az elvándorlás állandó tartalék bázisát képezték), a kézművesek és az iparosok voltak. De kérdés: ők miért vándoroltak ki? Miért választották éppen ezt, és nem más helyet letelepedésükhöz? A szerző szerint a kivándorlók 35-40%-a visszaérkezett Magyarországra. Az írás második része leginkább statisztikai adatokra támaszkodik, s ezeket aztán konfrontálni tudja a más típusú források adataival. Egy északkelet-magyarországi faluban fölvetett interjúsorozat tanúsága nyomán a mikroanalízist javasolja, és ezt azzal indokolja, hogy hasonló következtetések levonására különféle utakon lehet eljutni, különféle anyag és különféle módszerek felhasználásával. A kivándorlási láz ebbe a faluba meglehetősen későn, a 20. század elejére jut el. A falu a legszorosabb kapcsolatokat az USA-beli New Brunswickkal, majd később a két háború közti időszakban a kanadai Hamiltonnal alakított ki. Puskás többek között határozottan állítja, hogy a falut a leggazdagabbak hagyták el. A lengyel kutatók számára nem meglepő a szerző más, a visszavándorlókat illető megállapítása sem. Azon személyek többsége, akik Amerikából visszatértek 1-2,5 hold földet vásároltak maguknak (56.). A korábban feltett kérdésre azonban, vagyis arra, hogy milyen okok vezették a kivándorlókat a Magyarországra való visszatérésre, illetve az Amerikában való maradásra, a szerző nem ad kielégítő választ. Válaszában inkább csak arról beszél, hogy az óceánon túl való maradás egyfajta győzelemként is felfogható. (Ez anyagi, illetve szélesebb értelemben véve a társadalmi ranglétrán való emelkedésként értelmezhető.) Ez a megállapítás hiányérzetet hagy maga után. Reméljük azonban, hogy Puskás Julianna valamikor részletesebb és teljesebb mértékben is hozzáférhetővé teszi kutatásait. Munkája egyébként a lengyel kutatók számára a Dudy-Dziewierz-féle tanulmány⁵ klasszikus mintájára emlékeztet.

Gellén József (Debrecen) a *Az 1914 előtti magyarországi kivándorlás rendszerelméleti megközelítése* című referátummal szerepel (89–106), amelyben az A. L. Mabogunje-féle modell⁶ módosítását is elvégzi. Gellén azt állítja, hogy a migráció egy szelektív folyamat volt, amelyet nagymértékben előre lehetett látni, és hatással voltak rá a gazdasági, demográfiai és politikai körülmények mellett más tényezők is. Ezek egyike az a „belső” szervezethez volt, amely saját és egyre szélesedő információbázissal tudott operálni. Egy bizonyos szinten és egy bizonyos idő után ez a folyamat önmozgásúvá vált (hasonlóképpen vélekedik Hoerder: 33.). Arról a hatásról van szó elsősorban, amelyet a mozgalom növekedésével egyenlő arányban érkező információáradat növekedése jelentett. Bár az információt befogadók tábora ezeket a híreket csupán szelektálva fogadta be, attól függően, hogy ki volt a hírek feladója. A „nadrágos emberektől” származó híreket, akik általában le akarták beszélni a falusiakat a kivándorlásról, különösen „bizalmatlansággal fogadták” (91.). Az Óceánon túl kialakuló új társadalom tulajdonképpen a küldő közösséggel folytonos társadalomként jött létre, amely egyúttal a kitelepülésre ösztönző nyomás eszközévé vált. „Ezek az információs csatornák” (ez annak a rendszernek a teljes „konceptualizációját” jelenti, amely a társadalmi kommunikációt és annak terjedését foglalja magába, melyből az emberek merítettek) tradíciót szülő szokásokká változtak. Nyomukban „kitaposott ösvényeken” történt a kivándorlás.

A szlovákok a Monarchia magyar részének 12%-át alkották, és a magyarországi kivándorlók 43%-át képezték. Az elvándorlók ezen csoportjának 58,9%-a Szlovákia északkeleti részéből származott. Róluk négy szerző szól: František Bielik (Pozsony) *A szlovák kivándorlás az 1880–1939-es években. A kutatás problémái* (59-73.), Ladislav Tajták (Eperjes) *A szlovák kivándorlás okai és következményei* (74-88.), Ján Sirácky (Pozsony) *Az alföldi szlovákok kivándorlásának problémái a 19. század végén és a 20. század elején* (205–220.), és végül jelentős mértékben erről szól Monika Glettlér (München) *A magyar kormányok magatartása a szlovák kivándorlókkal szemben 1885–1914 között* (107–118.). A felsoroltak közül mindegyikük nagyjából megegyezik a mozgalom számarányaiban. Bielik 620 000 személyről (65.) és 750 000 amerikai-szlovákról beszél az első világháború előtti időszakban (62.). Tajták 0,5 millió személyt említ. Hasonlóra becsüli e számot Monika

Glettler is saját könyvében.⁷ Bielik írásában azonban nem kellőképpen támasztja alá a tanulmányban szereplő végső adatot. Azt írja (62.), hogy a szlovákok tömeges kivándorlása az USA-ba 1939-ben fejeződött be, ugyanakkor azonban nem fordít kellő figyelmet azokra a változásokra, amelyek az amerikai bevándorlással kapcsolatos törvények terén a húszas évek elejétől kezdve következtek be. Bielik általános érvénnyel ismerteti a kivándorlás okait és a történeteket. Néhány szóval említi az amerikai településrendszert, az amerikai szlovákok szervezeteit és sajtóját (a 63-64. oldalon amerikai szlovák újságok szerepelnek, M. Glettler a 108. oldalon ugyanezt magyar helyesírással közli). A tanulmány további, nagyobb részét az Óceánon túli szlovák csoportok szlovák irodalmának áttekintésére szenteli. Vele és Tajtákkal kapcsolatban is leszögezhetjük azon benyomásunkat, hogy a szerzők nem ismerik vagy nem használják a létező témával kapcsolatos amerikai szakirodalmat, úgymint Greene,⁸ J. G. Alexander,⁹ J. Barton,¹⁰ M. Stolarik¹¹ munkáit, melyeket 1980-ig publikáltak, s melyekhez hasonlóan Lengyelországban Thomas D. Marzik¹² jelentetett meg. Tajták Bielikhez hasonlóan, rámutat a túlnépesedés és a földéhség problémáira, mint a migrációs hullámok legbiztosabb kiváltó okaira. Ezen állítások általánosítása azonban valószínűleg további kérdéseket hordoz magában. A legnagyobb arányú változásokra 1870–1914 között került sor. Tajták és Bielik, de ugyanígy Puskás Julianna is (55.) azt sugallja, hogy a legszegényebb vidékekről történt a kivándorlás. Vegyük figyelembe, hogy a Kelet-Szlovákiáról írt munkájában M. Glettler (117.) azt állítja, hogy azokon a vidékeken, ahol a legkönnyebb és egyúttal a leggyakoribb volt a kivándorlás, a legkevésbé sem lehet a legszegényebkekről beszélni. A Tajtákétól és Bielikétől eltérő megállapításra jutott Kořalka is, aki (17. és 239.) a cseh vidékekre való elvándorlással foglalkozik, valamint Szlovénia kapcsán M. Klemenčič (238.), aki azt írja, hogy az elvándorlás közel sem a legszegényebb vidékekről indult.

Jiří Kořalka (Prága) *a Megjegyzések a cseh kivándorlás jövőbeni modelljéről* című tanulmányában rámutat a Csehszlovákiában a hatvanas évektől publikált témával kapcsolatos szakirodalom hiányaira és fehér foltjaira. Ezeknek részben az az oka, hogy Csehszlovákiába nem jutott be a nyugati szakirodalom, és azok a könyvek, amelyek amerikai cseh szerzőktől származnak, még a csehszlovákiai irodalomjegyzékekbe sem kerültek be. A szerző említést tesz Chady, K. Bichy, C. Klimensch, C. Mochann, J. Wendl, K. J. Freeze, J. Barton munkáiról. A listához hozzátehetnénk még V. Laska¹³ munkáit is. Ezek a munkák leginkább a cseh kivándorlásnak a Habsburg Monarchia idejéből származó történetével foglalkoznak, és nagymértékben támaszkodnak az ezzel kapcsolatos statisztikai adatokra. A Monarchia csehországi részeiről származó kivándorlók létszáma valós és abszolút számokban jóval kisebb volt, mint a Monarchia más részein. Kořalka a továbbiakban a cseh kivándorlás néhány jellemvonását is felvázolja; aláhúzza, hogy a tengeren túlra vándorlók többsége nem tartozott a legszegényebb társadalmi rétegbe. A mozgalom úttörői közt kézművesek és kisbirtokosok voltak (239.), s ami az érdekes, s erről egyetlen egy szerző sem beszélt az eddigiek során, Kořalka feldolgozza az örökösödési jog változásait is, amely 1868 után megengedte a paraszti birtok szabad felosztását. Ír a tömeges kivándorlás politikai következményeiről, amely emigrációs nyomást gyakorolt az 1848-1849-es elbukott forradalom egykori aktivistáira is. Hasonló nyomás nehezedett a munkás aktivistákra és a szakszervezetek vezetőire is a sikertelen sztrájkok, a rendőrségi üldözések következtében. A politikai radikalizmus szokatlanul jellegzetes vonása a cseh emigrációnak, sőt Kořalka említést tesz arról is, hogy úgy tűnik számára: a cseh antiklerikalizmus és a cseh emigránsok radikalizmusa nem hordozott magában az Osztrák-Magyar Monarchia időszakából származó elemeket. Mindennek közelebbi konzekvenciái már Amerikában mérhetők le. Ennek a csoportnak a megérkezése ugyanis kezdettől fogva együtt jár a szabadgondolkodók, a liberálisok, az aktív politikálók csoportjával való egybeolvadással.¹⁴ Ezek az emberek (V. Náprstek, L. Klácel, F. B. Zbrubek nem voltak szürke, megtört vagy csatát veszített menekültek, akik a sikertelen forradalmat követő repressziók elől menekültek volna. Amerikába teli örömmel és

tenniakarással vándoroltak ki. Tervük szerint Amerikában „a hegyre épült” kolóniát akarták kiépíteni, amelyben megvalósulhattak volna a társadalmi valóságtól alkotott elképzeléseik álmái. Náprstek saját naplójában már 1847-ben leírta elképzeléseit „az ideális amerikai-cseh társadalomról”.¹⁵ A cseh kivándorlás későbbi modelljének (a 19. század végén és a 20. század elején) Kořalka elképzelései szerint hasonlítania kellett volna a skandináviai és a német modellhez, sokkal inkább, mint az ugyanebből a korból származó szlovák, lengyel vagy magyar kivándorlási modellekhez

Ralph Melville (Mainz) tanulmányának címe: *A végleges kivándorlás és az időleges migráció: a zsidó, a lengyel és az orosz kivándorlás a cári Oroszországból 1861–1914* (133–142). Abból a 2,8 millió személyből, akik az 1899–1914 közti években Észak-Amerikába kivándoroltak, 40%-ban található zsidók, 28%-ban lengyelek, 11%-ban fehéroroszkok, ukránok, kisoroszkok, 9%-ban litvánok, 5%-ban németek. Azok az idénymunkások, akik Németország és Oroszország közt ingáztak, szinte teljes egészében lengyelek voltak (134, 137-138.). A szerző elsősorban a zsidó kivándorlást elemzi aprólékosabban. Ennek első fázisa egybeesik a délnyugat-oroszországi zsidóellenes pogromok hullámával, az 1881–1882. évben III. Sándor politikájának idején. 1891-ben 20 000 zsidónak kellett elhagynia a moszkvai kormányzóság területét. A második nagyobb kivándorlási hullám a század kezdetének időszakára esik (visszatérés Kisinyovba, Siedlce és Bialymstokba). 1904 és 1908 között 0,5 millió személy (a csúcst 1906 jelentette 125 000 személlyel), 1914-ig pedig további 300 000 személy emigrált. Ez a kivándorlás 25 kormányzóságot érintett (ezekben 4,9 millió zsidó lakott, a mozgalom központjai a szerző állítása szerint a délnyugati kormányzóságok voltak, a suwalski, lomzynski, plocki; a kownói, a wilnoi, grodzienski, mikski, mohylewski, witebski). Melville azt írja, hogy a „legtöbb esetben a kivándorlás a családok egészét érintette”. Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy sok korabeli, de napjainkban is publikáló szerző (akikre Melville nagyon keveset hivatkozik) hajlamos azt állítani, hogy a kivándorlási hullám kezdetén csupán az egyedülálló férfiak vándoroltak ki, és gyakran társultak hozzájuk legények és hajadonok is. A korabeli zsidó kivándorlás jellemvonásai megegyeznek a nem zsidókéival. Ugyanúgy, mint a galíciai vagy a királyságbeli parasztok, a kelet-európai zsidók is a jobb életet, a jobb fizetéseket keresve vándoroltak ki. Ugyanazon plakátok biztatták őket az aranykeresésre, mint amelyek más nyelveken is kint voltak az amerikai városok utcáin. A kivándorlók fiatal, nőtlen férfiak voltak, teli létfeltételeik javításába vetett beválatlan reményekkel (Melville inkább egész családok kivándorlásáról beszél). A pogromok kiváltó okként való feltüntetését már ugyancsak megkérdőjelezték. Sokan úgy vélték ugyanis, hogy a pogrom, ahogy jött, úgy el is múlik. Sokan, főleg az ortodox családfők ellenezték az emigrációt, és úgy vélték, hogy Amerika számukra „trayf”-ot¹⁶ jelent. Egyetértve a hagyományos szemlélettel Melville kiemeli (135.), hogy ebben a csoportban rendkívül ritka volt a visszatérés. „Az Oroszországot elhagyó zsidók döntése végleges döntés volt “ Ez azonban nem mindig volt így. Jonathan Sarn imponáló módon írja le, hogy leginkább 1900 előtt, de az első világháborúig kiterjedően is a zsidó kivándorlók 15-20% a tért vissza Oroszországba. Ezt a tanulmányt szintén érdemes fellapozni.¹⁷ A zsidók visszatérésének korabeli mozgalmát egyébként L. Krzywicki¹⁸ már áttekintette.

A tanulmány következő fejezete a lengyelek kivándorlásával foglalkozik az „orosz megszállás” területéről. Ezzel kapcsolatban csak azt jegyezzük meg, hogy minden egyes forrás és feldolgozás arról beszél, hogy a századforduló idején az USA-ban az innen származó lengyelek 80%-a segédmunkásként dolgozott, Johnstowban például a lengyelek 87%-a, Pittsburghban pedig a lengyelek 90%-a szakképzetlen munkásként volt foglalkoztatva.¹⁹

Félreértésre ad okot a tanulmány harmadik része, ahol Melville „az etnikai oroszok” kivándorlásáról beszél. Ezen a fogalmon ő leginkább a fehéroroszkok, ukránok és időnként a litvánok kiterjedt csoportjait is érti. Ez a pontatlanság az okozója annak, hogy szövegének főleg az utolsó része nem különösképpen értékes.

A délszlávok migrációjával három szöveg foglalkozik: Ivan Čizmić (Zágráb) *A horvátok kivándorlása 1880–1914* (143–167.), Vesny Mikačić (Zágráb) *A jugoszláv népek két háború közötti tengerentúli kivándorlása* (168–190.), Matjaz Klemenčič (Maribor) *A migráció történetének kutatási forrásai: Szlovénia példája* (191–204.).

A krakkói Jagellói Egyetemről Andrzej Brozek cikke *A lengyel területek 1939 előtti kivándorlásának forrásai és historiográfiai adatai* címmel szintén a forrásokról értekezik (119–132.). A tiszta fogalmakkal operáló jól kifejtett írás (ugyanazt sajnos nem minden publikált szövegre lehet elmondani ebben a kiadványban) kritika alá veszi az információkat, elemzi a forrásokat és a feldolgozott statisztikai és egyéb anyagokat, a levéltárak információit, a sajtót és más nyomtatott kiadványokat, beleértve a század elejétől a nyolcvanas évekig publikált e témával kapcsolatos irodalmat is.

A két utolsó szöveg Hoppál Mihály (Budapest) *Az etnikai identifikáció és a szimbolikus etnicitás a dél-indianai amerikai-magyarok körében* (221–226.) és Niedermüller Péter (Budapest) *Az emigrációkutatás antropológiai megközelítése* (227–235.) című írása. Hoppál először értelmezi a főleg az amerikai szociológiai irodalomban kibontakozó viták során kialakult definíciókat. Az inkább kommunikéhez, mint tanulmányhoz hasonlító írás összegzi azokat a megfigyeléseket, amelyeket 1984-ben magyar etnográfusok egy csoportja végzett a South Bend és Indiana területén. Niedermüller Péter cikke áttekintést ad az emigráció kérdésének szentelt kortárs amerikai antropológiai, folklorisztikai és etnográfiai irodalomról. Az ezzel kapcsolatos lengyel szálat Alexander Posem-Zielinski²⁰ foglalta össze.

Ahogy ez gyakran megtörténik, ebben az esetben is imponáló a könyv végén elhelyezett vita-összefoglaló. A felsorolt problémák a következő csoportokba rendezhetők:

1. *A belső és külső migráció kérdései.* Ebben a témában a folyamatok bonyolultságára helyeződik a fő hangsúly. A flamandok kivándorlásának esete például, akik francia nyelvterületekre vándoroltak ki, statisztikailag a belső migrációhoz tartozik, de kulturális szemszögből külső migrációról beszélhetünk (Hoerder 236.). Szó esett tehát a kulturális migráció tényéről is. A falusi származású kivándorlók kivándorlásának ügye az európai iparvidékekre ugyanazokat a problémákat veti fel, amelyeket az amerikai kivándorlás körülményei is tartalmaznak. 2. *A migráció geográfiai és etnikailag kevert területei.* 3. *A statisztika mint a migráció folyamatainak kutatásaival foglalkozó irodalom történeti forrása.* 4. *A migráció jellegzetességei.* Például: ki az elvándorló, és ki nem? Hoerder többek között rámutatott a munkahelyeiket változtató csoportok mozgására is. Čizmić ugyanakkor az úgynevezett lánc-migrációt említi. 5. *Az emigráció motívumai.* 6. *A visszavándorlás.* Hoerder feltételezi, hogy a kivándorlás, bevándorlás terminus használata elhomályosítja a történelmi folyamatok által vázolt képet. Sokkal megfelelőbb volna mindkét esetben a migrációt mint szakterminust használni. Tévedett ugyanakkor Gellén (242.), amikor azt állította a vita során, hogy legtöbben azok közül, akik visszatértek az USA-ból, egy-két évig tartózkodtak kint. Az USA-ból való visszatérés leggyakrabban öt év eltelté után következett be. Ugyanezt állítja Puskás J. (55.), és hasonlóak voltak a visszatért finnek, svédek, olaszok, görögök és lengyelek adatai is.²¹ 7. *Az etnikai tudat:* Hoerder kitart állítása mellett, hogy a visszatérők magukkal hozták a technikai tudományok új felfedezéseit ugyanúgy, mint a demokratikus társadalmi rendszer működésének alapismereteit. Ausztriában a visszavándorlók csoportját nemkívánatos elemekként tartották számon épp azért, mert visszatérve, „eszmékkal voltak telítve” (243.). A. Brozek ráadásul a kivándorlók szerepének tudja be az első világháború után Közép- és Kelet-Európában végbemenő függetlenségi folyamatok beindítását is. Ugyanő ennek tulajdonítja a migráció hatására végbemenő, a nemzettudatban bekövetkező változásokat is. Čizmić és Klemenčič kiemelték az etnikai sajtó szerepét ebben a folyamatban. 8. *Integráció és asszimiláció.* Brozek az asszimiláció és akkulturáció folyamatában a cenzúra kezdetét 1914-re teszi.

Az alatt a hét év alatt, amely az említett tanulmányok megírása óta eltelt, a tudomány

jelentős haladást ért el ezekben a kérdésekben is. Ha ez valóban így van, akkor mindez jelentős mértékben köszönhető a budapesti konferenciának, valamint azon találkozóknak, ahol Közép-Európa e témával foglalkozó kutatói találkozhattak egymással. A könyvben publikált állítások közül sok-maradandó része a szakirodalomnak a jövőben is. Ugyanakkor számos, most feltett kérdés még megválaszolásra vár. Köszönhető ez a Puskás Julianna által végzett szerkesztői munkának s e munka nagy jelentőségének.

Adam Waleszek

Fordította: Monika Sagun

JEGYZETEK

- 1 Zbornik: *Vyst'ahovallectvo a život krajanov vo svete*, Matica slovenská, 1982.
- 2 A konferencia anyaga megjelent nyomtatásban is: *Emigration from Norther, Central and Southern Europe: Theoretical and Methodological Principles of Research*. International Symposium, Krakow, November 9-11, 1981, Krakow, 1984, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Polonijne, 8.
- 3 A konferencián három más, a recenzált kötetben nem publikált referátum is elhangzott, Groniowski Krzysztofól, Wawrykiewicz Malgorzatától, Babinski Grzegorzól.
- 4 Az elhangzott referátumokat egy külön kiadásban jelentette meg a *Migracijske Teme* 1988. 1-2. című folyóirat.
- 5 Wies malopolska a emigracja amerykanska. Studium wsi Babica powiatu rzeszowskiego. Warszawa-Poznan, 1938.
- 6 Systems Approach to a Theory of Rural-Urban Migration. In: *Man Space and Environment*, eds. Englisch, P. W. Mayfield R. C., London-New York, 1972, 196-206.
- 7 Pittsburg - Wien - Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1990. Wien 1980, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Studien zur Geschichte der Österreich - Ungarischen Monarchie, Band XIX.
- 8 Greene, V. R.: *Slavic Community on Strike: Immigrant Labor in Pennsylvania Anthracite*. Notre Dame, 1968.
- 9 Staying together: Chain Migration and Paterns of Slovak Settlement in Pittsburgh Prior to World War I. *Journal of American Ethnic History I* (1981), no 1, 56-83.
- 10 Peasants and Strangers. Italians, Rumanians and Slovaks in an American City, 1890-1950. Cambridge, 1975.
- 11 Stolarik, M. - Megles, S. - Tybor, M.: *The Slovak Community in Cleveland*. Cleveland 1978, Cleveland Ethnic Heritage Series. Később Stolarik publikálta még: *Growing Up on the South Side. Three Generations of Slovaks in Bethlehem, Pennsylvania, 1884-1976*. Lewisburg, 1985.
- 12 Raport to stanie amerykanskich badan naukowych poswieconych emigracji slowackiej oraz slowackiej grupie etnicznej w Ameryce. *Przegląd Polonijni* 1984, nr 1, 81-90.
- 13 The Czechs in America 1633-1977. Dobbs Ferry 1978.
- 14 Vö. Bicha K. nem idézett munkájával: *Setling Accounts with and Old Adversary. The Decatholicization of Czech Immigrants in America*. *Social History-Histoire Sociale*, 8 (November 1972), 45-60.
- 15 Čapek T.: *The Czechs in America: A Study of Their National Cultural, Political, Social, Economic and Religious Life*. Boston 1920. 126.; Schnejrov R.: *Free Thought and Socialism in the Czech Community in Chicago, 1875-1887*. In: *Struggle a Hard Battle. Essays on Working Class Immigrants*. ed. Hoerder, D.: DeKalb 1986, 124, a továbbiak szintén érdekes megállapításokat tartalmaznak.
- 16 Vö. például Ewen, E.: *Immigrant Women in the Land of Dollars. Life and Culture on the Lower East Side, 1894-1925*. New York 1985. 53-57.; Howe, L: *World of Our Fathers*. New York 1976. 26-27. *What I Remember Clevelanders Recall The Shtetl*, ed. Lake, G. Cleveland, 1985, 9,19, 28.
- 17 Sarna J.: *The Myth of No Return: Jewish Return Migration to Eastern Europe, 1881-1914*. *American Jewish History*, 71 (1981-1982), 256-268.
- 18 Krzywicki, L: *Za Atlantykiem*, Warszawa, 1985. 334.
- 19 Vö. Morawska, E.: „The was Hope Here”. *The Polish Immigrants in Johnstown, Pennsylvania 1890-1930*. In: Renkiewicz F.: ed., *The Polish Presence in Canada and America*. Toronto 1982. 33; Morawska, E.: *The Internal Status Hierarchy in the East European Communities in Johnstown, 1890-1930's*. *Journal of Social History* 1982. No. 1., 80; Brody, D.: *Steelworkers in America. The Non-union Era*. Cambridge 1960, 96; *Zgoda* (Chicago), nr 22, 2 VI 1903 5.
- 20 Tradycja a etniczność. przemiany kultury Polonij amerykańskiej. Wrocław-Warszawa, 1982, és más munkák.
- 21 Vö. Walaszek, A.: *Reemigracja Ze Stanow Zjednoczonych do Polski po I wojnie Swiatowej, 1919-1924*. Warszawa-Krakow, 1983. 149-151.

Bevándorlás és nemzeti identitás: kihívások, lehetőségek

Nancy Green: L'immigration en France et aux États-Unis. Historiographie comparée. Vingtème siècle. Revue d'Histoire, no. 29. janvier–mars 1991. 67–82.

Jacques Voisard – Christiane Ducastelle: La question immigrée dans la France d'aujourd'hui. Paris, Le Seuil, 1990. 153.

Devenir suisse. Adhésion et diversité culturelle de étrangers en Suisse. Sous la dir. de Pierre Centlivres. Genève, Georg Editeur, 1990. 278.

Home: A Place in the World. Social Research, Vol. 58. No. 1. (Spring 1991)

Talán meglepő, hogy a fenti írásokat egy csokorba kötve kívánom bemutatni. Valóban igen különböznek egymástól, jóllehet mindegyik valamilyen formában a kényszerű vagy önkéntes vándorlást, illetve annak valamilyen következményét vizsgálja. Áll ez részben a New York-i New School of Social Research folyóirat számára is, amelyben tudós szerzők és művészek az „otthon” értelmét próbálják megragadni. Ebben az egyik fókuszpont épp az elvándorlás, a menekülés nyomán keletkező „otthontalanság” lett. Ha e publikációk különböznek is egymástól, mégis közös bennük, hogy valamilyen szinten azt a problémát (is) elemzik, hogy a bevándorlók, idegenek milyen hatással vannak az őket befogadó ara. Az újabb antropológiai kutatások nyelvén szólva azt az izgalmas kérdést érintik, hogy miként megy végbe a nemzeti, etnikai különbségek történeti, társadalmi fölépítése, kidolgozása, konstrukciója.¹

Nancy Green Párizsban élő amerikai történész, a migráció ismert kutatója² tanulmányában az amerikai és francia bevándorlástörténet nagyon tanulságos összevetését adja. Franciaországban a mai bevándorlás előzményei iránt az elmúlt pár évben nőtt meg igazán az érdeklődés. A motivációk egyértelműen a jelenkori problémákból fakadnak, hiszen a mai Franciaországban komoly társadalmi és politikai feszültségekkel jár a több mint 4,5 millió bevándorolt, illetve leszármazottaik integrálódása. Az újabb kutatások egyértelműen igazolják³, hogy az ország az Egyesült Államok mellett a modern népességáramlások egyik legfontosabb befogadó állomása volt. Nancy Green ki is hangsúlyozza, hogy az USA szempontjából a Franciaországba irányuló bevándorlás történetének „fölfedezése” az amerikai helyzet kivételességéről elterjedt nézetek elvetéséhez vezetett. Ha van valami különleges az amerikai bevándorlás történetében, akkor az leginkább a bevándorolt népesség hallatlan etnikai tarkasága. Természetesen más volt a két országban a migráció időbeli ritmusa, létszámbeli különbségek is vannak, de ne felejtjük el, hogy az USA kontinensnyi ország, s itt ma (az 1980-as adatok szerint) az össznépességen belül a kelföldi születésűek aránya csak 5,4% volt, Franciaországban viszont 1982-ben 6,8%. (Az USA-ban – e században – a külföldön születettek legmagasabb aránya 1910-ben volt, 14,8%, Franciaországban a korábbi 1931-es csúcs – 6,6% – épp a nyolcvanas években dőlt meg.) Nancy Green ezért úgy látja, hogy az amerikai és a francia helyzet közötti legnagyobb különbség nem annyira a bevándorlás történeti alakulásának eltéréseiben ragadható meg – e téren sokkal erősebbek a párhuzamok, mint a differenciák –, hanem annak módjában; ahogy az idegenek beáramlásának függvényében a nemzeti identitás megfogalmazódott. A „más”, az idegen képzele másként alakult a két ország története során. Ennek folyamatában feltűnő, hogy az óceán mindkét partján jelentős eltérés van a migráció valós története és a nemzet kollektív emlékezetében kialakult képe között. Gondoljunk csak arra a közkeletű, s csak az említett újabb kutatások által cáfolt állításra, hogy szemben az USA-val, Franciaország nem lett hazája bevándorló munkások tömegeinek, legfeljebb csak politikai menekülteknek.

A migráció és identitás viszonyát boncoló szerző legfontosabb mondanivalója az, hogy a

migráció társadalmi értelmezése, a viták és a problémafogalmi eszközei, beleértve a közvélemény, a politika, de még a szaktudomány fogalmkészletét is, mindkét országban az állami-nemzeti identitás meghatározásának eszközéül szolgáltak. Jól tetten érhető ez a terminológiák szintjén is. Az idegenből érkező népesség beáramlása, befogadása ugyanis mindkét országban sajátos nyelvi kifejezések, metaforák kialakulásával, s ezek tartalmi változásával járt együtt. A külföldről érkező idegenek, a „mások” megnevezésére használatos kifejezések a nemzet, a nemzetiség, az állampolgárság eltérő képzeteit is magukba foglalják.

Franciaországban például sokáig egyáltalán nem használták a „bevándorló” kifejezést, helyette az „idegen” fogalma élt. Ez utóbbi a franciában az állampolgárság hiányának és a kulturális másságnak értelmét egyaránt tartalmazza. Ez a szóhasználat részben arra vezethető vissza, hogy Franciaországban a modern urbanizáció kezdetben főként belső vándorlás következménye volt, s csak a 19. század végétől jelentek meg a külföldi – „idegen”, a nemzetén kívül álló – munkások nagyobb tömegei. Míg Franciaországban a bevándoroltakra tehát elsősorban „idegenként” tekintettek, addig az Egyesült Államokban látszólag – gondoljunk az „olvasztótégely” képzetre, de akár annak kritikai elméleteire is –, virtuális amerikaiak láttak bennük. Vagyis: az amerikai „bevándoroltak” mint az amerikai nemzet potenciális alanyai jelennek meg, s a vita csak arról szól, hogy miként vál(hat)nak „igazi amerikaiakká”. E kép azonban – mint Nancy Green rávilágít – hamis. A részizagságok ellenére hamis, mert nincs tekintettel arra, hogy a bevándorlásról az USA-ban is különböző vélemények, képzetek alakultak ki. Nem igaz az a romantikus nézet, hogy Amerika mindig is tárt karokkal fogadta a bevándorlókat. Ezzel szemben tény, hogy századunkban az amerikai bevándorlást a különböző intenzitású és jellegű korlátozások sorozata jellemzi. A francia kutatók ezzel a ténnyel a 20. századi Franciaország viszonylagos nyitottságát állítják szembe. (Legalábbis 1975-ig tartó érvénnyel.) Az Egyesült Államokban az idegenekkel szembeni ambivalens - tehát nem állandó, nem mindig pozitív – viszonyulás megnyilvánul a bevándorlás története során kialakult, majd újabb változatokban megjelenő diszkriminatív szemléletben is, amely mindig éles határvonalat húz a „régire”, a korábbi bevándorlás és az „újakra”, a későbbiek között. Ez a szemlélet Franciaországban sem ismeretlen. Az „újakhoz” itt is, ott is *a másság* olyan képzete fűződik, amely az *integrálódásra való képtelenséget* sugallja.

Tanulságos, hogy az elmúlt évtizedben az „olvasztótégely” metaforáját milyen céllal vették át a franciaországi politikai s szakmai vitákban; publikációkban. A metafora az USA-ban is többjelentésű, ma már bőséges irodalom foglalkozik értelmezésével⁴ Franciaországi átvételével, miként az amerikai bevándorlástörténetből vagy a történeti, szociológiai irodalomból merített más analógiákkal a kulturális pluralizmust és az ország bevándorló jellegét kívánták hangsúlyozni. Az átvétel a fogalom jelentését illetően csak részleges, funkciója az, hogy a francia nemzet jellegének újrafogalmazása érdekében, a politikai és kulturális homogenitással, az államnemzeti ideológiával szemben egy alternatív modellt képviseljen. A kölcsönzés tehát pontosan meghatározható szükségletek miatt következett be, s leegyszerűsíti a fogalom eredeti, sokrétű értelmét. A történeti munkák a francia identitás körül forgó viták keresztüzébe kerültek, s háttérre adnak a bevándorlás mai problémáihoz.

De mit is jelent a bevándorlás kérdése a mai Franciaországban? Mint eddig a történeti vizsgálatok kapcsán röviden jeleztem, a hagyományos francia nemzetkép cáfolatát és a pluralizmus kihívását.⁵ Ugyanakkor az utcán, a közéleti, politikai vitákban az intolerancia növekedését, ami például Le Pen zajos sikereiben is megnyilvánul. „Az idegengyűlölet, a rasszizmus, az antiszemitizmus a társadalmi erkölcs nyilvánvaló pornográfiájává váltak Franciaországban” – írja esszéjében Julia Kristeva irodalomtörténész, pszichoanalitikus, maga is külföldről bevándorolt francia.⁶ A társadalomban komoly ellentmondások feszülnek. De mint egy friss közvélemény-kutatás jelzi, az emberek meglehetősen következtelenek a bevándorlás kérdésének megítélésében. Míg ugyanis a megkérdezettek 64%-a vélte úgy, hogy a bevándorlás veszélyezteti a francia azonosságot, addig 59%-uk szerint Franciaországban a

népesség sokrétű származása gazdagítja a nemzeti identitást. Ahol ez a felmérés megjelent, a L'Express hetilap egyik legújabb száma, olyan, mint az „etnikai reneszánsz” virágkorában; a hetvenes évek elején a „gyökereket” ünneplő bármely amerikai magazin: térkép, grafikon a bevándorolt etnikumokról, s arcképcsarnok a nemzeti panteon külföldön született nagyjaival. De ugyanakkor a folyóirat alkalmi összeállítása inkább a kelet- vagy közép-európai olvasónak ismerős címmel készült: *Mit jelent franciának lenni?*⁷ Persze a válsághangulatnak vannak más elemei is – főként az egyesülő Európa kihívása –, de kétségtelen, hogy a bevándorlás ma a nemzeti tudat és érzés egyik kulcskérdése. A történész, Maurice Agulhon egy előadásában úgy fogalmazott, hogy a franciák nemzeti mivoltukat többnyire – a magyar olvasó talán kicsit meglepődve húzza föl a szemöldökét – külső félelmek viszonylatában határozták meg. Szerinte ma ezeket inkább a belülről jövő felbomlás (szeparatizmus, asszimilálatlan bevándoroltak, antipatriotizmus vagy ezek összessége) által kiváltott félelmek, a belső veszélyérzet váltották föl.⁸

A mai franciaországi bevándorlással kapcsolatos kérdések tömör, lényegre törő summája Jacques Voisard és Christiane Ducastelle könyve. Áttekintésük során ők a társadalom sebezhetőségére világítottak rá. Arra, hogy a bevándorlás problémáját a politika nem a kellő figyelemmel és hozzáértéssel kezelte. A kormányzat például hosszú ideig megfelelő információkkal sem rendelkezett a bevándoroltak számáról, problémáiról, tevékenységéről. A körökben működő nem kormányzati szervek tevékenységét sem követték figyelemmel. Sok szempontból a politikai rendszer egésze is „felkészületlen” volt a bevándorlókkal szemben. Az állampolgárság kérdésének problémái, a szavazati jog körüli, mais tartó huzavonák mögött politikai viták húzódnak meg. A szerzőpár tehát a idegenek, bevándorlók és a befogadó ország találkozásában a politikai krízishelyzetet domborítják ki.

A politikai problémák mellett a francia „bevándorolt kérdés” lényege a különböző kulturális háttérű népcsoportok integrációjának kihívása. Röviden: a krízist *nem* a bevándorlók számának növekedése jelenti igazán, hiszen létszámuk a nyolcvanas években viszonylag stabil, s a növekményt a már Franciaországban születettek adják. A változás lényege – Nancy Green cikkére utalva – az, hogy az „idegenek” „bevándoroltakká”, „etnikai csoportokká” váltak, vagyis tekintélyes hányaduk nem időlegesen, a visszatérés reményében él Franciaországban, hanem véglegesen ott kíván megtelepedni. Más szavakkal: a nemzetet kívülről érkező résztvevők státusát igénylik politikailag, de kulturálisan és a nemzeti identitást illetően is. Az integráció konfliktusainak három fő színtere van: az iskola, a lakókörnyezet és a munkaerőpiac. Közötök csak az oktatást említem. Ma az elemi iskolások 25%-a „immigrés”, Párizs, Lyon, Marseilles számos iskolájában pedig ennél is többen. Hogyan lehet az iskolarendszerben megszüntetni minden diszkriminációs és szegregációs mozzanatot? Milyen súllyal szerepeljen az idegen származású gyerekek anyanyelve, kultúrája a francia iskolák tananyagában? Tanítsák-e például a portugált *minden* diáknak olyan iskolákban, amelyekben jelentős ugyan a portugál származású gyerekek aránya, de ahová mások is járnak? Milyen szerepet szánjanak az arabnak mint általános idegen nyelvnek a középiskolákban? Egyáltalán, jogos-e az arabot idegen nyelvnek minősíteni Franciaországban?

Ez utóbbi kérdés már azt a problémát érinti; amely ma a legégetőbb. 1986-ban a bevándoroltaknak már csak 40%-a európai (845 000 portugál, 370 000 olasz, 342 000 spanyol). 35%-uk származik a Maghreb országokból (712 000 Algériából, 576 000 Marokkóból, 230 000 Tunéziából), további 4% más afrikai országokból érkezett. Szintén 4% a törökök s 5% az ázsiaiak aránya. A fogadó társadalom és a bevándorlók közötti kulturális, nyelvi különbségek jóval nagyobbak, mint a korábbi bevándorlási korszakokban. Különösen élesen vetődik föl az integrálódás kérdése a vallási differenciák miatt. Ma több mint 2,5 millió muzulmán lakik az országban. Állampolgárságukat tekintve akár franciák, akár nem, az iszlám franciaországi befolyásától ma már sem kulturális, sem politikai értelemben nem lehet

eltekinteni. (Az iszlám kérdése és a vele kapcsolatos politika túlnő a bevándorlás szűkebb problémáin.) Úgy tűnik, hogy az idegenek beilleszkedési konfliktusait a kapcsolatba került felek közötti kulturális távolságok mélyítik el. Hasonló fejlemények a délkelet-ázsiai és a spanyol nyelvű tömegek mai észak-amerikai beáramlása nyomán is megfigyelhetőek, de a történeti vizsgálatok tanulságai arra figyelmeztetnek, hogy a kulturális másság tényét nem szabad túlértékelni. A másság képzete történetileg változó kulturális konstrukció. Az 1910-es években az USA-ban a kelet-európai paraszti bevándorlókat tekintették asszimilálhatatlan tömegnek. Franciaországban a húszas években a beözönlő olasz munkásokkal szemben voltak atrocitások. Remélhetőleg a megfelelő kulturális kiegyenlítődéssel előbb-utóbb most is bekövetkezik majd, de Jacques Voisard és Christiane Ducastelle szerint az együttélés és a beilleszkedés csakis a korábnál sokkal tudatosabb politikával segíthető elő.

Az idegenek integrálódásának jogi-politikai megoldása az állampolgárság elnyerése. Ez ugyanakkor egy szimbolikus aktus, amely a bevándoroltat a befogadó ország nemzeti tagjává avatja. A svájci tanulmánykötet az állampolgárság megszerzésének folyamatát, ezt az önkéntes adaptációt mint kulturális jelenséget vizsgálja. A kiadvány egy konferencia előadásait tartalmazza, amit a neuchâtel-i etnológusok egy hosszabb kutatás – „Az állampolgárság megszerzése és a kulturális pluralizmus: etnológiai megközelítés” – egyik fázisaként rendeztek. Kutatásukban az identitás témáját kívánják körülhatárolni, mégpedig ellentétben a másság viszonylatában. A nemzeti identitást a naturalizáció prizmáján keresztül szemlélik, amit az eddig mondottak fényében úgy is fogalmazhatunk, hogy a „svájciasság” mibenlétét a kulturális másság kihívása alapján próbálják szemügyre venni.

Az etnológus; szociológus, nyelvész, történész előadók a Svájcban élő idegenek integrációjának részben történeti példáiról, részben a mai helyzetről szólnak. Nem volt azonban céljuk a bonyolult, nehézkes és nem utolsósorban igen költséges svájci állampolgársági eljárás megjavításához, egyszerűsítéséhez recepteket adni. Ennek ellenére a kötet nem nélkülözi a kritikai élt, mártások azáltal sem, hogy ráirányítja a figyelmet a „mi” és „ők” között húzódó korlátokra. Svájc és az idegenek együttélése – mint a szerkesztő ironikusan írja – nem szerelmi történet. Az állampolgársági befogadás átmeneti rítusa inkább érdekházasság. Ugyancsak kritikai, akár közvetlen politikai üzenetként is fölfogható az egyik, az új állampolgároknak a naturalizáció menetéről vallott véleményét összegző tanulmány megállapítása: a jogi aktus nem szünteti meg automatikusan az egykori „kivülállók” és a „bentiek” közötti határokat. A naturalizáció nehézkes menetét, a hatóságok önkényes packázásait különösen a jobb helyzetben lévő új polgárok tették szóvá. Az alacsonyabb státusúak pragmatikusabbak voltak, inkább az aktustól várható előnyöket tartották fontosnak.

Az állampolgári jogok megszerzését a svájci „idegeneknek” csak nagyon kis százaléka választja. Évente alig 1%-uk, ami a nyugat-európai országokhoz képest az egyik legalacsonyabb arány. Feltűnő, hogy a Svájcban született második generáció tagjai sem kívánnak nagyobb mértékben svájci válni. Az okok között a restriktív politika mellett két kutató is az azonosságtudat szimbolikus oldalát emeli ki. Kutatásaik nyomán úgy vélik, hogy a naturalizáció kizárja a „különbözőség jogát”. A „kétkultúráság” vagy a kettős kötődés, mely utóbbiról André Reszler⁹ genfi professzor nyújt magyar vonatkozásai miatt is élvezetes képet, kevésbé egyeztethető össze a 19. századból eredő nemzetállami állampolgárság fogalmával. (Ez persze Svájc sajátos fejlődése miatt sok elemében különbözik más európai példától.) A másodgenerációs svájci fiatalok számára egy olyan identitás a vonzó, amely nem állítja az individuumot választás elé, s amely ezáltal megtöri a „nemzeti” és az „idegen” kettősségét. Svájc – méltán csodált – kulturális pluralizmusa az állam federális szerkezetén alapszik, de ez a kultúrák különbözőségét nagy merevséggel, territoriális módon intézményesíti. A svájci „idegenek”, migránsok kulturális mássága ebből a szempontból válik a fennálló modell kritikájává.

Miként az észak-amerikai, a francia helyzet mutatta, a külföldről származó népesség a

demokratikus intézményekkel alaposan körülbástyázott legpluralistább európai országban is kihívást jelent, s a nemzeti identitás újrafogalmazását kívánja meg. Valószínűleg igaza van Dominique Schnappernek abban, hogy – mint a kötet egyik legfontosabb írásában kifejti – egy új nemzetkoncepció kidolgozására van szükségünk. A német és a francia modell helyett a mai liberális demokrácia szükségleteit a nemzet „harmadik koncepciója” teljesíthetné ki leginkább. Ennek lényegét négy síkon a következőkben határozza meg: a modell alapvetően sem nem kulturális (organikus, etnikai), sem nem politikai, hanem gazdasági-társadalmi jellegű. Ideológiailag nem a „vér és rög” vagy a politikai akarat, hanem a Raymond Aron által kifejtett „republikánus elitizmus” és az állampolgári szolidaritás jellemzi. A benne működő társadalmi kötelékek eszközjellegűek, szemben a francia modell szerződés- s a német közösség-típusú kapcsolataival. A nemzet kohéziós erejét az iskola valósíthatja meg, de nem csupán a hagyományos módszerekkel, amikor az oktatás a citoyen neveléséről gondoskodik (francia modell), vagy amikor a német modellben a hangsúly az egységes kulturális örökség átadására kerül. A „harmadik koncepció” szerint a nemzet modern kommunikáció-, érték- és kultúrközösségének kialakítását az iskola a társadalmi önvédelem (protection sociale) szervei és technikai ismereteinek átörökítésével valósíthatja meg. Más szavakkal: a modern társadalomban az iskola a „politikai legitimitáció központi szerve, szíve”, mely a képességek, s nem egyszerűen az örökség átadását célozza. Ez a fölfogás – hangsúlyozza a szerző – a másik két nemzetkoncepcióhoz hasonlóan egyszerre a valóságos folyamatokat megvilágító, azaz leíró, s egyben célként értelmezhető, azaz normatív jellegű. Segítségével – noha ezúttal csak elméleti vázát villanthattam föl – termékeny gondolatok fogalmazódhatnak meg arról, hogy mivé is válik, válhat a nemzet a modern társadalmakban.

Az individuuum, aki saját elhatározásából szülőföldjének végleges vagy időleges elhagyását választja, illetve kényszerből vagy bármilyen más tényező hatására tőle megválni kényszerül, nemzetéhez való tartozását, annak válságát sokkal személyesebb síkon éli meg. A nemzetbál való kiszakadás leginkább az otthon elvesztésének rendszerint kritikus élményeiben ölt testet. Erről szól – több más mellett – a New York-i New School folyóiratának új száma, amely szintén egy igen érdekes konferencia anyagát adja közre. Társadalomkutatók, filozófusok, művészek cserélték ki gondolataikat az otthon, a haza problémájáról. Szimbolikus értelmű, hogy egy *ilyen* eszmecserére épp *itt* került sor, azon az egyetemen, amelyet – legalábbis részben – a második világháború éveiben a száműzöttek egyetemeként ismertek, s abban a városban, amelyiket mais a bevándorlók Bábeként, másfelől sajnos a hontalanok egyik „fővárosaként” tartunk számon.

Ezúttal csak azért szeretném e kiadványra fölhívni a figyelmet, mert igen nagy hangsúllyal tárgyalja az elvándorlás, a menekülés, a száműzetés és az otthon egymástól elszakíthatatlan gondolatkörét. Ha például fentebb azt állapíthattuk meg, hogy a francia – részben a svájci – identitást az idegenek tükrében fogalmazzák újra, akkor itt azt látjuk, hogy az otthon s a haza érzete az attól való elszakadás, vagyis ugyancsak az ellentét által válik igazán tudatossá.

De mit is jelent a konferencia centrumába helyezett fogalom? Nincs tér a részletes elemzésre, ezért csak Erick Hobsbawm – személyes emlékek alapján megfogalmazott – véleményét értelmezem. Az otthon kettős jelentésű. Részben a privátszférát jelenti, triviálisan szólva például szűkebb lakókörnyezetünket. Ezt fejezi ki a német *Heim*, a francia *chez soi*, s a magyarban a szorosabb értelemben vett *otthon*. Ez az „otthon” lényegét tekintve személyes, egyéni, szubjektív világ. A kötetben Tamara K Hareven történetileg tekinti át az otthon és a család kapcsolatát. Az antropológus Mary Douglas pedig e személyes tér szerveződési rendszerét elemzi. Ugyanakkor az otthon tágabb keretek között alapvetően közösségi nyilvános tér is, kollektív jellegű. Ez a *haza* – bármilyen szociális, kulturális „kiterjedésben” is értelmezzük – nem a mi individuális világunk, hanem – mondhatnánk – a közösségi értékek és a kommunikációs kapcsolatok hálózata. Ehhez már más a viszonyunk, mint szubjektív otthonunkhoz. Azért kapcsolódunk, kötődünk hozzá, mert nem kívánunk, nem tudunk

egyedül lenni, de amely – Hobsbawm szerint – tőlünk, választásunktól függetlenül megy a maga medrében. S épp ez a politikai menekültek tragédiája. Az otthon szubjektív világát idegenben is őrizhetjük, az eredeti élmények adott esetben „visszahívhatók”, ám a haza kollektív folyamatát idegenben nem tudjuk fönntartani. Aki a visszatérést választja, egy új országba tér vissza.

Fejős Zoltán

JEGYZETEK

- 1 A hasonló szemléletű munkákat idézve legutóbb: Segal, Daniel A: „The European”, *Allegories of nacist purity. Anthropology Today*, Vol. 7. No. 5, October 1991. 7–9. V.ö. Nemzeti kultúra. Janus, VI. 1. (1989).
- 2 Green, Nancy. *Les travailleurs immigrés juifs à la Belle Époque*. Paris, Fayard, 1985.; Fontos újabb tanulmányai L'histoire comparative et le champs des études migratoires. *Annales ESG* novembre-decembre 1990, No. 6. 1335–1350.
- 3 Leveau, Rémi-Schnapper, Dominique: Etre immigré en France. In: *Histoire de la vie privée*. Ariés, Phillippe – Duby, Georges (dir.). Tome 5. De la Première Guerre mondiale à nos jours. Paris, Seuil, 1987. 491–525.; Noiriél, Gérard: *Le creuset français: Histoire de l'immigration XIX–XXe siècle*. Paris, Le Seuil, 1988.; Kaspi, André–Marés, Antoine (dir.): *Le Paris des étrangers*. Paris, Imprimerie nationale, 1989.; Lequin, Yves (dir.): *La mosaïque France Histoire des étrangers et de l'immigration en France*. Paris, Larousse, 1989; Milza, Pierre: *L'immigration en France au XXe siècle*. Paris, Armand Colin, 1990. A kézirat lezárása után jelent meg: Migration and Migrants in France. Ed. by Miles, Robert – Singer-Kével, Jeanne. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 14. No. 3. July 1991 (Special Issue).
- 4 Ezúttal nincs hely bemutatni a szerző értelmezését, de a tanulmányban ő is részletesen foglalkozik a kérdéssel. V.ö. Highman, John: *Send these to me*. Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1984.
- 5 Pinto, Diana: Pluralisme et identité française: l'enjeu des années 80. In: *L'identité française*. Copenhague, Akademisk Forlag, 1989. 34–49.
- 6 Kristeva, Julia: *Lettre ouverte à Harlem Désir*. Paris, Rivages, 1990. Harlem Désir alapította 1985-ben az SOS-Racisme mozgalmat.
- 7 „Etre français, c'est quoi?” *L'Express*, No. 2102. 25 octobre 1991.
- 8 Agulhon, Maurice: La fabrication de la France, problèmes et controverses. In: *L' autre et semblable Regards sur l' ethnologie des sociétés contemporaines*. Paris, Presses du CNRS, 1989.109–120. (109)
- 9 Lásd még könyvét: *Mythes et identité de la Suisse*. Genève, Georg, 1986.

A román nacionalizmusról – amerikai tükörben

Gilberg, Trond: Nationalism and Communism in Romania. The Rise and Fall of Ceausescu's Personal Dictatorship. Boulder–San Francisco-Oxford, Westview Press, 1990. 289.

Verdery, Katherine: National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania. Berkeley-Los Angeles-Oxford, University of California Press, 1991. 406.

A kelet- és közép-európai térségben nagyobb teret foglalnak el a nemzeti létkérdések, mint Európa egyéb régióiban. Amennyiben ezt a jelenséget nacionalizmusnak tekintem, ezen olyan etnicitáson alapuló eszmerendszert ének, amely „nemzet”-nek nevezett politikai közösség megteremtését célozta mind a már létező, mind a még létrehozandó államkeretben. A nacionalizmus csupán pejoratív értelmű kezelése nem veszi figyelembe, hogy a „jó”, illetve „rossz” jelenségek elhatárolása nagyon szubjektív eljárás. Kétségtelen, hogy a jelenkor „ésszerűtlen” fejleményei, a köznyelv pontatlanságai befolyásolják ítélőképességünket. Hajlamosak vagyunk arra, hogy a nacionalizmus fogalmát csak megbélyegző értelemben használjuk, s ez megnehezíti az elemzést.

Nem vált be Marx és Weber felfogása, miszerint a nemzeti identitás olyan archaikus jelenség, amely a társadalmi modernizáció folyamán kihal. A nacionalizmus a modern korszakban alakult ki, és velejárója az állampolgári közösség igényének. Nagyon fejlett társadalmakban is megfigyelhető, s pozitív lélektani szerepet játszhat.

A nemzeti közösségeket azonban valóban jellemzi egy bizonyos intolerancia, amely a közösséggel szemben álló másság eltörlésére irányul. De nem csak ilyen nacionalizmus van. Többek között térségünk nacionalizmusaiban az olyan Európa-tudat is tapasztalható, amely a saját nemzet európaiságát a nemzeten belüli pluralizmus vonásának tekinti, ugyanakkor fölroja a szomszédok ilyen értelmű európaiságának hiányát. Az „európai” jelző használatának összehasonlító kutatása érdekes eredményekkel járna.

Gilberg és Verdery könyve olvastán is megfigyelhető a nacionalizmus ilyen kettős jellegének értelmezése. Pedig két nagyon eltérő szakmai megközelítésről van szó: Gilberg politológus, Verdery antropológus. A két mű arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért vált a nacionalizmus a Ceausescu-korszak olyannyira jelentős tényezőjévé.

Gilberg a szakirodalom nagyobb részével egyetértve, a nacionalizmus kormányzási, instrumentális szerepére helyezi a hangsúlyt. Az 1945 előtti román politikai kultúrát illetően megállapítja, hogy azt három, a polgári öntevékenységet aláásó tulajdonság jellemzi, amelyek az oszmán korszak óta hagyományozódnak. Ezek: bizalmatlanság minden központi hatalommal szemben, a tömegek közömbössége, valamint a szó és a cselekvés közötti szakadék. Ezek a vonások segítették a kommunisták gyors előretörését is. A szocializmus nacionalizmus-ellenessége már a korai 1960-as években halványulni kezdett, de a Ceausescu-korszak „jelentős mérföldkövet jelent a román nacionalizmus és a nemzeti kommunizmus kifejlődésében”.

Korábbi kutatásaira alapozva Gilberg azt vizsgálja, hogy ebben az utóbbi harminc év káder- és gazdaságpolitikája milyen szerepet játszott. A káder-rotáció olyan szolgál, szakmailag képzetlen és korrupt hivatalnokréteget szült, amely meglepően emlékeztet a Phanariota-korszakéra. De hibás lenne ezt az önemésztő rendszert Ceausescu kudarcának elkönnyvelni. Sőt: „ha annyira rossz, miért nem bukik meg?... Valójában olyan ügyes, hogy sikerült egy egész ország 23 millió lakosát – jó vagy rossz értelemben –, de átalakítani.” A „civil társadalom” modellje helyett a „megmozgatott társadalom” valósult meg. A gyors fejlődés folytán kialakult egy vegyes gazdaság, amely szakmai elitjének érdekében szólalt fel

Ion Iliescu egy 1987-ben megjelent, az ideológia túlértékelését bíráló cikkében. A rezsim ekkor már válságba került. A részint jelképesen, részint a valóságban viszonylag független gazdaság- és külpolitika kezdett kifulladásra. A diktátor egyre inkább „a sovinizmus, s nem egyszerűen a nacionalizmus” eszközéhez fordult. A politikai kultúra hagyományai és az állami gazdaság által „atomizált” társadalom lehetővé tették ennek látszólagos sikerét.

Kevésbé hagyományos Verdery megközelítése, s ezért konklúziói is újszerűek. A szerző nem használja a „nacionalizmus” kifejezést, mert „a kelet-európaiak szemében – mint írja – ennek negatív értelme van, amelyet elkerülni szeretnék.” Helyette az „ideológia” fogalmával dolgozik, amin a „tettekben megnyilvánuló képzeteket, nézeteket” érti. Őt nem a nemzeti tudat vagy az ideológiák tartalma foglalkoztatja, hanem az a mód, az a folyamat, amely révén a román értelmiségiek Ceaușescu alatt a nemzeti identitás kérdéséről vitáztak. Ezt a folyamatot „kulturális politikának” nevezi, mely régebbi viták 1965 utáni újraélesztésének az eredménye. Összefoglalóan megállapítja, hogy „ez a nemzeti ideológia megtörte a marxista beszédmódot, és így – annak ellenére, hogy a kommunista párt láthatóan kisajátította azt –, a párt legitimitásának megtörésében nagy szerepet játszott”. A kiszabadult vita egyre nagyobb teret nyert, mellőzve nemcsak a marxizmus ideológiáját, hanem a pártapparátus irányító szerepét is.

Verdery aláhúzza – még határozottabban, mint Gilberg – a nemzetről szóló vita régi hagyományát a románoknál. Ennek mozgatórugója az „endogén”, vagyis a belső adottságokat, jellemzőket hangsúlyozó, illetve az Európához való kapcsolódást kidomborító nézetek csatározása. E polémia fontos állomásai: a 18. századi vallásunió, a múlt századi „Junimea” irányzat, a két világháború között a Blaga és a Lovinescu körüli viták. Az 1960-as évek belharcaiból keletkezett viszonylagos mozgásszabadság lehetőséget nyújtott az értelmiségnek arra, hogy burkolt formában felelevenítsék a régi vitákat. Módszerűl szolgált a vitatott szerzők „ártatlan” szövegeinek újraközlése, az ismertebb szövegek újrapublikálás általi „kisajátítása”, „geneológiai kisajátítása”, azaz: sajátos átértékelése, s végül a vitatott tézisek nyílt fölvetése.

Érdekes következtetésre jut Verdery annak kapcsán, hogy miként alakulhattak ki alapvető, nyilvános viták egy olyan rendszerben, amely meglehetősen a monolit egysége törekedett. Uralmi eszközül a román pártállam nem az életszínvonal emelését (mint Magyarország), hanem az ideológiát választotta. Ezzel megnövelte az értelmiségiek politikai szerepét. Konrád és Szelényi tézisének módosítva, a szocializmus motorját az elosztási hatalomra való törekvésben látja. Valójában ez, s nem a tervek teljesítése mozgósítja a gazdasági vezetőket, s ennek analógiájára, a kulturális intézmények vezetőjét. Az intézeti igazgató a kutatási feladatok, presztízskiadványok, a főszerkesztő a tekintélyes szerzők megnyerése révén növelhették hatalmukat. Ez különösen az 1980-as években érvényesült, amikor a gazdasági válság következtében csökkentették a kulturális intézmények szubvencióit, és ezek kvázi-piaci viszonyokra szorultak. Az intézetek és a kiadók egyre komolyabb harcba, ellentétbe kerültek egymással, ezzel látványos sikerekre törekedtek.

Az értelmiségiek nagyjából tisztában voltak azzal, hogy az endogén nacionalizmus az államhatalom érdekeit is szolgálhatja. Ceaușescu nemzeti vonala észrevehető volt a kül- és a belpolitikában, s elősegítette a központi hatalom koncentrációját. Ezt és a fenti elméleti következtetéseket alátámasztják Verdery további fejtegetései. Az utolsó három nagyobb fejezetben elemzi a nemzetről szóló vitákat három külön területen: az irodalomkritikában, a történetírásban és a filozófiában. Sajtótermékek és a résztvevőkkel folytatott magánbeszélgetések alapján Verdery izgalmas képet fest az 1980-as évek vitáiról, amellyel egyúttal a mai kulturális, közéleti személyiségek múltjáról is tájékoztat. Az irodalomtörténeti vitában ott látjuk Corneliu Vadim Tudort, a *România mare* mai elnökét, mégpedig a protocrónisták oldalán, akik Zsdanovra emlékeztető módon a román kreativitás mindenkor elsőbbőségét bizonygatták. Verdery idézi az egyik cenzor szavait: „A pártvezetésnek az az érdeke, hogy román kultúra meglehetősen régi legyen.” E csoport egyik nagy ellenfele az

Európa felé tájékozódó Nicolae Manolescu volt, aki ma, július óta a Polgári Szövetség elnöke. A történetírást Verdery egy általa is átélte – Horea kapcsán folytatott – vita alapján vizsgálja: A Ștefan Pascu által vezetett irányzat kampányszerűen, látványosan azt állította, hogy a Horea-mozgalom „forradalom” volt, amely a francia forradalmat több tekintetben megelőzte. Ellenfelei a (tüntetően távol maradt) David Prodan szellemében kitartottak a hagyományos „felkelés”-elmélet mellett. A filozófiai vitában Constantin Noica olyan „remeteprofétává” vált, aki körül egy sajátos, a marxizmust teljesen mellőző polémia alakult ki. Pluralista értelemben elemezte Noica munkásságát a hivatalát októberig betöltő művelődési miniszter, az ellenzék által kedvelt Andrei Pleșu, miközben a „népi filozófiák” egy állítólagos géta-dák filozófia utódjaként próbálták feltüntetni.

Verdery meglepő, helytálló következtetése az, hogy mind a három szakmai vitában a központi szervek által támogatott endogenista irányzat alulmaradt a (viszonylagos) szakmai professzionalizmussal szemben. Hiába dühöngtek a protocronisták irodalmi lapjai az Írószövetség és az egyetem körül tömörült „elitista” ellenfelek ellen, s Pascu „forradalmi” tételei is csak a párttal és a hadsereggel kapcsolatos intézmények folyóirataiban találtak visszhangra. Pascu nagy tekintélye, intézeti igazgatósága ellenére a Horea-mozgalom kapcsán a „felkelés” kifejezés maradt a mérvadó. Szintén meggyőző Verdery állítása, hogy a nemzetről szóló vita kibővítette a román értelmiségiek autonóm mozgásterét, valamint hogy az így kialakult nacionalizmus Ceaușescu után is az egész társadalom fontos tényezője lett. Kevésbé fogadható el azonban az a megállapítás, miszerint az apparátusnak csak alárendelt szerepe lett volna az új nacionalizmus kialakulásában. Az igaz, hogy a résztvevők a korábbi írásokhoz kapcsolódtak, azokat „sajátították el”. Verdery „antropológiai terepmunkája” folytán gyűjtött beszámolók, jelentések alapján mégsem bizonyítható azonban, hogy a résztvevőket nem a „szervek” vezették volna. Ki az az értelmiségi, aki ezt ma bevallaná? Egyébként Verdery is megírja, hogy a – számára kevésbé szimpatikus – endogenisták kevesebb készséget mutattak arra, hogy szóba álljanak vele. Verdery adatgazdag, sok elméleti kérdést is fölvető tanulmánya azonban több szempontból így is tanulságos. A két szerző egyetért abban, hogy az endogenista nacionalizmus kihúzta a talajt a demokratikus ellenzék alól. A nemzetről folyó viták visszaszorítása pedig a többféle identitást is eltűrő civil társadalom feltétele lenne. Ez mindenesetre megfelelne a nyugati típusú nacionalizmusnak.

James Niessen

Miért fogynak románjaink?

(G. James Patterson: Hungary's Disappearing Romanian Minority. = East European Quarterly. XXIV. 1. 117–123.)

A cikk a kelet-magyarországi mintegy húszeszes lélekszámú román kisebbség beolvadásának okait vizsgálja, elsősorban saját kutatási tapasztalatok alapján. A szerző nem ért egyet azzal a – legtöbb kutató által elfogadott – feltevéssel, hogy az etnicitás kérdése már tisztázott lenne régióinkban. Ez a téves képzet és a magyarországi románság speciális körülményei inspirálták tanulmánya megírására.

A románság 18. századi betelepítése óta él Kelet-Magyarországon, a mai Romániától alig néhány kilométer távolságra. Nyelvük és hagyományaik archaikusak. Ez a román kisebbség soha nem élt szervezett román állam keretei között.

Az etnicitás elvesztésének és az asszimilációnak két mérhető kritériuma van: a vegyesházasságok száma és a nyelv elvesztése. Az interjúk és kérdőívek eredményeiből kitűnik hogy az elmúlt évtizedben mindkét tényező meghaladta az 50%-ot, és napjainkban tovább növekszik. A román nyelv a mindennapi életben visszaszorult, csak az egyházban és hivatalos alkalmakkor használatos.

A román nyelv és kultúra elvesztésének több oka van. Az első a Romániától való elszakítottság érzése – és ez nem kilométerben értendő. A 19. század folyamán Romániában úgy tekintettek erre a néhány falura, mint fejlődésükben megrekedt paraszti közösségekre, amelyek valahogyan elváltak a román kultúra „nagy tradíciójától”; gyakorlatilag semmibe vették létüket. Figyelemre méltó a szerzőnek az a meglátása, hogy a román–magyar ellentétek nyomán keletkező románellenesség tovább fokozta a beolvadást a környező magyar etnikumba. Ez a hatás főképpen a Trianon utáni időszakra jellemző, majd tovább növekedett a Ceaușescu-rendszerben az 1970-es évektől egészen 1989-ig. A határok megnyílása után Románia ingatag helyzete továbbra is korlátozóan hatott a kapcsolatokra.

A román kultúra gyengülésének másik oka az a zavarodottság, amit az anyaország magyar kisebbséget üldöző politikája okoz. A harmadik magyarázata helyi ortodox egyháztól való elidegenedés, amely elvesztette életképességét az anyaországbeli támogatás hiánya és a növekvő magyarországi szekularizáció miatt. Végül negyedik okként az urbanizációs hatás említhető, amely a sokszínű városi környezetben az etnicitás gyengüléséhez vezetett.

A sztálini érában a magyarországi etnikai csoportokat általában nem vették figyelembe, és nem támogatták próbálkozásait saját kultúrájuk megőrzésére. Azóta Magyarország multikulturális politikát folytat: az anyanyelvi iskolákat, valamint az egyházat és a papságot támogatja, szorgalmazza a népi kultúra megőrzésére irányuló erőfeszítéseket. Sajnos mindez a román kisebbség számára már kevésnek bizonyul: a román etnicitás Magyarországon az ötvenes-hatvanas években elveszett. Némileg a társadalmi diszkrimináció is segített ebben: a szerző adatközlői felidéztek a „mátság” érzését és a magyarok ellenérzéseit a romániai politika iránt. Mindezek következtében a helyi román kultúra fokozatosan gyengült.

A tanulmány további részében a szerző érdekes összehasonlítást tesz az Észak-Amerikán kívül élő etnikai csoportok és a vizsgált román kisebbség etnicitása között. A szakirodalom alapján kimutatható, hogy a világ legnagyobb részén nehezen feltételezhető több mint egy etnikai identitás, vagy az egyik etnikai kategóriából a másikba való átlépés. (Az USA-ban és Kanadában más a helyzet.) Bár ez a tétel általánosságban igaz Kelet-Közép-Európára, a magyarországi románságra mégsem alkalmazható. Romániában a románok nem engedik, hogy a magyarok románokká váljanak (igaz, azt sem, hogy teljes mértékben vállalják magyarságukat), de a legtöbb magyar nem is akar azzá lenni. Ezzel szemben Magyarországon a románokat hagyják románként élni, viszont a legtöbb románt nem érdekli saját etnicitásának megtartása, könnyebbnek és hasznosabbnak tartja, ha magyarrá válik. Úgy tűnik, a

magyarországi románoknál *eseti etnicitásról* beszélhetünk, ahol az etnicitás egyszerűen választás kérdése.

A román etnicitás megtartására zavaróan hat a ceașescu-i Romániából érkező menekültek tömege. Az elmúlt két évben körülbelül húszezer ember szökött Magyarországra, ennek mintegy 5%-a volt román nemzetiségű. A kapcsolat a minimumra korlátozódik a menekültek és a helyi románság között. A helyi román lakosság bizalmatlanul fogadja a menekülteket, talán elsősorban anyagi okok miatt (a menekültek sokszor előnyt élveztek a helyi lakossággal szemben, például a lakáshoz jutás terén). A jövevények között sok a bűnöző, a többségük alacsony iskolázottságú, és sok közöttük a szegény. A román nemzetiségű menekültek jóval közelebb állnak magyar sorstársaikhoz, mint saját etnikumukhoz

Hogyan és mivel magyarázhatjuk egy olyan etnikai csoport asszimilációját Magyarországon, amelynek anyaországát szinte politikai és kulturális ellenségnek tekintik a befogadó államban? Összefoglalva: a beolvadás három tényező eredménye. Az *elszigeteltségé, a felszívódásé és a célszerűségé* A magyarországi románsággal kapcsolatos kutatás azt sugallja, hogy az etnicitás nem egyértelmű és egyszerű jelenség, és nincsenek olyan sémák, amelyek minden csoportra alkalmazhatók. Ha akadnak is Kelet-Közép-Európában példák a nacionalizmus és az etnicitás érzésének erősödésére, a magyarországi románok ebben a vonatkozásban kivételnek tekinthetők

Dippold Péter

Anthropological Journal on European Cultures 1990. 1.

Új folyóiratot bocsátott útjára a Walesben működő Hagyományos és Regionális Kultúrák Európai Központja (European Centre for Traditional and Regional Cultures; ECTARC), valamint a frankfurti Kultúranropológiai és Európai Etnológiai Intézet. Az első szám még Walesben jelent meg, de a továbbiakat – anyagi gondok miatt – már Frankfurtban fogják kiadni. A lapot három szerkesztő jegyzi: Christian Giordano (Fribourg Etnológiai Szeminárium), Ina-Maria Greverus (Frankfurt) és Franz-Josef Stummann, a walesi központ igazgatója. Ez az intézet egyébként 1988-ban alakult, s szorosan együttműködik a strassbourgi székhelyű Európai Régiók Szövetségével.

Az első szám két programadó írást és öt olyan tanulmányt közöl, melyek egy-egy országban, illetve nagyobb régióban az antropológiai kutatások főbb vonásait villantják fel. Ez utóbbiak között a brit és a lengyel antropológiai hagyományról, a skandináviai kulturális kutatások mai irányairól, a mediterrán vidék antropológiájának kérdéseiről, valamint a komplex, modern társadalmat vizsgáló olasz kutatók elképzeléseiről olvashatunk. A lap célkitűzését az első szám alcíme: *Anthropologizing Europe* jelöli meg. A bevezetőben Franz-Josef Stummann úgy véli, hogy az európai integráció folyamata újszerű kutatási feladatokat állít előtérbe, s az új folyóirat ezek fóruma kíván lenni. A szerző két kutatási irányt vet föl. Elsőként az egyesülési folyamat problémáinak vizsgálatát. Ilyenek például a periférikus területek, a regionális fejlődés, az etnikai feszültségek, a kisebbségek, a nem európai országokból érkezett bevándorlók megoldandó kérdései. Másrészt az új helyzetben megnövekszik a különféle kulturális hatások, eltérő kultúrájú csoportok együttműködésének lehetősége, a „határok nélküli Európa” kulturális integrálódása, ami az európai kultúrák antropológiájának fontos kutatási területe. Pozitív példaként egy újonnan alakuló lyoni múzeumot említ, amely Franciaország és a bevándorlók viszonyára fog koncentrálni, kidomborítva a különböző csoportok kulturális cseréjének hatását a francia identitásban. (Innen származik a múzeum neve: A Csere Múzeuma.) A szerző szavai – de többé-kevésbé a további tanulmányok is – azt sugallják, hogy az antropológiai szemlélet az általános folyamatok és a valóságos élethelyzetek partikularitásai közötti kapcsolatok, egybefonódások értelmezését jelenti. Más szavakkal: a helyi kultúrák, nyelvek, identitások és a nagy (kontinentális szinten érvényesülő) társadalmi-kulturális változások viszonyának egységes, de egyben kritikai szemléletét.

Szintén az empirikus és a kritikai jelleg fontosságát hangsúlyozza Ina-Maria Greverus, aki tudományelméleti szempontból fejti ki a folyóirat által képviselni kívánt „antropológiai horizont” lényegét. Szemléletét a hermeneutikai, illetve a fenomenológiai tudományelmélet alapján nyugvó kutatások értelmező-interpretációs irányzata határozza meg. A szerző az antropológiát a finom (kulturális-társadalmi) különbségeket elemző társadalomtudománynak tekinti, s behatóan elemzi e sajátos – tudományközi – látásmód olyan kulcsfogalmait, mint a tapasztalat, a kifejezés, a praxis, az életvilág, a mindennapi élet és az értelmezés. Ezt követően összegzi az általa vallott antropológiai irányzat jellemzőit. A legfontosabb a „megértő-értelmező horizont”, amely mindig a másság megértését jelenti. Ehhez társul a történeti, az összehasonlító, a kritikai relativista, a gyakorlatorientált és a holisztikus-ökológiai szemlélet, amelyek együttesen szolgálhatják az európai kultúrák „helyzeti energiáinak” megértését, de akár e kultúrák mai életét, helyzetét befolyásoló korlátok elemzését is. Mindennek a kilencvenes években növekvő jelentősége van, amikor az európai egyesülési folyamat túlterjed a kontinens nyugati felén, s az emberek tanújelét adják azon képességüknek, hogy túllépjenek valós vagy átvitt értelemben fölfogott – például kulturális – határokon.

Úgy véljük, hogy a folyóirat által felvázolt elméleti keret, a széles európai perspektíva a kisebbségi és az etnikai viszonyok értelmezésének egyik lehetséges, biztató lehetőségét villantja föl.

